

ДЗ „ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗАБУДКОВА ОЛЬГА АНДРІЇВНА

УДК 334.754(470+571)"18/19"

ДИСЕРТАЦІЯ

**Створення та розвиток синдикатів у промисловості Російської імперії
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

07.00.02 – Всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. А. Забудкова

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, професор
Климов Анатолій Олексійович

Старобільськ – 2018

АНОТАЦІЯ

Забудкова О. А. Створення та розвиток синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. – Старобільськ, 2018.

Дисертацію присвячено комплексному вивченню процесу створення та діяльності синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

З’ясовано, що, незважаючи на значний масив наукової літератури з історії промисловості Російської імперії, синдикати як окрема форма монополій не були предметом окремого дослідження. При цьому саме вони були найстійкішими монополістичними союзами, що змогли найкраще пристосуватися до реалій економічного життя імперії.

У межах дослідження проаналізовано передумови, основні етапи створення та діяльності синдикатів, розглянуто їхню організаційну структуру й основні напрями діяльності. Крім того, на основі значного масиву джерел прослідковано зміни політики уряду Російської імперії щодо монополізації промисловості, а також ставлення до неї широких громадських кіл.

Установлено, що економічні умови кінця XIX – початку XX ст. сприяли монополізації промисловості. Захищеність внутрішнього ринку за допомогою високих мит, державна підтримка промислових підприємств, залучення іноземних інвестицій, зростання концентрації виробництва та капіталу спричинили появу наприкінці XIX ст. перших монополій у формі картелів. Унаслідок економічної кризи 1900–1903 рр. цей процес прискорюється й основною формою монополій стають синдикати. Напередодні та протягом Першої світової війни посилюються також тенденції до трестування промисловості, однак саме синдикати залишаються найміцнішими монополіями.

Вивчено організаційну структуру синдикату, проаналізовано контрагентські договори найбільших союзів цієї форми. З'ясовано, що задля легальної діяльності в умовах фактичної заборони подібних союзів законодавством Російської імперії було обрано форму торговельного акціонерного товариства. Внутрішня будова синдикату забезпечувала його ефективну діяльність, спрямовану на концентрацію збуту в руках спільної продажної контори.

Розглянуто основні напрямки діяльності синдикатів – на збереження й посилення чинних угод, боротьбу з конкурентами та отримання максимальних прибутків для контрагентів від споживачів. Зроблено висновок, що заснування й діяльність синдикатів не призводили до ліквідації конкуренції ані в галузі, ані всередині союзів.

У ході дослідження встановлено, що урядова політика щодо монополій була непослідовною, однак урахувала передусім інтереси держави, а не промисловців. Українцям негативним було ставлення до синдикатів широких верств населення, зокрема земства провели кілька антисиндикатських кампаній напередодні Першої світової війни.

Відзначено несуттєвий вплив синдикатів на економіку країни, їх нечисленність, поширеність переважно в галузях важкої промисловості. Зроблено висновок про непослідовність та обмеженість модернізаційних процесів у Російській імперії, проявом чого стала слабкість тут монополістичного капіталу.

Перспективним напрямком дослідження теми визнано подальше фактологічне наповнення історії відомих синдикатів та виявлення нових монополістичних угод, вивчення впливу угод цієї форми на сільське господарство й торгівлю, їхні відносини з міжнародними та інтернаціональними монополіями.

Ключові слова: синдикат, монополізація, промисловість, Російська імперія, економіка, господарство, влада, суспільство.

Список публікацій здобувачки

1. Забудкова О. А. Роль синдикату „Продвугілля” в кризі паливної промисловості Російської імперії напередодні Першої світової війни. *Бахмут. шлях.* 2012. № 3–4. С. 107–113.

2. Забудкова О. А. Об'єднання цукрозаводчиків 70–80-х рр. XIX ст. як передумова монополізації цукрової галузі. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (історичні науки)*. 2013. № 1. Ч. 1. С. 91–97.

3. Забудкова О. А. Протистояння промислових синдикатів і земств у Російській імперії на початку XX століття. *Гуманітар. журн.* 2013. № 1–2. С. 157–164.

4. Забудкова О. А. Трест в металургійній промисловості Російської імперії в 1908 р. : позиція суспільства та уряду. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 260. С. 54–57.

5. Забудкова О. А. Документи з історії промислових синдикатів початку XX ст. у фондах Державного архіву Луганської області. *Схід*. 2014. № 3. С. 28–33.

6. Забудкова О. А. Деятельность промышленных синдикатов в Российской империи : эволюция взглядов правительства. *Молодой ученый*. 2014. № 8. Ч. 7. С. 706–711.

7. Забудкова О. А. Монополістичні тенденції в соляній промисловості Криму та Донбасу в кінці XIX – на початку XX століття. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 4. С. 88–93.

8. Забудкова О. А. Синдикати у важкій промисловості Російської імперії напередодні та після революції 1917 рр. *Гілея*. 2018. Вип. 131. С. 153–156.

Апробація результатів дослідження

1. Забудкова О. А. Деякі аспекти вітчизняної історіографії про монополізацію цукрової галузі кінця XIX – початку XX ст. *Сучасна наука XXI століття : матеріали восьмої Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (14–16 черв. 2012 р.)*. Ч. 2. К., 2012. С. 19–23.

2. Забудкова О. А. Розвиток монополістичного капіталізму в Російській імперії : до постановки питання. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*. Матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 7–8 жовт. 2012 р.). Ч. II. Д. : Свідлер, 2012. С. 135–137.

3. Забудкова О. А. Міжнародний рейковий синдикат і металургія Донецького басейну напередодні Першої світової війни. *Дні науки історичного*

факультету : матеріали VI Міжнар. наук. конф. молодих учених (Київ, 25 квіт. 2013). Вип. VI : у 8 ч. Ч. 1. К., 2013. С. 20–21.

4. Забудкова О. А. Правове становище монополістичних об'єднань промисловості в Російській імперії. *Освіта і наука в Україні* : матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 21–22 черв. 2013 р.). Ч. II. Д. : Роял Принт, 2013. С. 100–102.

5. Забудкова О. А. Місце промисловості українських губерній у системі монополістичного капіталу Російської імперії. *Український соціум : соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 1–2 листоп. 2013 р.). О. : ГО „Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2013. С. 9–14.

6. Забудкова О. А. Синдикати „Продпаровоз” та „Продвагон” у 1917–1918 рр. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації* : матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 4–5 груд. 2015 р.). Ч. II. Д. : Роял Принт, 2016. С. 141–143.

7. Забудкова О. А. Політика уряду Російської імперії стосовно синдикатів протягом Першої світової війни. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації* : матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпро, 28–29 жовт. 2016 р.). Ч. II. Д. : Роял Принт, 2016. С. 183–185.

8. Забудкова О. А. Роль „Комітету з розподілу замовлень на рейки, рухомий склад та інші залізничні приладдя” у системі монополістичного капіталу Російської імперії. *Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 3–4 листоп. 2016 р.). Вінниця, 2016. С. 17–20.

SUMMARY

O. A. Zabudkova. Establishment and development of syndicates in the industry of the Russian Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. – Qualifying scientific paper. Manuscript copyright.

Thesis for the scientific degree of candidate of historical sciences (for the Ph.D.), specialty 07.00.02 – World History. – State Institution „Luhansk Taras Shevchenko National University". – Starobilsk, 2018.

This thesis is dedicated to the comprehensive study of establishment and operation of the syndicates in the industry of the Russian Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

It is found that despite there are many scientific works related to the industrial history of the Russian Empire the syndicates were not studied separately as a specific form of monopoly. At the same time, the syndicates were the most sustainable monopolistic unions that have adapted to the realia of the economic life of the Empire in the best way.

Within the study, the preconditions and main stages of establishment and operation of syndicates are analyzed, their organizational structure and main activities are studied. In addition, on the basis of the numerous literature sources, we traced back changes in the governmental policy of the Russian Empire related to the monopolization of the industry, as well as we studied the attitude of the general public to it.

It is revealed that economic conditions at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century contributed to the monopolization of the industry. Under the conditions of the protection of the domestic market by means of high duties, state support of industrial enterprises, attraction of foreign investments, growth of the concentration of production and capital, the first monopolies have already appeared in the form of cartels by the end of the 19 century. Due to the economic crisis of 1900-1903, this process has accelerated and syndicates have become the main form of monopolies. Before and during the First World War, there was also a growing trend of establishing the trusts in the industry, but the syndicates remained the strongest monopolies.

The organizational structure of the syndicate is studied, counteragent contracts of the largest unions of this form are analyzed. We established that a form of trading company was chosen for the sake of legal activity in the conditions of the actual prohibition of such unions by the legislation of the Russian Empire. The internal structure of a syndicate ensured its effective activities aimed at the concentration of sales in the hands of a joint sales office.

We analyze the main directions of activity of the syndicates: preservation and strengthening of existing contracts, struggle with competitors and reception of the maximum profits for counteragents from consumers. It is concluded that the establishment and operation of syndicates did not lead to the elimination of competition either in the industry or within the unions.

During the study, it was established that the governmental policy on monopolies was inconsistent. Primarily, such policy took into account the interests of the state, not the manufacturers. The general public's attitude towards syndicates was extremely negative. In particular, on the eve of the First World War, a number of anti-syndicate campaigns were conducted by the zemstvos (county councils).

The insignificant influence of the syndicates on the economy of the country, their limited number, the prevalence in the sectors of heavy industry are highlighted. We come to the conclusion that the modernization processes in the Russian Empire were inconsistent and limited, that was demonstrated there by the weakness of monopoly capital. The further gathering of facts to contribute to the history of known syndicates and discovering new monopolistic agreements, the study of the impact of such agreements on agriculture and trade, syndicates' interactions with foreign and international monopolies are the promising directions for the study of the topic.

Key words: syndicate, monopolization, industry, Russian Empire, economy, enterprise, power, society.

List of publications of the applicant:

1. Zabudkova O. A. Rol syndykatu „Prodvuhillia” v kryzi palyvnoi promyslovosti Rosiiskoi imperii naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Bakhmutskyi shliakh*. 2012. № 3–4. S. 107–113.

2. Zabudkova O. A. Ob'iednannia tsukrozavodchykiv 70–80-kh rr. XIX st. yak peredumova monopolizatsii tsukrovoi haluzi. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (istorychni nauky)*. 2013. № 1. Ch. 1. S. 91–97.

3. Zabudkova O. A. Protystoiannia promyslovykh syndykativ i zemstv u Rosiiskii imperii na pochatku XX stolittia. *Humanitarnyi zhurnal*. 2013. № 1–2. S. 157–164.

4. Zabudkova O. A. Trest v metalurhiinii promyslovosti Rosiiskoi imperii v 1908 r. :pozytsiia suspilstva ta uriadu. *Kultura narodov Prychernomoria*. 2013. № 260. S. 54–57.

5. Zabudkova O. A. Dokumenty z istorii promyslovykh syndykativ pochatku XX st. u fondakh Derzhavnogo arkhivu Luhanskoi oblasti. *Skhid*. 2014. № 3. S. 28–33 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnyh baz Google Scholar ta Index Copernicus).

6. Zabudkova O. A. Deyatelnost promyishlennykh syndikatov v Rossiyskoy imperii: evolyutsiya vzglyadov pravitelstva. *Molodoy ucheniy*. 2014. № 8. Ch. 7. S. 706–711 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnyh baz Google Scholar).

7. Zabudkova O. A. Monopolistychni tendentsii v solianii promyslovosti Krymu ta Donbasu v kintsi XIX – na pochatku XX stolittia. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. 2017. № 4. S. 88–93.

8. Zabudkova O. A. Syndykaty u vazhkii promyslovosti Rosiiskoi imperii naperedodni ta pislia revoliutsii 1917 rr. *Hileia*. 2018. Vyp. 131. S. 153–156 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnyh baz Google Scholar ta Index Copernicus).

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	10
Вступ	11
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження	
1.1. Історіографічний аналіз проблеми.....	16
1.2. Джерельна база дослідження.....	27
1.3. Методологічні засади дослідження.....	34
Висновки до розділу.....	44
Розділ 2. Монополістичні тенденції в промисловості Російської імперії в останній чверті XIX – на початку XX ст.	
2.1. Економічна модернізація та передумови монополізації.....	46
2.2. Основні етапи монополізації промисловості.....	72
Висновки до розділу.....	99
Розділ 3. Організація та напрямки діяльності промислових синдикатів	
3.1. Організаційна структура та характерні риси синдикату.....	101
3.2. Основні напрямки політики синдикатів.....	125
Висновки до розділу.....	146
Розділ 4. Ставлення влади та суспільства до синдикованої промисловості	
4.1. Політика уряду щодо монополістичних об'єднань.....	149
4.2. Позиція суспільства стосовно промислових синдикатів.....	176
Висновки до розділу.....	191
Висновки.....	194
Список використаних джерел і літератури.....	204
Додаток.....	244

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРНГ – Вища рада народного господарства.

МТіП – Міністерство торгівлі і промисловості.

МФ – Міністерство фінансів.

МШС – Міністерство шляхів сполучення.

ПРДТ – Південно-Російське Дніпровське товариство.

РПіМТ – Російське паровозобудівне та механічне товариство.

РТМЗГ – Російське товариство металургійних заводів Гартмана.

УНР – Українська Народна Республіка.

ЦВПК – Центральний воєнно-промисловий комітет.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процес фінансово-економічної глобалізації, який є безумовною ознакою сучасного етапу формування постіндустріального суспільства, своїм корінням сягає кінця XIX – початку XX ст., коли відбулося формування світового ринку. У цей час панівне становище в господарстві всіх розвинених країн посідає така форма організації виробництва й капіталу, як монополія – угода кількох підприємств про спільні дії щодо обмеження конкуренції. Поступово монополії виходили за межі національних економік, перетворюючись на глобальні корпорації, що поєднували економічну та політичну владу. Для розуміння сучасних проблем нашого суспільства актуальним є з'ясування витоків, розвитку та впливу монополістичних об'єднань і на світовому ринку, і в межах окремих держав, що привертає увагу до вивчення цієї проблеми.

Виникнувши в провідних капіталістичних державах, монополістичні тенденції швидко поширюються й у країнах наздоганяючої модернізації, зокрема в Російській імперії, де вже на початку XX ст. функціонувало кілька промислових монополій переважно у вигляді синдикатів. Той факт, що в зазначений час до складу Російської імперії входила більша частина територій України, посилює актуальність проблеми для нашої країни. У сучасних умовах розбудови ринкової економіки забезпечення конкурентної боротьби та дієвого антимонопольного законодавства є важливим складником її успішного просування на світовому ринку. Отже, вивчення й урахування історичного досвіду періоду формування монополістичних відносин у Російській імперії набувають особливого значення.

Зауважимо, що попередні спроби дослідити тему є переважно розвідками радянської доби, що базувались на положеннях марксизму-ленінізму й основну увагу приділяли негативним проявам діяльності синдикатів, розглядаючи їх як прояв кризи капіталізму перед його неминучим падінням. Тож виникає потреба переглянути представлені в історіографії підходи щодо історії синдикованої промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Отже, актуальність дослідження зумовлено співзвучністю сьогоденним світовим і вітчизняним реаліям та необхідністю оновити підходи до вивчення запропонованої теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В. Бейліса „Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємовідносин” (державна реєстрація № 0103U003602) та кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ) „Соціально-економічні проблеми розвитку України (кінець XIX – XX ст.)” (державна реєстрація № 0110U000393).

Об'єкт дослідження – розвиток промисловості Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – синдикати в промисловості Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. як основна форма монополістичних союзів. Під синдикатом розуміємо угоду підприємств однієї галузі, учасники якої реалізують вироблену ними продукцію через спільну збутову контору або аналогічний орган, втрачаючи в такий спосіб комерційну самостійність. Метою такої угоди є досягнення домінантного положення на ринку задля підвищення цін та отримання високих (монопольних) прибутків.

Мета роботи: з'ясувати умови створення та функціонування синдикатів у промисловості Російської імперії, їхні характерні риси й напрями діяльності.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі **завдання:**

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми, установити рівень її джерельного забезпечення, обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- розглянути загальні тенденції економічної модернізації Російської імперії з погляду передумов для виникнення монополістичних об'єднань;
- виокремити основні етапи монополізації промисловості імперії;
- проаналізувати організаційну структуру та характерні риси промислових синдикатів;
- визначити основні напрями політики синдикатів у промисловості;

- розкрити особливості політики уряду та позицію суспільства щодо монополістичних об'єднань.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – початок XX ст. Нижня межа зумовлена часом появи монополістичних тенденцій у промисловості протягом 1880-х рр., верхня – розпадом Російської імперії та націоналізацією промисловості більшовицькою владою, що призвело, крім іншого, до ліквідації монополістичних угод.

Географічні межі дослідження охоплюють усю територію Російської імперії, але основну увагу зосереджено в межах головних промислових районів: Центрального (Московська, Володимирська, Костромська, Рязанська, Ярославська, Тульська, Калузька, Нижньогородська та Тверська губернії), Петербурзького (Санкт-Петербург та його околиці), Польського (Царство Польське у складі Російської імперії), Прибалтійського (Естляндська, Ліфляндська та Курляндська губернії), Бакинського (частина Бакинської губернії), Уральського (Пермська, В'ятська, Уфимська і Оренбурзька губернії), Південно-Західного (Волинська, Київська та Подільська губернії) та Південного (Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та частина Облесті Війська Донського), де переважно розташовувалися підприємства – учасники синдикатів.

Метою та завданнями роботи зумовлено використання системи загальнонаукових і спеціально-історичних **методів дослідження**. Загальнонаукові методи (дедукція та індукція, аналіз і синтез, узагальнення та інші) дозволили окреслити загальне поле дослідження. Для вивчення окремих аспектів діяльності монополій було використано спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний та проблемно-хронологічний. Міждисциплінарний характер роботи зумовлює використання статистично-економічного методу, який дозволив простежити динаміку капіталістичного розвитку країни, розглянути вплив синдикатів на встановлення ринкових цін тощо.

Наукова новизна полягає в тому, що діяльність синдикатів у Російській імперії вперше в українській історіографії стала предметом спеціального комплексного дослідження.

Уперше:

- здійснено комплексний аналіз синдикатів як окремої форми монополістичних об'єднань промисловості з погляду їхньої внутрішньої структури та основних напрямків політики;
- досліджено останній етап розвитку синдикатів протягом 1918 р.;
- спеціально висвітлено ставлення громадськості до монополістичних об'єднань.

Подальшого розвитку дістали:

- висвітлення основних характеристик економічного становища Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. з погляду умов для створення й діяльності синдикатів;
- дослідження обставин створення й функціонування монополістичних об'єднань у промисловості на різних етапах їхнього розвитку;
- фактологічне наповнення діяльності конкретних синдикатів на основі опублікованих та архівних джерел, частину з яких уведено до наукового обігу вперше;
- вивчення генези політики державної влади щодо діяльності монополій у промисловості, її періодизація.

Уточнено:

- приналежність підприємницьких союзів, що діяли в Російській імперії, до різних форм монополістичних об'єднань – синдикатів, картелів, трестів.
- дати заснування та ліквідації окремих монополістичних союзів;
- етапи створення й діяльності монополій наприкінці XIX – на початку XX ст. та їхню характеристику.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його положень для подальшого вивчення дослідниками економічної історії Російської імперії загалом та України зокрема наприкінці XIX – на початку XX ст., створення узагальнювальних праць, методичних посібників і навчального забезпечення, а також у процесі викладання в закладах освіти різного рівня.

Особистий внесок здобувачки полягає в одноосібному розв'язанні малодослідженої у вітчизняній історіографії проблеми, що ґрунтується на особисто зібраних і проаналізованих авторкою матеріалах. Положення та висновки, сформульовані в дисертації, отримані дисертанткою особисто.

Апробацію основних положень і результатів дисертації здійснено під час обговорення змісту роботи на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин та кафедри історії України ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. Окремі результати дослідження оприлюднені на вісьмох міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: Восьмій Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції „Сучасна Наука XXI століття” (2012), Всеукраїнській науковій конференції „Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук” (Дніпро, 2012), VI Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених „Дні науки історичного факультету – 2013” (Київ, 2013), Всеукраїнській науковій конференції „Освіта і наука в Україні” (Дніпро, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції „Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього” (Одеса, 2013), Всеукраїнській науковій конференції „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (Дніпро, 2015), Всеукраїнській науковій конференції „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (Дніпро, 2016), Міжнародній науково-практичній конференції „Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку” (Вінниця, 2016).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 8 статтях, з них 7 надруковано у фахових виданнях України, 1 – у науковому журналі за кордоном, 3 – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації зумовлена специфікою визначеної мети та завданнями дослідження. Робота містить вступ, чотири розділи з дев'ятьма підрозділами, висновки, список використаних джерел та літератури (522 позиції), додаток. Обсяг рукопису становить 251 сторінку (з них 203 сторінки основного тексту).

РОЗДІЛ 1

Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Історіографічний аналіз проблеми

Наприкінці XIX ст. панівними в економіці стали монополістичні тенденції, що відразу привернуло увагу дослідників. Зростання ж впливу монополістичних об'єднань спочатку на національних, а пізніше й на світовому ринку зробило його вивчення необхідним не лише з теоретичного, а й з практичного погляду. Це зумовило появу значної кількості літератури в різних галузях, насамперед в економіці та праві, а пізніше в економічній історії.

Осмилення причин і наслідків виникнення монополій у Російській імперії на теоретичному рівні розпочалося паралельно з їхнім розвитком. Сьогодні в історіографії є доволі широке коло робіт, у яких розглянуто різні аспекти діяльності монополістичних союзів, але більшість дослідників не виділяли окремо історію синдикування, тому синдикати вивчали в межах загальних робіт, які стосувалися монополізації промисловості.

Історіографічну базу дисертації становлять дослідження, безпосередньо присвячені діяльності монополій наприкінці XIX – на початку XX ст., а також узагальнювальні праці історико-економічного напрямку. Це передусім дослідження українських і російських науковців. Зауважимо, що переважна більшість робіт несе на собі відбиток політичної та ідеологічної ситуації, у яких їх було написано, тому відповідно до усталеної періодизації виділяємо три етапи в історії вивчення синдикатів у промисловості: імперський, радянський і сучасний періоди.

Аналізуючи роботи імперського періоду (кінець XIX ст. – 1917 р.), звернімо увагу, що вони мали не лише теоретичний, а й практичний характер – автори розглядали монополії з погляду економічного та правового регулювання. Спираючись на дослідження процесу монополізації в Європі, науковці створили теоретичні роботи, у яких відбито різні підходи до розуміння причин походження

та еволюції об'єднань у промисловості. Однією з перших було видано в 1895 р. працю відомого економіста, професора Московського університету І. Янжула „Промышленные синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки”, що стала результатом спеціального відрядження автора до США з метою вивчення монополій. Вона містить інформацію не лише про промисловість указаної країни, але й Західної Європи та Російської імперії [436].

З поширенням монополістичних союзів і створенням перших синдикатів у промисловості до вивчення проблеми долучалося дедалі більше вчених, дослідження яких мали не лише теоретичний характер, а й спиралися на конкретні приклади розвитку монополій у різних галузях промисловості Російській імперії. Значну кількість робіт присвятив вирішенню цих проблем професор Московського університету Й. Гольдштейн [359; 360]. Учений перераховує близько сотні відомих йому монополістичних угод [360, с. 29–30], наводить цікаві відомості про деякі із синдикатів, однак інформації про більшість названих союзів не надає, як і не вказує джерел отриманої інформації.

Загалом питання про сутність і напрямки діяльності монополій було одним із центральних в імперській історіографії. Серед інших виділимо роботу О. Рафаловича „Промышленные синдикаты за границей и в России” (1904), у якій автор висвітлює процес монополізації в Російській імперії порівняно з промислово розвиненими країнами [407, с. 49]. Багато фактичного матеріалу про діяльність синдикатів подають у своїх дослідженнях Л. Кафенгауз [379], І. Глівіц [357] та С. Загорський [368]. Робота Л. Кафенгауза „Синдикаты в русской железной промышленности” (1910) є цінною тим, що автор не лише використав документи монополій у процесі її підготовки, але й додав деякі з них як додаток [115; 144]. І. Глівіц, який входив до керівного складу синдикату „Продамет”, у своїй розвідці наводить багато цікавих відомостей про внутрішній стан справ монополій у металургії. С. Загорський, використовуючи матеріали періодичної преси, зробив спробу детально вивчити окремі монополістичні союзи. І хоча його відомості

щодо їхньої організації, складу та діяльності не завжди точні, цю роботу, яка була однією з перших спроб систематичного вивчення синдикатів, слід відзначити.

Ще однією темою, що цікавила дослідників, було правове становище монополій, яке не було чітко визначено в тогочасному законодавстві. Натомість учені неодноразово наголошували на негативних проявах їхньої діяльності та необхідності її юридичного упорядкування. Цим проблемам присвячено праці А. Камінки [374], В. Синайського [497] та інших. Цікавою є робота „К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов” (1910), оскільки її автор, управляючий синдикатом „Покрівля” С. Фармаковський висловлює думку промисловців щодо цього питання [419].

До робіт імперського періоду вважаємо за доцільне долучити праці, створені й видані протягом перехідного етапу революції 1917–1921 рр. Серед них відзначимо доробок приват-доцента Харківського університету П. Фоміна. У дослідженні „Синдикаты и тресты” (1919) він подає визначення монополій, наводить їхні характеристики, з’ясовує причин виникнення й місце в економіці країни [420]. Як спеціаліст із кам’яновугільної та металургійної промисловості, учений ілюструє його висновки численними прикладами з діяльності синдикатів у цій галузі.

Отже, цінність досліджень імперського часу, створених переважно економістами та юристами, полягає в тому, що їхні автори були свідками й безпосередніми учасниками всіх процесів. Більшість робіт цього періоду насичені статистичним матеріалом і мають описовий характер. Найчастіше глибокий історичний аналіз у них відсутній, а джерельна база є доволі слабкою, однак, незважаючи на це, саме вони заклали фундамент для подальшого вивчення проблеми.

З остаточним установленням радянської влади змінилися підходи до вивчення монополізації та всього періоду капіталістичного розвитку Російської імперії загалом. Панівною парадигмою в історичній науці стає марксистсько-ленінська з її класовим підходом, відповідно до якого будь-яку діяльність підприємців розглядали виключно з негативного боку. Втім помилково було б

вважати, що радянська історіографія, визначивши власні орієнтири в перші десятиліття існування СРСР, надалі не змінювалася. Стосовно історії монополістичних об'єднань у промисловості в радянській історіографії варто виділяти три етапи: 1920-ті – середина 1950-х рр.; середина 1950-х – середина 1970-х рр.; середина 1970-х –1980-ті рр.

Протягом 1920-х рр., коли ідеологічний диктат ще не набув тотального розмаху, історію монополій у Російській імперії продовжували вивчати в річищі дорадянських традицій і підходів. Найпомітнішою роботою цього періоду є дослідження Г. Циперовича „Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР” (1920) [423], де автор, систематизувавши надбання імперських дослідників, подав повний аналіз історії монополістичних об'єднань. Його головною заслугою є висновок про закономірність формування монополістичного капіталізму в імперії, тоді як його попередники часто вбачали у створенні синдикатів стихійне й випадкове явище.

Протягом 1920–1930-х рр. визначальною в розробці проблематики стає дискусія про роль іноземного капіталу в розвитку економіки Російської імперії. Значною подією стала робота М. Ванага „Финансовый капитал в России накануне Мировой войны” (1925), де останній визначено як дочірній, цілком залежний від іноземного. Виникла й набула поширення теза про напівколоніальний характер економіки імперії, де „система російського монополістичного капіталізму являла собою не відокремлену систему, а ланку в ланцюгу більш розвинених монополістичних систем Західної Європи” [348, с. 151].

Цю тезу було закріплено у виданому в 1938 р. „Кратком курсе истории ВКП(б)” [372], автори якого обстоювали ідею про відсталість Російської імперії та її залежність від іноземних капіталів. До середини 1950-х рр. така думка була панівною в розумінні монополій радянською історіографією, саме її використовував П. Лященко в другому томі його фундаментальної праці „История народного хозяйства СССР. Капитализм” (1952) [392].

З початком 1950-х рр. відбувається повернення фокусу уваги до історії капіталізму в Російській імперії. Обговорення проблеми монополізації

розвивалося в межах питання про рівень розвитку капіталізму загалом. До наукового обігу вводять значний фактичний матеріал, що давало можливість дійти нових висновків і щодо становища капіталізму загалом, і щодо місця в ньому монополістичного капіталу. Учені відмовилися від тези про дочірне походження монополій, що сприяло активізації розробки цього питання. Поступово уявлення про слабкість монополізації промисловості та залежний характер капіталізму змінюється думкою про виникнення в Російській імперії на початку ХХ ст. необхідних передумов побудови соціалізму внаслідок формування найвищої стадії капіталізму – імперіалізму.

Активним розробником ідеї про високий рівень монополізації промисловості Російської імперії як ознаки кризи капіталізму, а отже, і закономірності й невідворотності соціалістичної революції, був А. Сидоров. В очолюваному ним протягом 1953–1959 рр. Інституті історії Академії наук СРСР склалася потужна група вчених, які спеціалізувалися на економічній історії початку ХХ ст. (М. Гефтер, В. Бовикін, П. Волобуєв та ін.). Їхні роботи зазначеного часу заклали розуміння монополій як прояву існування в Російській імперії „передового промислового та фінансового капіталізму”, який не поступався розвинутих країнам Заходу [446–448; 450; 451].

У цей період було започатковано систематичне вивчення архівних матеріалів, дослідження монополістичних тенденцій в окремих регіонах і галузях промисловості. Синдикати в Російській імперії ставали предметом аналізу як в спеціальних розвідках [504; 482; 490; 493; 506], так і в складі комплексних досліджень економічної історії [421; 435] та праць, присвячених окремим галузям промисловості [339; 340; 474; 480; 385].

Значну увагу було приділено взаємодії влади з монополістичними об'єднаннями, зокрема переростанню на початку ХХ ст. монополістичного капіталізму в державно-монополістичний, тобто об'єднанню сили монополістів і державної влади, яке, за В. Леніним, створювало всі умови для переходу до соціалістичного ладу через революцію [387, с. 193]. Спираючись на ці положення, історики дійшли висновку про вичерпаність напередодні 1917 р.

державно-монополістичного капіталізму, який досягнув його „заключної стадії” [447; 482].

У цей час виходить кілька монографій, спеціально присвячених розвитку монополій. У дослідженні Д. Шполянського розглянуто проблеми синдикування в металургійній, вугільній і залізорудній промисловості Південного промислового району, конкурентної боротьби між металургійними синдикатами тощо [429]. У 1959 р. А. Цукерник уперше здійснив спробу комплексно висвітлити історію „Продамету” [422]. Він, зокрема, виявив та опублікував контрагентський договір синдикату 1902 р. щодо листового заліза, з монополізації збуту якого „Продамет” розпочав його діяльність.

Своєрідним підсумком дослідження монополістичних об’єднань стала робота Я. Лівшина „Монополии в экономике России” (1961), у якій розглянуто питання концентрації та централізації капіталу й виробництва, періодизації монополізації, кількості монополій та їхніх форм, відносини монополістичних союзів і влади [391]. Незважаючи на деякі неточності в кількісних показниках і роках діяльності монополій, робота зберігає важливе значення дотепер.

Разом з тим, у 1960–1970-х рр. навколо вже згадуваної „школи Сидорова” склалася група істориків так званого „нового напрямку”. Не відкидаючи ленінських підходів, вони наполягали, що „не можна виводити Жовтневу революцію безпосередньо із зрілості російського капіталізму” [338, с. 35]. Головною особливістю економіки імперії вони вважали її багатокладність, коли поряд із розвиненою промисловістю існували докапіталістичні відносини, пов’язані з феодално-кріпосницькими пережитками. З погляду „нового напрямку” синдикати в цей час досліджували Й. Гіндін, П. Волобуєв, К. Тарновський та ін. Окремо відзначимо науковий доробок Й. Гіндіна, у якому ідеї „нового напрямку” проявилися найповніше. Його ґрунтовні дослідження, присвячені історії банківської справи та промисловості Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., не лише значною мірою вплинули на розвиток радянської історіографії, але й не втрачають популярності в сучасній історичній науці [355; 455–458].

Однак нові підходи зустріли спротив інших представників радянської науки. Постановою відділу історії АН СРСР у 1972 р., а також рішенням відділу науки ЦК КПРС у 1973 р. „новий напрям” було визнано ревізіоністським, таким, що „ставить під сумнів перемогу капіталізму..., а тим самим – соціалістичний характер Жовтневої революції” [371, с. 267]. Протягом 1970-х рр. учені зазнавали гострої критики, їхні публікації обмежували. Як непорушний показник зрілості Російської імперії для соціалістичної революції було закріплено тезу про те, що вона фактично не відставала від найрозвиненіших у промисловому відношенні країн щодо ступеня монополізації виробництва.

Протягом 1970–1980-х рр. дослідження з історії монополізації набувають комплексного характеру. Її аналіз посідав чільне місце в дослідженнях В. Бовикіна. У двох монографіях, присвячених проблемі зародження й формування фінансового капіталу в Російській імперії, на основі значного статистичного й документального матеріалу він розглянув динаміку розвитку промисловості, процеси концентрації, вплив іноземного капіталу, значну увагу приділивши історії утвердження монополій [345; 346].

Продовжували вивчати державно-монополістичний капіталізм, що спонукало досліджувати взаємини буржуазії та влади в Російській імперії. В. Лаверичев у своїх монографіях, присвячених історії буржуазії в Російській імперії, приділяє увагу вивченню монополій, зокрема синдикатів [382–385]. Повною мірою положення про державно-монополістичний капіталізм як матеріальну основу соціалізму автор розкрив у праці „Государство и монополии в дореволюционной России” (1982), однак його загальні висновки часто не збігаються з проміжними. Дослідник визнає нижчий рівень монополізації в імперії порівняно з західними країнами, незначну кількість монополій вищих форм, а також те, що напередодні Першої світової війни державно-монополістичне регулювання в Російській імперії так і не стало системою [383, с. 13–15, 21–22, 165]. У роботі, присвяченій цим проблемам протягом війни, В. Лаверичев зазначає, що Особливі наради в цей час залишалися державними, але не державно-монополістичними органами [382, с. 165]. Водночас у висновках він

повторює тезу про значний розвиток державно-монополістичних інститутів протягом Першої світової війни як одну з передумов соціалістичної революції. Таке балансування між ідеологічними настановами та висновками, зробленими на конкретному матеріалі, є однією з характерних рис радянської історіографії.

Більш виваженими були присвячені провідним тенденціям торгово-промислової політики царського уряду дослідження Л. Шепелева, здійснені ним протягом 1980-х рр. [426; 427]. У цей же час відбувається підготовка й захист дисертації С. Кушнірука, у якій досліджено історію синдикату „Продвугілля” [518]. Його висновки суперечили усталеним на той час уявленням про всесильність союзу, оскільки доводили, що його учасниками були підприємства з гіршими гірничотехнічними умовами діяльності, що зумовлювало вищу собівартість вугілля порівняно з конкурентами та відповідно нестійкість об’єднання. Установленню рівня прибутків впливових синдикатів „Продамет” та „Продвугілля” було присвячено дисертацію А. Сорокіна [521].

Історії промислових синдикатів присвячено не лише суто історичні, а й джерелознавчі дослідження: Г. Наумова розглянула проблему внутрішньої організації діяльності синдикатів [397]; маловивчене питання функціонування синдикатів протягом Першої світової війни дослідив А. Голіков, проаналізувавши тогочасну пресу [358].

Безсумнівним досягненням радянської історичної науки було введення до наукового обігу значного масиву історичних джерел, присвячених історії монополізації промисловості. Дослідження цього періоду базувалися на архівних джерелах, матеріалах статистики, періодичних виданнях і роботах імперської доби. Крім того, саме в цих роботах відбулося становлення власне історичного аналізу проблем монополізації промисловості. Водночас ідеологічні штампи, необхідність дотримуватися класового підходу та узгоджувати власні міркування з доробком класиків марксизму-ленінізму й панівним підходом до розуміння капіталістичного розвитку Російської імперії в той чи той період, призводили до упередженого та тенденційного характеру висновків. Ці вади, не зменшуючи

значення наукового надбання радянської історіографії, викликають необхідність її критичного аналізу.

Після 1991 р. в роботах істориків пострадянського простору погляди на період, коли економіка Російської імперії розвивалася в умовах ринку й товарно-грошових відносин, поступово змінюються. Від різко негативної оцінки капіталістів як експлуататорів дослідники перейшли до відносно об'єктивного висвітлення ролі підприємців в економічному та суспільному житті імперії. Цей поворот стосується й оцінки діяльності синдикатів у промисловості.

У сучасній українській історіографії проблема монополізації в Російській імперії не була ще предметом спеціального дослідження. Монополії вивчали переважно в історіографічних розвідках [508; 496]. Відзначимо статтю А. Маслова, присвячену власне питанню розвитку синдикатів у промисловості [486]. Автор актуалізував питання в українській історіографії, визначивши основні проблеми в межах зазначеної теми. Проблему виникнення монополістичних об'єднань і політики самодержавства щодо них у 2015 р. розглянув О. Шляхов [511].

Загалом же проблеми монополізації промисловості в Російській імперії, зокрема її синдикування, українські дослідники розглядали в межах комплексних праць, присвячених окремим галузям промисловості та соціально-економічній історії України кінця XIX – початку XX ст. Відзначимо дослідження Б. Кругляка „Внутренняя торговля России в конце XIX – начале XX в. (на материалах Украины)” (1992), у якій окремий розділ присвячено торговельній діяльності синдикатів [381]. Крім того, загальна характеристика монополізації промисловості міститься в двотомній ґрунтовній роботі „Економічна історія України : історико-економічне дослідження” (2011) [367]. Створення й діяльність синдикатів у контексті модернізаційних процесів у Російській імперії розглянуто в монографії О. Шляхова [428]. О. Щербініна визначає вплив іноземних капіталів на монополізацію металургії та вуглевидобутку [431]. Про роль і значення синдикатів протягом Першої світової війни йдеться в роботі О. Реєнта та О. Сердюка [408]. Серед останніх робіт виділимо монографії С. Мошенського,

де окремі питання монополізації висвітлено в контексті розвитку ринку цінних паперів імперії [395; 396].

Проблему діяльності монополістичних об'єднань порушували й у дисертаціях, присвячених розвитку різних галузей промисловості українських губерній наприкінці XIX – на початку XX століття [515; 516]. Деякі аспекти монополізації розглядають у своїх дисертаціях І. Жилєнкова [517] та Л. Синявська [520].

Як бачимо, вивченню діяльності синдикатів присвячено незначну кількість робіт вітчизняних істориків. Цілком логічно, що в них розглянуто переважно синдикати Південного та Південно-Західного промислових районів, які обіймали території українських губерній. Ураховуючи те, що саме тут було створено більшість більш-менш стійких синдикатів, цінність доробку українських вчених є значущою.

Сучасна зарубіжна історіографія представлена переважно роботами вчених Російської Федерації. Як і в Україні, на початку 1990-х рр. там відбувається зміна наукових підходів до вивчення питань, пов'язаних з економічним розвитком Російської імперії наприкінці XXI – на початку XX ст., однак і тут проблема монополізації промисловості опинилася в полі зору небагатьох істориків.

Грунтовну характеристику монополістичних процесів Уральського промислового району надала Л. Сапоговська [519; 412]. Проаналізувавши значний фактичний матеріал, дослідниця робить висновок про тривалу еволюцію форм монополізації регіону та загалом Російської імперії, викликану збереженням значної кількості феодалних пережитків [412, с. 168]. Над проблемами монополізації промисловості продовжував працювати А. Сорокін [498; 499]. Різним аспектам історії монополізації присвячено роботи М. Фельдмана [501; 502], В. Полікарпова [403], І. Поткіної [492], В. Петухова [491] та ін. Крім того, проблеми розвитку промисловості й монополізації розглянуто в загальних роботах, присвячених різним аспектам економічного розвитку Російської імперії [398; 405; 410; 413].

Помітною подією на початку 2000-х рр. стали посмертні публікації праць радянських істориків. Протягом 2007 р. у журналі „Вопросы истории” було видано неопубліковану раніше роботу Й. Гіндіна „Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте”, де, серед іншого, розглянуто проблему створення перших монополій та зміни політики влади щодо них [452–454]. Через кілька років було надруковано кілька розвідок уже згадуваного В. Бовикіна, зокрема останню монографію з його трилогії, присвяченої історії фінансового капіталу [344]. У цій роботі помітна еволюція поглядів вченого, однак ідея про значний розвиток капіталізму й високий рівень монополізації промисловості залишається головною.

Суттєві зрушення в економіці Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. привертала увагу й дослідників з інших країн. У другій половині XX ст. було здійснено низку досліджень, які серед іншого зачіпали й процеси розвитку промисловості. Серед них варто виділити роботи Л. Кехена [439], А. Мілворда та С. Соула [441], В. Пеетерса [400], Дж. МакКея [440], Е. Тері [418], Т. Оуена [442].

Окремо відзначимо доробок американського вченого О. Гершенкрона, автора концепції економічної відсталості Російської імперії. Він дійшов висновку, що відсутність передумов для індустріалізації та розвиненого сільського господарства призвела до слабкості економіки імперії, що стало основною причиною її падіння протягом Першої світової війни [353]. Натомість інший американський дослідник П. Грегорі на основі статистичного аналізу структури й динаміки розвитку економіки доводив перебільшеність таких негативних оцінок [361].

Отже, аналіз широкого комплексу історіографії кінця XIX – початку XXI ст., незважаючи на наявність значної кількості праць з історії монополізації промисловості, засвідчив фрагментарність вивчення синдикатів як окремої форми монополій у Російській імперії, що зумовлює важливість її подальшого вивчення.

1.2. Джерельна база дослідження

Вивчення джерел з історії монополістичних союзів у Російській імперії викликає деякі труднощі, пов'язані зі специфікою діяльності цих об'єднань. У зв'язку з юридичною неврегульованістю, а фактично заборонаю їх функціонування, переважна більшість синдикатів діяла неофіційно, приховуючи сам факт свого існування. Часто такі угоди укладали усно, тож вивчити їх практично неможливо через відсутність документальних підтверджень. У цих випадках нам залишається тільки припускати існування монополістичного об'єднання, спираючись на непрямі докази та аналіз стану ринку в той чи той період. Отже, значна кількість монополій початку ХХ ст. у Російській імперії наразі залишається малодослідженою „завдяки глибокій таємниці, яка скрізь оточує подібні угоди” [363, с. XVI–XVII]. Це зумовлює особливості джерельного комплексу вивчення промислових синдикатів.

Джерельну базу роботи становлять різні за характером опубліковані й неопубліковані матеріали, які умовно поділяємо на кілька груп.

До першої групи відносимо *нормативно-правові акти*, які стосувалися діяльності синдикатів та промисловості загалом.

Російська імперія не мала спеціального законодавства, що унормовувало б діяльність монополістичних союзів. Формально їх було заборонено положеннями Уложення про покарання кримінальні та виправні (1845), але монополії знаходили можливість легалізуватися через дозволені форми об'єднань та діяли, керуючись їхньою нормативно-правовою базою. Переважну більшість юридичних актів, які регулювали діяльність синдикатів і галузей промисловості, де вони виникали, вміщено в „Своде законов Российской империи” [137; 143].

Крім того, на початку ХХ ст. урядові установи та окремі юристи почали складати спеціальні збірки чинного торгово-промислового законодавства. Серед них варто відзначити „Справочную книгу по торгово-промышленной части для императорских российских консулов” (1912) [139], яка містить витяги з усіх

частин „Зводу законів”, що стосувалися підприємницької діяльності (митне законодавство, залізничний тариф і правила тарифікації, оподаткування тощо).

Функції установчого документа для синдикатів, які діяли під виглядом торговельного акціонерного товариства, виконував статут, у якому було подано назву та вказано місцезнаходження правління товариства, визначено мету, права та обов'язки акціонерів, порядок управління справами тощо. Оскільки в Російській імперії діяла дозвільна (концесійна) система утворення акціонерних товариств, то кожен статут після затвердження урядом набував статусу закону і його публікували в „Собрании узаконений и распоряжений правительства” [145].

Друга група представлена *діловодною документацією* синдикатів, а також пов'язаних з ними установ. Саме ця група джерел дозволяє вивчити внутрішню структуру та принципи діяльності синдикатів. На сьогодні деякі документи цієї групи опубліковано, інші зберігаються в складі архівних фондів. Зауважимо, що основна маса матеріалів діловодства монополій не збереглася до нашого часу. Частина з них знищили або вивезли представники синдикатів ще за їх існування, а також протягом революційних подій. Після націоналізації промисловості документи, що мали практичне значення, потрапили до новостворених відомств, інші ж було знищено або використано повторно [397, с. 34–35]. Повністю зникли архіви й матеріали діловодства синдикатів „Продвугілля”, „Продаруд” та „Врожай”. Деякі папери було втрачено внаслідок недостатньо продуманої політики архівів у 1920–1930-х рр., коли у фондах залишалися переважно документи, які ілюстрували становище робітників і робітничого руху, а також так званий „довідковий” матеріал [393, с. 123]. Ще менше документів залишилося від монополій, які не мали статусу юридичної особи. Тож на сьогодні збереглися лише залишки діловодної організації синдикатів, що діяли в Російській імперії.

Основний масив документації з історії синдикування промисловості зберігається в Російському державному історичному архіві в місті Санкт-Петербург Російської Федерації. Це стосується документації синдикатів „Продамет”, „Продвагон”, „Цвях”, „Мідь”, а також діловодства урядових установ щодо їхньої діяльності. Зокрема таку інформацію містять фонди Ради міністрів

(Ф. 1276), Міністерства торгівлі та промисловості (Ф. 23), Державного банку (Ф. 587). На жаль, російська агресія в 2014 р. та викликані нею ризики перебування українських громадян на території Російської Федерації завадили продовжити роботу з матеріалами архіву.

В архівах України спеціальних фондів, присвячених синдикатам, немає. Документи з цієї проблематики розпорошені у фондах підприємств, які свого часу входили до складу промислових об'єднань або були їхніми клієнтами. З цього погляду особливого значення набувають місцеві архіви, які найчастіше зберігають документацію учасників монополій. Оскільки більшість синдикатів діяла у важкій промисловості, то особливо варто відзначити архіви Донецької та Луганської областей, які зберігають фонди таких контрагентів.

Державний архів Донецької області (м. Донецьк) містить інформацію за зазначеною проблематикою в таких фондах: Російське товариство водних, шосейних і другорядних рейкових шляхів (Ф. 38), Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого та рейкового виробництва (Ф. 6), Анонімне товариство „Російський гірничий і металургійний „УНІОН” (Ф. 27), Рутченковсько-Чулковські копальні акціонерного товариства Брянського рейкопрокатного, залізобудовного та механічного заводу (Ф. 42), фонд з документами акціонерних товариств Донбасу, вилученими з сейфів Харківських банків (Ф. 170) та інші. Найбільший інтерес становить перший фонд, де містяться додаток до синдикатського договору „Продвугілля”, копії протоколів ради цього синдикату, листування з ним тощо.

Ще більше інформації дають фонди Державного архіву Луганської області (м. Луганськ) – Луганський паровозобудівний завод Гартмана Російського акціонерного товариства машинобудівних заводів Гартмана (Ф. 2), Кадіївські кам'яновугільні копальні та металургійний завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства (Ф. 4), Відкрите акціонерне товариство „Холдингова Компанія «Луганськтепловоз»” (Р-1) [466]. Особливо цінними є тут документи останнього фонду, що зберігають інформацію про діяльність синдикатів протягом 1918 р. у складі Української Держави.

Відомості щодо діяльності синдикатів у машинобудуванні містяться також у фондах Державного архіву Харківської області – Правління Російського паровозобудівного та механічного товариства (Ф. 930), Завод землеробських машин акціонерного товариства Гельферих-Саде (Ф. 668), Завод землеробських машин Мельгозе (Ф. 259).

Комплекс ділових матеріалів підприємств, що стосуються синдикатів, представлено в основному діловим листуванням. За походженням він має такий поділ: внутрішня документація підприємств; листування з покупцями; листи й постанови урядових і представницьких установ; кореспонденція, отримана безпосередньо від адміністрацій синдикатів. Відсутність більшої частини документів центрального управління синдикатів робить надзвичайно цінною внутрішню документацію об'єднань, яка має нормативний характер і доповнює контрагентські договори. Зокрема це стосується відомостей про остаточний розмір цін, способи розрахунку квот, рахунки на виконання замовлень різних підприємств тощо.

Окрім фондів синдикатів та їхніх окремих контрагентів, інформацію про відносини монополій і влади надають фонди державних установ: Центральний державний історичний архів України в м. Київ – Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (Ф. 442), Канцелярія Київського окружного фабричного інспектора (Ф. 575), Окружний фабричний інспектор Харківського фабричного округу (Ф. 2090); Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – Міністерство торгівлі та промисловості Української Держави (Ф. 1118) та Рада міністрів Української Держави (Ф. 1064); Держархів Харківської області – Харківська губернська земська управа (Ф. 304).

Цінні документи щодо відносин синдикатів і громадськості містять фонди громадських організацій земств: Київське товариство західних земств з продажу сільськогосподарських машин (Ф. 573) у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ та Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (Ф. 237) у Держархіві Харківської області.

Крім того, значний масив діловодної документації синдикатів у середині ХХ ст. було опубліковано в спеціальних збірках: „Монополии в металлургической промышленности России, 1900–1917” (1963) [128], „Документы по истории монополистического капитализма в России” (1959) [127], „Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции” (1957) [147], „Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1873–1914” (1961–1973) [129]. Це ґрунтовні роботи, під час створення яких було використано дослідження провідних учених того часу. Документи, які містяться в збірках, висвітлюють широке коло питань щодо створення й діяльності монополістичних об’єднань.

Тож комплексне використання неопублікованих та опублікованих документів дозволяє скласти загальну картину розвитку синдикатів у промисловості Російської імперії та заповнити деякі прогалини в їх вивченні.

Третя група джерел містить *періодичні видання*, серед яких виділяємо загальні та галузеві. Газети й журнали розміщали як короткі замітки про поточні справи, так і великі аналітичні статті авторства відомих журналістів і вчених. Незважаючи на те, що вміщена в пресі інформація переважно ілюструє зовнішній бік діяльності синдикатів, в умовах недостатньої збереженості архівних матеріалів вона дозволяє деякою мірою заповнити прогалини втраченої діловодної документації. Крім того, більшість великих газет мала власні канали отримання інформації, за якими публікувала відомості на рівні проектів, які часто взагалі не були оформлені документально.

Використана в дослідженні галузева преса представлена переважно журналами, що їх видавали представницькі організації підприємців: „Промышленность и торговля”, „Горно-заводское дело” (у 1888–1903 рр. – „Южнорусский горный листок”, у 1903–1910 рр. – „Горно-заводской листок”), „Торгово-промышленный юг”, „Вестник сахарной промышленности”. Публікації, що висвітлювали процес монополізації промисловості, у цих виданнях були систематичними та ілюстрували позицію промисловців у тому чи тому питанні.

Довідковий характер мала московська газета „Коммерсант”, що виходила з 1909 р. Видавці газети визначали її завданням „всебічну поінформованість з усіх питань сучасного торгово-промислового життя”. Наразі невідомо, хто стояв за цим виданням, яке подавало чи не найдокладнішу серед приватних газет інформацію про монополістичні союзи всієї імперії [358, с. 51–52].

Окремо виділимо урядові друковані органи „Вестник финансов, промышленности и торговли” та „Торгово-промышленную газету”. У першому публікували переважно офіційні розпорядження уряду та великі аналітичні статті, у яких розглядали різні аспекти економічного життя в Російській імперії та за кордоном. У них є й відомості щодо промислових синдикатів. Популярнішою була „Торгово-промышленная газета”, яка мала велику кореспондентську мережу та публікувала багато конкретних відомостей про промисловість імперії. Видання завжди було провідником ідей уряду, тому за характером публікацій можна простежити, як змінювалася політика влади щодо монополістичних об’єднань.

Діяльність синдикатів висвітлювали й загальні видання: „Русские ведомости”, „Южный край”, „Новое время”, „Речь”, але інформацію тут подавалася несистематично, а її викладення та оцінки різнилися відповідно до позиції видавця щодо монополізації промисловості: від відносно нейтральних у „Южного края” до відверто ворожого в чорносотенному „Новом времени”. Загальний же настрій широкої преси щодо синдикатів можна охарактеризувати як критичний.

Наступна група – *статистично-довідкові та звітні матеріали*. Синдикати, зважаючи на їхній неофіційний статус, не потрапляли до статистики, тому в цій групі зібрані переважно джерела, які дають загальну характеристику промисловості Російської імперії. Передусім це статистичні матеріали, які збирали й публікували чиновники Міністерства фінансів (МФ) [130] та Міністерства внутрішніх справ [141], а також Рада З’їздів представників промисловості та торгівлі [140]. Багато корисної та різнопланової інформації містить виданий у 1995 р. довідник „Россия 1913 год” [136]. У ньому зібрано статистичні та довідкові матеріали, що характеризують найважливіші аспекти життя

російського суспільства напередодні Першої світової війни. Для його наповнення було використано імперські довідкові видання, матеріали відомств і громадських організацій, як опубліковані, так і не опубліковані.

П'ята група джерел – *мемуари та спогади сучасників*. Такі їхні особливості, як авторський суб'єктивізм, відображення власних поглядів на тенденції економічного розвитку Російської імперії, зумовили їх використання переважно як ілюстративного матеріалу.

Особливо цікавими є спогади міністра фінансів Російської імперії С. Вітте, які дозволяють відчувати атмосферу часу та зрозуміти окремі аспекти впровадження тієї чи тієї урядової ініціативи щодо промисловості [149]. Доволі відверто урядовець викладає внутрішні умови формування торгово-промислової політики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Більш прикладний характер у висвітленні питання про створення й діяльність синдикатів у Російській імперії мають спогади та мемуари місцевих чиновників, а також спеціалістів, які безпосередньо контактували з промисловими монополіями. Серед інших матеріалів слід відзначити спогади вже згаданого російського економіста І. Янжула [153]. Вони містять цікаві подробиці організації його відрядження до США в 1893 р. з метою вивчення тамтешніх монополій, що дозволяє простежити характерну для того часу позицію уряду щодо них. Цікавими є особисті погляди вченого на роль монополій, які зазнали зміни внаслідок вказаного відрядження – він визнає закономірність монополізації та необхідність її законодавчого унормування, остаточно розчарувавшись у доцільності промислового та торгового суперництва.

Подробиці з повсякденного життя підприємців вугільної галузі містять спогади гірничого інженера, заступника голови Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії О. Феніна „Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 г.г.)” (1938) [152]. Автор неодноразово згадує синдикат „Продвугілля” та його вплив на діяльність окремого підприємства, що туди входило. Відомості про події 1917–1918 рр. та їхній вплив на стан промисловості містять спогади промисловця, управляючого Союзу

представників металургійної і залізоробної промисловості В. Ауербаха [148] та російського державного діяча В. Гурка [150].

Комплексне вивчення наведених груп джерел дозволило здійснити конкретно-історичне дослідження проблеми створення та діяльності синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., досягти мети та виконати поставлені завдання.

1.3. Методологічні засади дослідження

Вирішити будь-яку наукову проблему в сучасній історичній науці неможливо без застосування новітніх наукових принципів та методики пізнання як теоретико-методологічного базису дослідження. Методологічний плюралізм, що характеризує історіографію на початку XXI ст., дозволяє не шукати універсальні пояснювальні моделі для інтерпретації історичних процесів, а використовувати ту сукупність принципів, методів і методологічних підходів, яка видаватиметься найоптимальнішою для розв'язання поставленої мети та завдань конкретного наукового дослідження.

Теоретико-методологічною основою вивчення процесу створення й розвитку синдикатів у промисловості Російської імперії є синтез підходів, що зумовлено складністю й багатогранністю об'єкта дослідження та дозволяє враховувати різні концепції.

Кінець XIX – початок XX ст. став для Російської імперії періодом кардинальних перетворень у соціально-економічному житті, пов'язаних із прискореним розвитком господарства та змінами структури суспільства. Це призводило до світоглядних зрушень унаслідок руйнації традиційних і формування нових уявлень. Досліджуваний період і властиві йому трансформації розглядали за допомогою різних методологічних теорій, підходів і концепцій. Серед наявних теоретичних моделей найпродуктивнішими для інтерпретації

історії Російської імперії вважаємо цивілізаційний і модернізаційний підходи, які взаємодоповнюють один одного.

Модернізацію традиційно розглядають як процеси трансформації традиційного суспільства в індустріальне, або капіталістичне. З урахуванням нелінійності цих процесів у різних країнах виділяють модернізацію органічну, що охопила країни Західної Європи й Північну Америку між XVII–XIX ст. та зумовила докорінні зміни в культурі, політиці, економіці, ментальності, світогляді, а також неорганічну (наздоганяючу), що відбувається як відповідь на зовнішній виклик з боку більш розвинутих країн. Саме другий тип модернізації зумовлював розвиток Російської імперії, де вона розпочалася не з культури й політики, а з економіки.

Незважаючи на численні недоліки, модернізаційна парадигма надає відносно адекватний категоріальний апарат та інструментарій для вивчення історії Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Важливою перевагою цього підходу є те, що теорія модернізації не відкидає конструктивні елементи широко відомих концепцій економічного розвитку, насамперед марксистських. Це дозволяє активно використовувати роботи різних поколінь істориків та економістів, основою яких були ці концепції.

Розглядаючи модернізацію як елемент глобалізації, спрямований на забезпечення якісних змін у суспільстві та осучаснення всіх сфер економічної системи, звертаємося до теоретичного доробку марксистської теорії імперіалізму, згідно з якою її тлумачать як особливий етап розвитку капіталізму. Використання окремих позицій цієї теорії дає можливість вивчити процеси монополізації в Російській імперії в контексті формування світових ринків та інтернаціоналізації економіки на межі XIX та XX ст., а також прогнозів подальшого розвитку капіталізму.

У цьому сенсі звернімо увагу на дослідження австрійського й німецького економістів Р. Гільфердінга [354] та К. Каутського [376–378], а також окремі роботи творця класичної теорії імперіалізму В. Леніна [387–390]. Вивчення останніх важливе ще тому, що переважну більшість наявних на сьогодні розвідок

про історію синдикатів у Російській імперії виконано саме на основі ленінської теорії імперіалізму.

Згідно з теорією імперіалізму основою нового типу економічних відносин, що склалися наприкінці XIX ст., стають монополістичні об'єднання. З поступовим зміцненням становища на внутрішньому ринку вони виходять на світовий ринок, утворюючи міжнародні об'єднання. З цього часу інтереси монополій набувають політичного забарвлення, що виражено в прагненні до підкорення їхнім інтересам зовнішньої політики держави.

Водночас подальші прогнози розвитку імперіалізму зазначених авторів були діаметрально протилежними. В. Ленін категорично спростовував можливість настання після імперіалізму нової фази капіталізму. На його думку, „монополія, що виростає з капіталізму, є вже вмирання капіталізму, початок переходу його в соціалізм” [388, с. 156].

Натомість Р. Гільфердинг, говорячи „історичну тенденцію фінансового капіталу”, указує на те, що катастрофа можлива, але „справа йде про політичну й соціальну, а не економічну катастрофу, уявлення про останню взагалі не можна визнати раціональним уявленням” [354, с. 473]. Монополістичний капіталізм він розглядав як процес створення „загального картелю” на основі прогресу продуктивних сил і постійного комбінування у всесвітньому масштабі [354, с. 276]. Подібні погляди мав К. Каутський, який визнавав можливість настання нової фази розвитку капіталізму, коли систему картелювання буде перенесено в зовнішню політику [376, с. 19]. При цьому межі національних держав стануть затісними для монополій, тому новою формою держави буде митний союз держав [377, с. 86–87]. Він зазначає, що за імперіалізмом „настане нова ера капіталізму за таких умов, які уможливллять виникнення та тривале функціонування такого союзу держав, як середньоевропейський, на основі добровільного вступу до його членів” [378, с. 80].

Отже, у прогнозах Р. Гільфердинга та К. Каутського простежуємо те, що на початку XXI ст. набуває реального окреслення – світовий ринок, об'єднана Європа, інтернаціональний фінансовий капітал. Натомість головний висновок

В. Леніна про імперіалізм як „загниваючий” та „вмираючий” капіталізм, який вичерпав можливості його подальшого розвитку, не отримав підтвердження протягом ХХ ст. Не справдилися й прогнози щодо політичних процесів у Європі, оскільки В. Ленін свого часу вважав, що „з погляду економічних умов імперіалізму ... Сполучені Штати Європи при капіталізмі або неможливі, або реакційні” [390, с. 332]. Незважаючи на те, що більшість ознак імперіалізму, визначених В. Леніним, втратили актуальність, він доволі повно описав сучасні йому умови формування й діяльності монополістичних союзів у Російській імперії, тож його доробок, безумовно, вартий уваги з урахуванням ідеологічних оцінок.

В основу нашого дослідження лягла, ще одна концепція – інституціональна, яка розглядає модернізацію як структурну перебудову соціально-економічного організму країн, що розвиваються (Г. Мюрдаль). Монополію та одну з її форм – синдикат – вважають одним з основних інститутів ринкового господарства. Це забезпечує широкий погляд на розвиток економіки й суспільства, аналіз їх у взаємодії з іншими інститутами, наприклад, державою.

Інститут монополії досліджували з урахуванням положень методологічного характеру. Створення монополій розглядають як закономірне явище, характерне для всіх індустріальних країн та підготовлене попереднім розвитком продуктивних сил; як природне прагнення економічної системи до самовдосконалення та діставання стійкого положення в умовах сильної конкуренції. Монополізація знаменувала собою економічний прогрес, стаючи важливим чинником підвищення ефективності економіки [375, с. 5].

Монополію необхідно досліджувати, відкинувши стереотипне уявлення про неї як „економічне зло” [503, с. 73]. Незважаючи на загальне негативне ставлення до монополістичних об’єднань, вони поєднують у собі і негативні, і позитивні риси. Очевидними недоліками монополії є підвищення цін і погіршення положення споживачів їхньої продукції, нечесні методи конкурентної боротьби, пригнічення дрібних підприємців та експансіоністський характер з прагненням панування на національних і міжнародних ринках.

Разом з тим монополії дають можливість підвищити продуктивність праці через зниження виробничих витрат, прагнення до стійкості цін, пристосування виробництва до обсягів попиту та зменшення кількості посередників між виробником і споживачем. Австрійський і американський економіст Й. Шумпетер зробив висновок про загалом прогресивне, порівняно з конкуренцією, значення монополій, які „мають необхідні кошти для інвестицій в інновації та частіше переслідують довгострокову перспективу розвитку”. „Упровадження нових методів виробництва й нових товарів з самого початку несумісне з досконалою конкуренцією. Це означає, що з нею несумісне те, що ми називаємо економічним прогресом” [430 с. 151]. Погляди Й. Шумпетера, а також творця теорії монополістичної конкуренції американського економіста Е. Чемберліна щодо конкуренції та монополії лягли в основу антимонопольної політики Європи.

Як бачимо, монополії, як і будь-яке інше явище, не можна трактувати однобічно. Їхній неоднозначний вплив на економіку визнавав і 26-й президент США Т. Рузвельт, відомий як „руйнівник трестів”: „Трести є диявольськими монстрами, які створені товариством одержимих, однак вони зробили так багато для прогресу в нашій улюбленій країні. З одного боку, я розтоптав би їх ногами, з іншого – не так же швидко” [Цит. за: 476, с. 3–4].

Економічну історію Російської імперії в межах інституціоналізму досліджував американський економіст О. Гершенкрон, який розглядав її за допомогою теорії залежності та концепції „ешелонів розвитку капіталізму”. Російську імперію він відносив до „другого ешелону”, де сформувалися передумови капіталізму, однак для швидкого його впровадження вони були змушені орієнтуватися на наявні моделі індустріального розвитку провідних країн. Разом з тим це давало їм суттєві переваги, оскільки вони могли користуватися досягненнями розвинутих країн, що пришвидшувало їхній власний розвиток. Найінтенсивнішою була монополізація тих галузей промисловості Російської імперії, де були задіяні іноземні інвестиції. Зарубіжні банки прагнули збільшити прибутковість за рахунок упровадження нових форм організації промисловості,

тож сам факт достатньо раннього формування монополій був проявом „преваг відсталості”.

Використано також підхід, згідно з яким головну роль у модернізаційних процесах відведено державним інститутам. Він представлений концепцією американського історика Р. Пайпса, який убачав головну особливість розвитку Російської імперії в „патримоніальному” („вотчинному”) характері її влади, що об’єднував політичний і соціально-економічний компонент [399, с. 40]. Про роль держави та її ставлення до ініціатив знизу писав і російський дослідник О. Лейбович: „Суспільство, яке було не готове до всеосяжної модернізації, поступилося першістю владі: вищій військовій та цивільній бюрократії” [398, с. 94]. Погоджуємося, що це „насадження зверху” є головною особливістю модернізації Російської імперії.

Теоретичну базу дослідження сформовано на основі використання системного й комплексного підходів, реалізованих шляхом використання принципів історизму, об’єктивності й науковості. Вони дозволяють вивчити процеси монополізації промисловості в Російській імперії шляхом поєднання різних засобів історичного дослідження, не порушуючи принципів об’єктивного пізнання.

Системний підхід передбачає дослідження всього комплексу соціально-економічних процесів у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. як цілісного процесу, що складається з підсистем різного рівня, однією з яких і є система монополістичного капіталу й, зокрема, синдикати. Визнають, що на їх формування впливають не лише економічні, а й позаекономічні чинники, які необхідно враховувати в ході аналізу. Комплексний підхід забезпечує розгляд історії монополізації в Російській імперії в динаміці, у системі зв’язків з іншими явищами: станом розвитку окремих галузей промисловості, державною політикою, ставленням до неї різних верств населення тощо.

Принцип історизму дозволяє розглянути синдикати в Російській імперії з погляду їх розвитку в часі та взаємозв’язку з іншими економічними, політичними й суспільними явищами. Дотримання принципу об’єктивності

здійснено шляхом залучення джерел різних видів і походження, що дало змогу зіставляти фактичні дані та уникати емоційного забарвлення і штампів в оцінці змісту й наслідків діяльності промислових синдикатів. Принцип науковості передбачає використання теорій, підходів і методів, що склалися в сучасній історичній науці, а також прагнення до доказовості й відтворення результатів дослідження.

Для реалізації зазначених методологічних підходів і принципів дослідження було застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні методи.

Загальнонаукові методи (дедукція та індукція, аналіз і синтез, узагальнення та інші) дозволили окреслити загальне поле дослідження, проаналізувати його об'єкт і предмет з урахуванням об'єктивних умов створення й діяльності синдикатів у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У роботі використано спеціально-історичні методи. Передумови створення, становлення, діяльність і ліквідацію кожного із синдикатів дозволив відстежити й усвідомити історико-генетичний метод. За допомогою історико-порівняльного методу виділено спільні й відмінні риси синдикатів у різних галузях промисловості та на різних етапах, а також проведено паралелі між розвитком монополій у Російській імперії та інших країнах. Проблемно-хронологічний метод дозволив проаналізувати створення й діяльність синдикатів, а також державної політики щодо них у хронологічній послідовності.

Міждисциплінарний характер дослідження зумовлений його проведенням на основі теоретичних засад власне історії, економіки та історії правової думки. Це вимагало використання науково-методичного інструментарію зазначених наук.

Застосування методу економічного аналізу дає можливість зрозуміти природу, механізми й наслідки економічних процесів у Російській імперії кінця XIX – початку XIX ст. Використання статистично-економічного методу дозволило простежити динаміку економічного розвитку Російської імперії, охарактеризувати рівні концентрації промисловості, простежити вплив синдикатів на встановлення ринкових цін тощо. Для вивчення нормативних актів, що регулювали діяльність монополій, використано формально-юридичний метод.

Однією з важливих проблем проведення дослідження історії монополізації в Російській імперії є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату. Розглянемо ті дефініції порушеної проблеми, які потребують додаткового уточнення.

Чіткого визначення потребує поняття „монополія”. Ми тлумачимо його як угоду кількох підприємств про спільні дії (припинення конкуренції) шляхом явної чи таємної змови, унаслідок чого вони посідають панівне становище на ринку, впливають на процес ціноутворення й отримують високі (монопольні) прибутки. Під „монополізацією” розуміємо „дії господарюючих суб’єктів, органів управління, спрямовані на перемогу в конкурентній боротьбі, усунення конкуренції, установавання домінантного становища одного з учасників чи їх групи на ринку” [503, с. 68].

Перші монополістичні об’єднання традиційно виникають у сфері обміну. Це найпростіші їхні форми – картелі (об’єднання підприємств галузі, учасники якого укладають угоду про розподіл ринків збуту й цін та зберігають свою власність на засоби виробництва й продукцію) та синдикати, про які йтиметься нижче. Пізніше створюють складніші форми монополістичних угод, де процес монополізації поширюється власне на сферу виробництва – трести (об’єднання підприємств, що втрачають їхню комерційну й виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю) та концерни (об’єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі для здійснення спільної діяльності).

Визначення понять окремих форм монополій щодо економічної історії Російської імперії викликає деякі труднощі. Імперська преса й наукова література практично не розділяли різні форми монополістичних об’єднань, використовуючи загальний термін для цього явища – „синдикат”. Подібна практика часто зберігається й у радянській літературі. На цю проблему звертали увагу В. Мотильов [487, с. 24], В. Бовикін [345, с. 110–115] і В. Лаверичев [485, с. 80–81], однак переважна більшість дослідників продовжували використовувати усталені формулювання назв монополій, не заглиблюючись у їхню суть. Часто

доволі складно встановити, яке саме об'єднання мав на увазі автор того чи того дослідження або джерела.

Термін „синдикат” (від фр. Syndicat – профспілка, союз) має кілька значень. Загалом під синдикатом розуміють різноманітні союзи, що створюють між їх учасниками спільність матеріальних інтересів і не належать до звичайних цивільних і промислових товариств. Найбільшого поширення союзи, іменовані синдикатами, набули у Франції, де існували як синдикати підприємців, так і синдикати робітників [491].

У Російській імперії єдиного визначення терміна „синдикат” не склалося. Терміни „синдикат”, „картель”, „трест” використовували як синоніми, те саме об'єднання в одній статті автор міг назвати і синдикатом, і трестом. І. Янжул зазначав, що „картель”, „трест” і „синдикат” є словами на позначення підприємницьких союзів, відмінність яких лише в походженні (німецьке, американське та французьке відповідно) [436, с. 34–35]. За його визначенням, синдикат – це „постійний союз промисловців... з метою попередження падіння цін на окремі товари нижче вартості виробництва. Найближче завдання такого синдикату полягає в регулюванні виробництва заради попередження промислової кризи” [436, с. 420].

Невизначеність термінології призвела до виникнення й утвердження в науковій літературі поняття „підприємницький союз”, яке використовували для позначення і підприємницьких спілок, що обмежують конкуренцію, і будь-яких об'єднань підприємців. Використання цього словосполучення як синоніма монополії часто було цілком свідомим, якщо враховувати переважно негативне ставлення до них у суспільстві. „Монополія – слово неприємне, і ті, хто вважає конкуренцію руйнівною та згубною, вважають за краще називати трести промисловими союзами, або, уживаючи слово „монополія”, вони поспішають зробити застереження, що це не означає повної відсутності будь-якої конкуренції”, – зауважував автор журналу „Русское экономическое обозрение” [169, с. 122]. Разом з тим невизначеність у термінології була зумовлена й переплетеністю

функцій підприємницьких союзів Російської імперії: монополістичних, представницьких, антиробітничих.

Значною мірою проблема термінології була пов'язана з тим, що законодавство імперії того часу не давало визначення синдикатів, як і картелів з трестами. Формально монополії були заборонені дією застарілого закону 1845 р., у якому йшлося про загальне поняття „страйк („стачка“). Саме тому сутність угод приховували за іншими назвами: акціонерне товариство, союз, об'єднання тощо. Тільки в 1914 р. розробили законопроект щодо діяльності монополістичних організацій, згідно з яким під синдикатом розуміли тимчасову угоду, тривалий союз або повне злиття кількох торгово-промислових підприємств з метою регулювання масового виробництва, збуту й цін однорідних чи взаємопов'язаних продуктів [414, с. 32]. Тож офіційно пропонували визначення, яким можна охарактеризувати будь-яку форму монополій.

За відсутності можливості вивчити договірні умови створення більшості монополістичних об'єднань Російської імперії для того, аби з'ясувати відмінності між картельними угодами, договорами синдикату або тресту, часто доводиться виходити з окремих їхніх ознак – тривалості (угода синдикату та тресту мала більш-менш постійний характер), ступеня самостійності власників підприємств. Якщо їхня самостійність була обмеженою, але не знищеною повністю, можна говорити про синдикати. Якщо ж власники підприємств перетворювалися на акціонерів, відбувалося комерційне, фінансове й виробниче злиття підприємств, говоримо про трест. З іншого боку, картелі та трести були зазвичай об'єднаннями товаровиробників, які прагнули регулювати обсяги виробництва та збуту з метою запобігання надвиробництва. Синдикати ж об'єднували підприємців як продавців тієї чи тієї продукції, які задля отримання високого та стійкого рівня прибутку вдавалися переважно до договірного регулювання цін [491].

Отже, під час вивчення монополістичних об'єднань у Російській імперії для виокремлення синдикатів варто зважати на такі ознаки, як наявність спеціальної торговельної організації, що виконує функції посередника між підприємствами та покупцями; збереження за контрагентами фінансово-

господарської та юридичної самостійності; відносна тривалість угоди; відсутність безпосереднього впливу на виробництво. Саме за цими критеріями виділятимемо синдикати з-поміж інших форм монополій у промисловості, які починають формуватися тут з 1880-х рр.

Названі принципи, підходи й методи наукового дослідження дозволили зібрати та вивчити необхідні джерела й літературу та проаналізувати їх задля реалізації поставленої мети дослідження. Цьому сприяло компонування різних принципів і методів залежно від конкретного завдання роботи, а також прагнення уникнути суб'єктивних оцінок для забезпечення наукової достовірності результатів дослідження.

Висновки до розділу

Вивчення монополізації, зокрема синдикування, промисловості Російської імперії розпочалося практично одночасно з виникненням перших монополістичних об'єднань. На першому, імперському, етапі синдикати ставали предметом дослідження переважно економістів та юристів, які прагнули вивчити це нове для країни явище з практичною метою. Дослідження мали переважно публіцистичний характер, ґрунтувалися на різному за обсягом масиві джерел і потребують критичного ставлення під час роботи з ними.

Радянська історіографія історії монополізації базувалася на панівній у той час марксистсько-ленінській парадигмі. У її розвитку вона пройшла три етапи, пов'язані з різним розумінням ролі монополій в економіці країни – від визнання їх цілком залежними від іноземного капіталу, який підкорив Російську імперію (1920-ті – середина 1950-х рр.), або розгляду їх як складника багатокладної економіки країни, що поєднувала суперечливі тенденції розвитку (середина 1950-х – середина 1970-х рр.), до відстоювання тези про їхню абсолютну могутність як доказу визрівання в імперії всіх ознак імперіалізму як передумови соціалістичної революції (середина 1970-х – 1980-ті рр.).

У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії дослідники зосереджуються на об'єктивному переосмисленні місця монополій в економіці. При цьому в більшості робіт синдикати та інші форми монополій згадано лише в загальному контексті вивчення різних питань історії кінця XIX – початку XX ст., лише інколи вони стають предметом окремих розвідок (Л. Сапоговська, А. Сорокін, О. Шляхов).

Опрацьовані як джерельна база дослідження опубліковані та неопубліковані матеріали об'єднано в чотири групи: 1) нормативно-правові документи; 2) діловодна документація; 3) періодичні видання; 4) статистичні й довідкові видання; 5) мемуари та спогади сучасників. Їх аналіз та обробка дозволили виконати наукові завдання та досягти поставленої мети дослідження.

Методологічною основою роботи став комплекс підходів, принципів і методів, що сприяли виконанню поставлених завдань задля реалізації мети дослідження. Завдяки використанню модернізаційної парадигми синдикування промисловості в Російській імперії розглянуто в контексті світових економічних процесів. Загальнонаукові методи (дедукція та індукція, аналіз і синтез, узагальнення та інші) дозволили окреслити загальне поле дослідження. Для вивчення окремих аспектів створення й діяльності промислових монополій використано спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний та проблемно-хронологічний. Міждисциплінарний характер роботи зумовив використання статистично-економічного та формально-юридичного методу. Для чіткого оперування поняттями було уточнено основні дефініції, зокрема, визначення синдикату та монополії.

РОЗДІЛ 2

МОНОПОЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Економічна модернізація та передумови монополізації

Промислова революція кінця XVII – початку ХХ ст. зумовила перехід до нової стадії суспільно-економічного розвитку – індустріальної, для якої були характерні створення й панування великого машинного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу та пришвидшення розвитку продуктивних сил [425, с. 6]. Тільки в останні три десятиліття ХІХ ст. обсяг світової промислової продукції і товарообіг світової торгівлі зросли більш ніж утричі, видобуток нафти збільшився в 25 разів, а виплавка сталі – у 56 разів [404, с. 12]. Домінантна роль, яку посідала промисловість на цій стадії, робила її розвиток запорукою швидкого економічного прогресу країни. З виходом же промислового капіталізму за національні межі та створенням світового ринку вона ставала необхідним складником міжнародної могутності держави. У цей час на конкурентну боротьбу на світовому ринку все сильніше впливають промислові монополії як представники нової форми організації виробництва.

Звісно, процеси монополізації промисловості в кожній країні мали свої особливості, зумовлені специфічними умовами економічного та суспільно-політичного життя. Перші об'єднання такого типу в провідних капіталістичних країнах відомі з другої половини 1870-х рр., а вже наприкінці століття в США, Німеччині, Великій Британії, Франції та інших державах утворилися міцні промислові монополії, які значною мірою контролювали окремі галузі виробництва. Зауважимо, що країна класичного капіталізму – Велика Британія – не була флагманом монополістичного капіталізму. Перші монополії тут засновують тільки наприкінці 1880–1890-х рр. та не набувають значного поширення. Зокрема, у 1913 р. відомі лише 93 монополістичні об'єднання, які

мали обмежений вплив на ринку [386, с. 162]. Натомість лідерами стають провідні країни „молодого капіталізму” – США та Німеччина.

Перші монополії у вигляді картелів у США створюють наприкінці 1870-х рр., однак уже з початку 1880-х рр. основною формою монополій тут стають трести. У 1904 р. у США було 318 трестів, куди входило 5288 підприємств [368, с. 115]. Важливими чинниками посилення монополізації тут були значний вплив банків у фінансуванні промисловості, а також визначальна роль приватних залізниць. Незважаючи на введення з 1890 р. антимонопольного законодавства (т. зв. Акт Шермана), великий бізнес у США продовжував закріплювати свої позиції й у 1914 р. корпорації, які становили 28,3% усіх підприємств країни, виробляли 83,2% вартості всієї продукції [432, с. 242].

Як і США, Німеччина мала можливість зробити висхідною той ступінь розвитку капіталізму, якого в технічному та економічному сенсі вже досягли передові країни. Разом з тим, країна зберігала застарілу систему державного управління, де панівні позиції посідали представники великого аграрного капіталу – поміщики-юнкери. Цей факт, серед інших, дозволяє порівнювати Німеччину з Російською імперією, яка мала такі самі особливості.

Монополізація промисловості Німеччини відбувалася доволі стрімко: якщо у 1875 р. відомо чотири об'єднання, то у 1890 р. – 106, а в 1905 р. – 385 [437, с. 200]. Переважна більшість з них мали форму картелів і синдикатів у важкій промисловості, що теж є спільним з Російською імперією. З початку ХХ ст. для Німеччини стає характерним утворення складних монополій шляхом злиття різних підприємств важкої промисловості та утворення концернів. Загалом напередодні Першої світової війни тут діяло більше 600 монополістичних союзів [343, с. 295].

Як бачимо, до кінця ХІХ ст. у передових капіталістичних країнах уже склалася система монополістичного капіталізму. Численні монополії поступово починають відігравати значну роль не лише на національних, а й на світовому ринку, органічною частиною якого в цей час була й Російська імперія.

Загальновідомим є той факт, що в економічному розвитку імперія Романових відставала від країн Західної Європи, які на той час уже мали

50–100 років досвіду сучасного економічного зростання з характерними для нього збільшенням виробництва на душу населення, трансформацією аграрної економіки в індустріальну, набуттям промисловим робітником, а не селянином, статусу основного працівника тощо [461, с. 13]. Втім, починаючи з останньої чверті XIX ст., вона швидко наздоганяла капіталістичні країни Західної Європи та Північної Америки, переживаючи аналогічні процеси в економіці. Для вивчення питання становлення монополістичного капіталізму в Російській імперії вважаємо за доцільне розглянути ті тенденції, які зумовлювали економічний розвиток країни з погляду сприятливості для створення промислових монополістичних об'єднань.

Зокрема, розглянемо промислове районування Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., що дозволить зрозуміти специфіку розміщення тут монополій. Для цього періоду характерний інтенсивний розвиток як старих (Уральський, Центральний), так і нових (Південний, Бакинський) промислових районів.

У Центральному (Московському) районі переважало текстильне виробництво, яке було найприбутковішою галуззю промисловості імперії. Протягом 1860–1913 рр. це виробництво збільшилося в 21,5 рази та становило 40% від усієї промислової продукції [413]. Крім того, значного розвитку в регіоні набули харчова, хімічна, машинобудівна та металургійна промисловість.

У Петербурзькому районі було кілька текстильних підприємств, однак переважали підприємства металообробки й машинобудування, а також воєнної промисловості. До нього примикав Прибалтійський район з центром у Ризі з переважним поширенням машинобудування. На частку цих районів припадало близько 10% випуску промислової продукції Російської імперії, з них 27,5% металообробки, 41,8% суднобудування і 57,6% виробництва електротехніки [501, с. 109].

Уральський район був базою металургійної промисловості, до якої примикали пов'язані з нею рудна й паливна галузі, а також видобуток золота, платини, азбесту, марганцю, сіркового колчедану, солі тощо. До кінця XIX ст. тут переважали дрібні заводи із застарілою технікою та значними пережитками

кріпосництва. Зокрема зберігалася система округів, коли підприємством був не окремий завод, а округ – група заводів, пов'язаних приналежністю одному власникові, технологічним процесом і територією з населенням [413]. Через це наприкінці ХІХ ст. уральська металургія почала здавати її позиції лідера у виробництві чорних металів (у 1880 р. її частка в загальнодержавній виплавці становила 70,8%, у 1900 р. – 28%, а напередодні Першої світової війни – 20–25%) [495, с. 83]. Загалом же частка випуску промислової продукції району в 1912 р. становила 3,9% усієї промисловості, 3,4% обробної, 1,2% машинобудування й металообробки, а також 8,1% видобутку гірничої промисловості [501, с. 109].

Південний район спеціалізувався на видобувній, металургійній і машинобудівній промисловості, що було зумовлено вдалим використанням природних багатств Донецького кам'яновугільного та Криворізького залізрудного басейнів. Уже на початку 1890-х рр. це був потужний промисловий регіон, поштовхом до розвитку якого стало розгортання залізничного будівництва. Загалом ці території на початку Першої світової війни давали близько 70% усього мінерального палива, 70% залізної та 99% марганцевої руди, близько 70% солі тощо [334, с. 1]. Вагомим був вплив регіону й у машинобудуванні: тільки два паровозобудівні заводи Харкова та Луганська в 1900 р. виробляли 23,3% продукції цієї галузі в імперії, а в 1915 р. – уже 40% [367, с. 19], а частка підприємств району в сільськогосподарському машинобудуванні становила 59,58% [517, с. 127].

До Південного примикали губернії Південно-Західного району, де розвинутими були цукрова, борошномельна, маслоробна та інші галузі харчової промисловості, а також сільськогосподарське й транспортне машинобудування.

У Царстві Польському було розвинене текстильне виробництво (Лодзинський промисловий округ), машинобудування, металургія та вуглевидобуток (Сосновсько-Домбровський і Варшавський округи). Наприкінці ХІХ ст. Польський район виробляв 15% вартості всієї продукції Російської імперії [369, с. 361].

Натомість південні, східні й північно-східні регіони Російської імперії (Кавказ, Середня Азія, Казахстан, Сибір та ін.) спеціалізувалися переважно

на виробництві сировини та значно відставали від європейських територій країни. Якщо Центральний, Петербурзький, Прибалтійський і Південний райони зосереджували виробництво 67,2% усієї продукції обробної та гірничодобувної промисловості імперії (без польських губерній), то на колосальну територію Сибіру припадало лише 2,2%, а на Туркестан – 1,7% [415, с. 509]. Окремо слід розглядати Кавказ і Закавказзя, де в другій половині XIX ст. розвивається видобуток нафти. До початку XX ст. провідним у цій галузі стає невеликий Бакинський промисловий район, який на початку XX ст. давав до 75% видобутку нафти в імперії [418, с. 69].

Як бачимо, Російська імперія була конгломератом економічних районів, що мали різний рівень розвитку й різні спеціалізації. Такій ситуації сприяли значні розміри імперії, місцезнаходження природних ресурсів, що зумовлювало спеціалізацію промисловості, процеси внутрішньої економічної інтеграції, взаємного доповнення галузей виробництва та внутрішніх ринків споживання, відносна недорозвиненість шляхів сполучення. Фактично Російська імперія була економічно інтегрованою лише за допомогою фінансів, державних і приватних у вигляді банківських капіталів з центром у Петербурзі. У цих умовах індустріальний і загалом капіталістичний розвиток мали локальний і фрагментарний характер, що було відмінною рисою економіки імперії.

Іншою особливістю Російської імперії протягом усього періоду її існування було інтенсивне втручання держави в економіку. Зауважимо, що практика державного впливу на господарство була характерною для всіх тогочасних європейських держав, особливо протягом періоду початкового накопичення капіталу. З утвердженням капіталізму ці впливи обмежувалися переважно захистом політичних і зовнішньоекономічних інтересів підприємців, розвитком транспортної інфраструктури, митної й фінансової політики та створенням відповідного законодавства.

У Російській імперії, однак, мета полягала не в забезпеченні свободи підприємництва, а в намаганні утримати в руках влади якнайбільше важелів впливу на буржуазію задля унеможливлення неконтрольованого посилення її

впливу в економічному, а згодом і в політичному житті. Навіть буржуазні реформи 1860–1870-х рр. – своєрідна „революція згори” – виявилися половинчастими, оскільки модернізацію передбачали як умову збереження абсолютизму та панівних позицій дворянства в нових капіталістичних умовах. Це призвело до того, що, обмежившись напівмірами, „реформи не попередили соціальних потрясінь, революційного вибуху, а лише на кілька десятиліть відстрочили їх початок” [410, с. 42–43]. Тож економічна політика держави мала на меті не стільки впровадити нові ринкові, скільки зберегти старі феодальні відносини в нових історичних умовах, коли розвиток капіталізму ставав необхідністю для підтримання статусу „великої” європейської держави.

Подолати відставання від провідних європейських країн планували за допомогою державного капіталізму – політики регулювання та контролювання приватного бізнесу задля економічного зміцнення самодержавства. Першочергову увагу приділяли розвитку промисловості, зокрема галузей, пов’язаних з видобутком і переробкою сировини, та машинобудування, а також забезпеченню транспортної інфраструктури.

Наприкінці ХІХ ст. економічні зрушення в імперії були пов’язані з іменами очільників МФ М. Бунге (1881–1886 рр.), І. Вишнеградського (1887–1892 рр.), С. Вітте (1892–1903 рр.). Саме за їх управління державний капіталізм перетворився на провідну політику, набувши закінченого вигляду за головування в міністерстві С. Вітте. Цей курс продовжили і його наступники, зокрема В. Коковцов (1904–1905, 1906–1914 рр.) та П. Барк (1914–1917 рр.). Ознакою надзвичайної важливості промислового розвитку держави стало створення в жовтні 1905 р. окремого Міністерства торгівлі та промисловості (МТіП). Як і МФ, воно прагнуло контролювати підприємництво, хоча й дотримувалося гнучкішої стратегії. Загалом же, незважаючи на деякі коливання відповідно до конкретних політичних чи економічних обставин, загальний економічний курс пізньої Російської імперії спирався на базу, закладену в останньому десятилітті ХІХ ст.

Програма модернізації, запропонована С. Вітте, передбачала необмежене державне втручання в економіку задля того, щоб протягом приблизно десятих років „наздогнати більш розвинені в промисловому відношенні країни Європи, посісти стійкі позиції на ринках Сходу, залучити на допомогу слабо капіталізованої російської економіки іноземні капітали й забезпечити накопичення внутрішніх ресурсів” [513]. Ключову роль в індустріалізації відігравав промисловий протекціонізм з його найважливішим інструментом – митною політикою.

На економічні погляди С. Вітте вплинуло вчення німецького економіста Ф. Ліста, який вважав, що країни, у яких перехід до індустріального розвитку розпочався пізніше, можуть позбутися залежності від іноземного ввезення завдяки заходам „виховного протекціонізму”. Передбачалося, що таку політику проводитимуть доти, доки національна промисловість не досягне такої сили, щоб конкурувати на світовому ринку на рівних [350, с. 299]. Тож у політиці С. Вітте протекціонізм замість суто фіскальних набуває нових цілей – захист промисловості від іноземної конкуренції та заохочення іноземних інвестицій.

У Європі перемогу охоронних мит датують 1879 р., коли відповідне законодавство запровадили в Німеччині. Незабаром жорсткі протекціоністські заходи поширилися й в інших країнах. На початку ХХ ст. навіть Велика Британія, яка позиціонувала себе як принципову прихильницю вільної торгівлі, почала вживати заходів протекціоністського характеру, а з 1915 р. там ввели повноцінні митні тарифи на деякі товари [341].

Тож упровадження високих мит у Російській імперії було цілком закономірним. Протекціоністська політика знайшла вираження у впровадженні митного тарифу (1891), яким уряд переходив „від охоронної загальної системи мит до послідовно заступницької”. За новим тарифом для 49% ввезення були залишені чинні високі ставки, для 49% збільшені й лише для 2% ставки було знижено [427, с. 167–169]. Тариф був автономним (єдиним для всіх торгових партнерів Російської імперії), однак з 1893 р. міністр фінансів отримав змогу регулювати ставки мит для окремих країн (конвенційний тариф), перетворивши мита

на важіль державної торгово-промислової політики. У такому вигляді митну політику в імперії здійснювали аж до її розпаду.

Уже на початку ХХ ст. розвиток монополістичного капіталізму змушує сучасників переглянути вчення Ф. Ліста, створене за часів панування вільної конкуренції. Визнають, що протекціонізм у нових умовах стримує приватну ініціативу й обмежує розвиток промисловості, оскільки стає важким тягарем для широких мас населення. Охоронне мито – це „данина, покладена на весь клас внутрішніх споживачів”, – зазначав Р. Гільфердінг [354, с. 362]. Протекціоністський курс Російської імперії збільшив податковий тиск на аграріїв, передусім селянство, яке і без того потерпало від обтяжливих викупних платежів. Аграрії постійно наголошували, що чергове підвищення мит завдає істотної шкоди сільському господарству [104, арк. 105]

Постійно рівняючись на передові за розвитком Німеччину та США, уряд С. Вітте не врахував той факт, що їхній успіх багато в чому був зумовлений збалансованою політикою щодо промисловості та сільського господарства, наприклад, у Німеччині починаючи з 1879 р. встановлювали митний протекціонізм і щодо сільськогосподарської продукції, а з 1887 р. мито на зернові хліба стало заборонним [307, с. 554]. Збіг інтересів юнкерів і буржуазії усував диспропорції в німецькій економіці та сприяв розбудови широкого внутрішнього ринку. Протекціонізм щодо сільського господарства, незважаючи на збереження розшарування й пережитків кріпосництва на селі, доволі швидко дав свій результат, ставши одним із чинників, що сприяли економічному піднесенню держави. У Російській імперії ж проблема протекціонізму була однією з найпоширеніших тем для суперечок між представниками аграрного та промислового капіталу, які з часом ставали все гострішими. Проблема полягала в тому, що С. Вітте не пов'язував питання про індустріальну модернізацію з модернізацією аграрних відносин, які мали створити внутрішній ринок для промислових товарів. Він вважав, що „Росія вже виросла за межі землеробської держави” [Цит. за: 427, с. 200]. Передбачалося, що внаслідок

розвитку промисловості селянство „підтягнеться” до загального рівня економіки автоматично.

Підкреслимо, що протекціонізм у Російській імперії за його суттю не був негативним явищем. Ця політика була цілком виправданою та ефективною для всіх країн наздоганяючої модернізації. Загалом протекціонізм С. Вітте досягнув його мети – прибутковість промисловості за рахунок підвищення цін швидко зростала, що дозволяло підприємцям реінвестувати у виробництво. Задоволений результатами був і сам міністр, який згадував: „Завдяки систематичному проведенню протекційної системи та... припливу до нас іноземних капіталів промисловість у нас швидко почала розвиватися, і в моє управління міністерством, можна сказати, міцно встановилася національна російська промисловість” [149, с. 251].

Разом з тим захищена від іноземної конкуренції економіка ставала сприятливим ґрунтом для створення й розвитку промислових монополій. Саме протекціоністські Німеччина та США, на відміну від фритредерської Великої Британії, були „зразковими країнами” з високим рівнем „розвитку картелів і трестів, панування банків над промисловістю” [354, с. 356]. З початком монополізації зміст і значення охоронних мит змінюються – якщо раніше в них були зацікавлені насамперед дрібні слабкі підприємства, то тепер за їх підтримку й посилення виступали найпотужніші підприємства, а протекціонізм стає одним із найбільш дієвих засобів прискорення монополізації. Уряд Російської імперії, використовуючи його крайні прояви, сприяв цьому, створюючи ситуацію, яку влучно характеризував К. Каутський: „Охоронні мита, які мають захищати інтереси слабких, насправді є привілеєм сильних за рахунок слабких” [377, с. 89].

Окрім охоронної митної політики, курс на державний капіталізм мав ще й інші прояви. Заступництво промисловості здійснювали також шляхом державного фінансування та субсидування, регулювання цін, а також за допомогою казенних замовлень. Крім того, держава мала колосальну можливість впливати на господарство через функціонування державного сектору економіки, до складу якого входили Державний банк, 75% залізниць, великий

земельний фонд, зокрема 60% лісів і значна кількість промислових підприємств у різних галузях, насамперед військових [413]. Зазначимо, що отримання прибутків від державного сектору не було головною метою його існування, частіше його використовували для стимулювання створення нових приватних підприємств і для контролю над тими, що вже існували, причому його розміри та вплив з часом тільки збільшувалися. „Розвиток приватної підприємливості паралізується все більшим і більшим розширенням казенного підприємництва, яке... прагне до суперництва з приватною промисловістю на народному ринку”, – підкреслювали промисловці [310, с. 4].

Заступництвом користувалися далеко не всі галузі промисловості. Міцний зв'язок з державним апаратом та скарбницею був характерним передусім для видобувної промисловості (зокрема паливної), металургії, машинобудування та інших галузей, які мали не лише економічні, а й політичні функції – забезпечували транспортну інфраструктуру або виконували воєнні замовлення. Саме залізничне будівництво протягом 1860–1880-х рр. було головним об'єктом форсування економічного розвитку країни. Це не було дивним, ураховуючи, що однією з найважливіших проблем господарства Російської імперії в умовах її величезних розмірів була саме транспортна.

Інтенсивне будівництво залізниць на території європейської частини Російської імперії починається з середини 1860-х рр. Окрім державного, до нього було залучено й приватний капітал, зокрема іноземний. У 1891 р. протяжність залізниць імперії становила більше 32 тис км, однак за цим показником вона значно відставала від інших країн (у 1890 р. Велика Британія мала 32,3 тис. км залізниць, Німеччина – 42,9 тис. км, США – 156 тис. км). Тож будівництво залізниць стає одним з пріоритетів С. Вітте. Протягом 1893–1900 рр. було побудовано 22 тис км. залізничних шляхів, що в 20 разів більше, ніж за попередні 20 років [402, с. 221–222, 285].

Залізничний транспорт не лише відкривав нові можливості для промисловців, а й був серйозним важелем впливу на них держави. Протягом 1880-х рр. незадовільний технічний стан і збитковість більшості приватних

залізниць спричиняли їх викуп державою. На початку ХХ ст. вже приблизно 70% залізниць імперії належали скарбниці [428, с. 37]. Це суттєво відрізняло Російську імперію від Німеччини та США, де залізниці залишались приватними. У такий спосіб держава отримала можливість контролю над регулюванням залізничних тарифів, що дозволяло істотно впливати на вартість товарів, які перевозили.

Установлення системи диференційованих залізничних тарифів дозволяло уряду змінювати тарифи на якийсь час для певної залізниці чи групи товарів, так, у 1894 р. зниження тарифу на перевезення донецького вугілля до портів Чорного моря дозволило витіснити з південного узбережжя англійське вугілля [157, с. 265]. Загалом вуглепромисловці Донецького басейну тривалий час користувалися пільговими тарифами порівняно з вивезенням на ті самі відстані з Домбровського та Підмосковного басейнів [473, с. 96]. Це стосувалося й інших галузей, зокрема, металургії, наприклад, нова схема перевезення заліза та сталі, що діяла з 1 січня 1911 р., стосувалася переважно південних заводів і не зачепила уральські, де збереглися попередні ставки [357, с. 63]. Навпаки, з 5 січня 1911 р. тариф на залізничне перевезення уральського чавуну на відстань понад 2 000 верст було знижено [309, с. 3]. Загалом боротьба за вплив на розмір тарифів представниками різних груп промисловців була жорсткою, особливо беручи до уваги розміри імперії. Уряд майстерно використовував цей важіль впливу для досягнення власних цілей і підтримки або тиску на окремих промисловців, які змушені були підкорюватись через відсутність альтернатив залізничному транспорту.

Загалом же на початку ХХ ст. розвиток мережі залізничних шляхів у Російській імперії значно відставав від її економічного зростання. У цей час скорочується державне будівництво залізниць, украй обмеженим було й приватне будівництво. За підрахунками українського економіста М. Кривецького, у 1917 р. протяжність семи залізниць українських губерній, що були одними з найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії, становила трохи менше 15,5 тис. км. Про її недостатній розвиток свідчить порівняння показників цього регіону в 1917 р. з показниками країн Європи в 1902 р.: на 1 км. залізниць українських губерній приходилося 28,6 км² території та 2 075 жителів, тоді як ще

на початку ХХ ст. в Німеччині ці показники становили 10,1 км² та 1 051 жителів, в Австро-Угорщині – 17,6 км² та 1 230 жителів [33, арк. 15]. Ще складнішою виглядає ситуація в Європейській частині імперії загалом – 1,1 км залізниці на 100 км² та 4,1 км на 10 тис. населення [141, XI відділ, с. 32]. Крім того частина залізниць мала виключно воєнно-стратегічне призначення, тому не завжди своїм напрямком відповідала економічним потребам.

У ще скрутнішому становищі були шосейні дороги й водний транспорт. Перших на той час було настільки мало, що вони не відігравали ніякої ролі у вивезенні промислових товарів. На 1 січня 1913 р. протяжність доріг у Російській імперії становила трохи менше 775 тис. км., з яких 95,4% були ґрунтовими. Більша частина шосейних доріг розташовувалася в Польському районі та на Кавказі, тоді як їх зовсім не мали чотири губернії Європейської Росії, Сибір і Середня Азія [141, XI відділ, с. 49].

У пореформені роки зросло значення водного транспорту, однак на початку ХХ ст. він не відповідав потребам економіки, що зростала. Приблизно 52% ввезення та 70% вивезення Російської імперії здійснювали морським шляхом, але при цьому кількість власного флоту була мізерною. Протягом 1907–1911 рр. його участь у вантажообігу портів імперії не перевищувала 8% [426, с. 192, 228]. Становище водних шляхів підприємці характеризували так: „... у кращому випадку вони ледь підтримуються в їхньому природному становищі, а в багатьох випадках поступово погіршуються навіть проти їхнього первісного стану” [166, с. 578].

Тож розвиток транспорту в другій половині ХІХ ст. створив умови для індустріалізації, однак його подальший стан не відповідав потребам промисловості й торгівлі, що швидко зростали, і все частіше це зростання наштовхувалося на перепони у вигляді слабкої транспортної інфраструктури. З цього погляду нерозвиненість транспортної мережі деякою мірою сприяла монополізації її промисловості, оскільки ускладнювала конкуренцію на внутрішньому ринку, усе більше локалізуючи промисловість на рівні окремих районів і ускладнюючи конкуренцію між ними.

Розбудова транспортної інфраструктури як основа індустріалізації потребувала значних капіталовкладень. Оскільки процес початкового нагромадження капіталів буржуазією в останній чверті XIX ст. ще не завершився, вирішального значення набувало державне фінансування промисловості. Це спонукало владу шукати нові джерела для поповнення бюджету країни. Передусім було збільшено оподаткування населення, зокрема, непрямі податки – казенні монополії та акцизи. З останнього десятиліття XIX ст. вони зросли на 110%, досягнувши майже половини прибуткової частини державного бюджету [465, с. 110]. Підвищення акцизів призводило до зростання цін і лягало на плечі пересічного споживача. При цьому великі аграрії та буржуазія сплачували відносно помірні стягнення, що було проявом політики держави щодо традиційної підтримки дворянства та курсу на створення найсприятливіших умов для індустріалізації. Тож, переважну більшість податків у Російській імперії стягували з широких верств населення, що призводило до обмеження його купівельної спроможності.

Крім державних, промисловість потребувала й приватних капіталовкладень. Європейські країни мали особливий період накопичення первісного капіталу, коли там склався міцний клас підприємців, який став рушійною силою економічної модернізації. У Російській імперії в останній чверті XIX ст. такий прошарок був незначним. Великі сімейні підприємства, переважно московська буржуазія, яка володіла значними капіталами, не мали бажання вкладати гроші в розвиток важкої промисловості, віддаючи перевагу традиційним галузям (текстильна, обробна тощо), де рівень прибутків був загалом вищим, ніж у металургії, і практично дорівнював нафтовій галузі. Саме тому „в Російській імперії не відбулося характерного для західноєвропейських країн перетікання капіталу з галузей легкої промисловості до сфери виробництва засобів виробництва” [475, с. 155–156]. Виходом із ситуації, як ми вже зазначали, стала політика заохочення іноземних інвестицій.

Залучення іноземного капіталу було можливим виключно за рахунок участі держави, оскільки тільки вона могла створити відповідні законодавчі умови

для його комфортного розміщення, надати пільги й субсидії, узяти на себе відповідальність за його цілість і безпеку [457, с. 86]. Приплив іноземного капіталу стимулювався також високою нормою прибутку, стійкістю грошової системи завдяки реформі 1895–1897 рр. (перехід до золотого стандарту рубля), наявністю великого ринку збуту та дешевої робочої сили, а також загальною стабільністю соціально-політичного життя імперії в 1890-х рр. Загалом збільшення іноземних інвестицій у промисловість наприкінці ХІХ ст. стало одним із чинників, що сприяли промисловому піднесенню.

Напрямки й галузева структура інвестицій були зумовлені внутрішніми потребами Російської імперії. Основний приплив іноземного капіталу забезпечували державні проекти залізничного будівництва. Наступними за обсягом прямих іноземних капіталовкладень були галузі важкої промисловості – металургії й вуглевидобутку, а також електрична та хімічна промисловість. Зосередження на нових або слаборозвинених галузях, де технологічний розрив з Заходом був найбільшим, дозволяло інвесторам використовувати передові технології для збільшення власних прибутків [440, с. 110]. Саме тому 70% усіх іноземних капіталовкладень припадали на важку промисловість [366, с. 21].

У Південному промисловому районі, який отримав левову частку іноземних капіталовкладень, не було майже жодного металургійного підприємства, де не залучали б іноземний капітал. Про це свідчить і той факт, що з наявних тут напередодні падіння імперії 18 акціонерних товариств майже виключно іноземні капітали мали 12. Схожою була ситуація у вугільній і рудній промисловості Донецького басейну, де участь місцевого капіталу була дуже незначною й почала збільшуватися лише напередодні Першої світової війни [370, с. 8–10, 59, 75].

За даними італійського історика А. Ді Вітторіо, іноземний капітал фінансував половину боргу Російської імперії, який використовували переважно на залізницях, і 40% капіталу всіх акціонерних компаній [437, с. 201], але він не став переважним в економічній системі країни загалом. Окремі галузі промисловості практично не використовували іноземних інвестицій аж

до передвоєнних часів, так, місцевий приватний капітал переважав на Уралі, у Сибіру, Середній Азії, у текстильній і цукровій промисловості тощо.

Представники європейського капіталу брали безпосередню участь в управлінні більшістю фінансованих ними підприємств. Обов'язковою умовою допущення котирування на Паризькій біржі акцій Російського паровозобудівного та механічного товариства в Харкові (РПіМТ) було обрання до складу директорів французького підданого [111, арк. 14]. Такі тісні контакти разом із зацікавленістю в збільшенні прибутків зумовлювали поширення досвіду новітніх капіталістичних відносин у галузях, фінансованих іноземцями. Серед іншого це стосувалося й сприйняття вже відомих у світовій практиці організаційних форм обмеження конкуренції. Німецький історик К. Функен наголошує, що монополії виникали насамперед у галузях, контрольованих іноземними підприємцями [438]. Визначальний вплив у цьому процесі мали іноземні банки. За даними О Щербініної, провідну роль у монополізації вугільної промисловості відіграли відомі французькі та бельгійські банки (Паризький міжнародний, Société Générale, Генеральне товариство та ін.) [431, с. 60].

Це стосувалося й металургії – більшість підприємств Південного району, які входили до синдикату „Продамет”, фінансувалися з-за кордону. Причому тут поєднувалися інтереси кількох груп, сформованих за різними джерелами інвестиційного капіталу, – французької (банки „Ліонський кредит” і „Паризький банк”), німецької („Німецький банк”) та російсько-франко-бельгійської (франко-бельгійські банки, а також петербурзькі – Міжнародний комерційний, Азовсько-Донський комерційний і Російський для зовнішньої торгівлі) [396, с. 361–362].

На роль іноземного капіталу в розвитку монополізації промисловості звертала увагу тогочасна урядова преса: „Усім, що дотепер у цьому відношенні було зроблено, ми зобов'язані цілковито іноземцям. Саме тому синдикатська справа пустила глибокі корені переважно в гірничій і гірничопромисловій справі Півдня Росії, де переважають іноземні капітали” [203, с. 1]. Як бачимо, активне залучення капіталовкладень з-за кордону полегшувало утворення новітніх форм організації промисловості Російської імперії.

Незважаючи на неоднозначну економічну політику влади, що проявлялася в поєднанні заохочення підприємництва з обмеженням його самостійності, успіхи промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. були настільки вражаючими, що для їх опису часто вживали визначення „російське економічне диво”. Якщо в 1861 р. обсяг виробництва Російської імперії становив приблизно половину обсягу виробництва США, 80% – Великої Британії та Німеччини й не набагато відставав від Франції, то в 1913 р. за цим показником вона майже зрівнялася з Великою Британією, значно перевершила Францію, удвічі обігнала Австро-Угорщину та утримала позиції на рівні близько 80% обсягу виробництва Німеччини. Лише порівняно з США відставання нарощувалося [461, с. 14]. До 1913 р. імперія посіла місце в п'ятірці провідних індустріальних країн з часткою 5,3% світового промислового виробництва (Франція – 6,4%, Велика Британія – 14%, Німеччина – 15,7%, США – 35,8%) [411, с. 145]. За оцінкою британських істориків А. Мілворда і С. Соула, починаючи з 1880 р. „промислове зростання Росії було найшвидшим у Європі” [441, с. 424]. Воно відбувалося передусім за рахунок важкої промисловості – металургії, вугільної, нафтової та металообробної.

Водночас наведені цифри не дають можливості зробити однозначний висновок про економічне процвітання Російської імперії на початку XX ст. Незважаючи на всі успіхи індустріалізації, країна залишалася аграрною, де „понад 70% населення було безпосередньо зайнято в землеробстві, а в сільській місцевості на початку XX ст. проживало близько 85% жителів” [409, с. 5]. Навіть у найрозвинутіших з погляду промисловості губерніях Південного району сільське населення значно перевищувало міське й на початку 1914 р. становило в Херсонській губернії 72,1%, Таврійській – 77,9%, Харківській – 84,8%, Київській – 84,6%, Катеринославській – 87,9% [33, арк. 2].

Щодо індустріального розвитку, то за виробництвом основних промислових товарів Російська імперія напередодні Першої світової війни все ще відставала від провідних держав. Винятком була тільки текстильна галузь, виробництво якої приблизно дорівнювало виробництву Німеччини – лідера тогочасного ринку

Європи в цій галузі [361, с. 21]. Російський дослідник М. Фельдман зазначає, що 60% промислової продукції імперії припадало на частку легкої промисловості, тоді як питома вага машинобудування й металообробки становила лише 12,5%. Передова галузь тогочасної промисловості – електротехнічне виробництво – у 1912 р. давала лише 7% вартості продукції металообробки та машинобудування [502, с. 19].

Відставання промовисто демонструють показники споживання продуктів промисловості на душу населення, так, населення Південного економічного району в 1913 р. споживало близько 5 пудів чавуну на рік на душу населення, тоді як у Німеччині – близько 16 пудів, у Франції – 8, Великій Британії – 10, США – 20 [33, арк. 9]. Якщо ж узяти відомості щодо імперії загалом, то різниця буде ще відчутнішою – у тому ж 1913 р. аналізований показник становив лише 1,81 пудів на душу населення [140, с. 660].

Більш показовим є зіставлення показників щодо продуктів щоденного споживання, зокрема, цукру. Незважаючи на подвоєння протягом останніх трьох десятиліть існування Російської імперії, у 1912–1913 рр. воно становило 19 фунтів на людину на рік, тоді як у Великій Британії – 100 фунтів, у Німеччині – 52 фунти, у Франції – 43 фунти, в Австро-Угорщині – 31 фунт [136, с. 310].

Про матеріальний стан селянства як основної верстви населення свідчить рівень його забезпеченості сільськогосподарськими машинами та знаряддями. За даними О. Реєнта та О. Сердюка, у 1913 р. вартість діючого парку сільськогосподарських машин становила в Російській імперії 425 млн. руб., тоді як у США вже в перші роки ХХ ст. вона досягла 5,8 млрд. руб. [409, с. 75].

Незважаючи на зусилля уряду щодо підтримки машинобудування та розповсюдження техніки на селі, забезпеченість нею аграріїв була дуже низькою. У 1908 р. серед селян Уманського повіту Київської губернії кількість дворів, які приходяться на одне знаряддя, становила: рало – 2,8 дворів, дерев'яний плуг – 3,1, залізний плуг фабричного виробництва – 27,9, дерев'яна борона – 1, залізна борона – 63. Забезпеченість складними машинами була мізерною: одна молотарка приходилася на 94,1 дворів, фабрична віялка – на 85,9, рядова сіялка –

на 2447,5, жнивварка – на 1223,7 дворів [17, арк. 30–30 зв.]. Тож головними знаряддями праці селян в 1908 р. залишалися рала й дерев'яні плуги, при тому, що в Умані розташовувалося кілька складів виробників сільгосптехніки. Не дивно, що, незважаючи на зайнятість у сільському господарстві трьох четвертих населення імперії, виробництво зерна на душу населення в 1913 р. тут було нижчим за Німеччину та США й майже дорівнювало австро-угорському [461, с. 17].

Отже, на початку ХХ ст. сільське господарство Російської імперії опинилося в ситуації, яку часто характеризують як аграрну кризу. Його розвиток не відповідав темпам індустріалізації, галузь гостро відчувала нестачу капіталів, прошарок аграрної буржуазії формувалася повільно. Протириччя між розвитком сучасної капіталістичної промисловості та стагнацією аграрного сектору було помітним уже під час економічного піднесення 1890-х рр., але найглибше проявилася протягом кризи 1900–1903 рр. На думку Й. Гіндіна, її глибина свідчила „про поразку капіталістичної індустріалізації, політики, що супроводжувалася затятою консервацією кріпосницьких пережитків і проводилася шляхом подальшого погіршення становища селянських мас” [457, с. 90–91].

Циклічна криза 1900–1903 рр. стала рубіжним моментом у формуванні нової економічної системи не лише в Російській імперії, а й у країнах Заходу. Загалом циклічна динаміка розвитку, для якої були властиві періодичні кризи надвиробництва, стала характерною після завершення промислового перевороту. Перша в історії індустріальної економіки структурна криза сталася в 1825 р. й була передумовою для переходу до фабрично-заводської виробничої системи, наступна ж припала на 1873–1883 рр. та створила умови для формування монополістичного ринку [404, с. 15–16]. У Російській імперії остання криза проявилася слабко, визначальною ж для молоді капіталістичної економіки країни стала циклічна криза 1900–1903 рр. Вона охопила більшість промислово розвинених держав, але в Російській імперії набула особливо затяжного характеру.

Криза почалася в 1898 р. як фінансова та біржова, але з 1900 р. стало скорочуватися й промислове виробництво. „Криза зосередилася переважно

в галузях промисловості, що виготовляють засоби виробництва”, – констатував видатний економіст М. Туган-Барановський, підкреслюючи, що найболючіше вона вдарила по важкій промисловості [Цит. за: 449, с. 56]. Менше постраждала легка промисловість, де протягом кризи ціни на продукцію не зазнали такого значного падіння. У важкій промисловості найбільшим було падіння цін у металургії [55, арк. 165 зв.]. Тут кризу загострювало згорання масового залізничного (завершення Великої сибірської магістралі) та призупинення міського будівництва. Промисловці були поставлені перед необхідністю переорієнтуватися на постачання ринку імперії, а не держави.

Зауважимо, що криза по-різному проявилася в різних промислових районах. Південний район не мав такого різкого зменшення виробництва, як інші регіони, зокрема, Уральський. Сама криза тут почалася пізніше за рахунок виконання довгострокових урядових замовлень, а її тривалість була меншою. Наприкінці 1900 р. РПіМТ визнавало ситуацію на заводі як сприятливу завдяки забезпеченню його замовленнями ще на два роки [99, арк. 36]. Якщо в інших регіонах імперії депресія тривала подекуди аж до 1910 р., то південна металургія вже в 1904 р. дала чавуну більше, ніж перед кризою. Урал же з кризи вийшов не раніше 1910 р. за випуском сталі та в 1912 р. за виплавою чавуну [340, с. 104]. Це було зумовлено організаційною й технічною відсталістю регіону, який нелегко пристосовувався до капіталістичних умов чергування спадів і підйомів виробництва, а також орієнтувався переважно на задоволення ринкових потреб. Разом з тим, саме в Південному районі найшвидше почали проявлятися тенденції до монополізації промисловості як відповіді на кризу, що спричинила крайнє загострення конкуренції.

На відміну від Європи, криза в Російській імперії переросла в депресію, яка тривала аж до 1909 р. „Росія була єдиною розвиненою промисловою країною, яка не відзначила в себе нещодавнього світового підйому”, – визнавав часопис МТіП у 1907 р. [192, с. 1]. Очевидними були політичні причини такого становища – вихід із кризи супроводжувався війною з Японією (1904–1905 рр.) та Першою російською революцією (1905–1907 рр.), на час яких у світі припав економічний

підйом. Саме тому, як указує І. Глівіц, чергова „криза 1907 р. захопила промисловість у стані глибокої депресії” [357, с. 131].

Разом з тим важливу роль у загостренні кризи відіграли надмірні централізаторські тенденції економічної політики уряду, зосереджені на створенні великої промисловості, що призвело до розбалансування народного господарства, посилення відставання сільського господарства й загострення проблеми збуту промислової продукції. Як відзначав російський історик Б. Ананьїч, „криза виявила реальні суперечності політики Вітте, який використав для капіталістичного розвитку Росії феодальну за її природою систему державного управління та своїми заходами щодо державної підтримки промисловості став на перешкоді в кінцевому рахунку природному розвитку капіталістичних відносин” [380, с. 43–45]. Тож головна причина затяжного характеру кризи полягала радше не в політичних подіях, а в недалекоглядності економічної політики, що призвела до слабкого розвитку внутрішнього ринку через низьку купівельну спроможність більшості населення.

Спроба реформування аграрних відносин, яку здійснив у 1906 р. П. Столипін, виявилася обмеженою та запізнілою. Селянське питання потребувало вирішення не лише зсередини – зруйнуванням общини, а й ззовні – забезпеченням кредитування й регулюванням мит. Натомість сільське господарство, як і раніше, залишалося поза увагою влади, тим паче, що з початком чергового економічного піднесення ситуація в галузі, як і в країні загалом, значно покращилася. Разом з тим, незадовільний стан сільського господарства усвідомлювали зокрема й промисловці. „Часті неврожаї та загалом слабка купівельна спроможність селян підривають необхідну для розквіту промисловості основу. На вузькому базисі нашого внутрішнього ринку, який розвивається дуже повільно, промисловість може зростати так би мовити лише сама з себе”, – наголошували вони на сторінках галузевої преси [164, с. 3471].

Підкреслимо, що говорити про зупинення розвитку економіки внаслідок кризи 1900–1903 рр. було б неправильно, ішлося радше про зниження темпів її приросту. Загалом протягом кризи промислове виробництво зросло на 11%: якщо

важка промисловість скоротила випуск продукції на 10%, то легка збільшила його на 22% [433, с. 347–348]. Криза максимально загострила конкурентну боротьбу та залишила на ринку найсильніші фінансово та організаційно-технічно підприємства. Так, при скороченні виробництва сталі та заліза на 8%, кількість металургійних підприємств скоротилася майже на 20%. Подібну ситуацію спостерігаємо й в інших галузях промисловості [405, с. 111].

Несприятлива економічна ситуація призводила, з одного боку, до банкрутства дрібних фірм, а з іншого, до їх об'єднання, оскільки великому підприємству конкуренцію витримати було легше. Ця тенденція проявилася у вигляді посилення на початку ХХ ст. процесів концентрації (зосередження засобів виробництва на великих підприємствах) та централізації (об'єднання низки виробництв в одне велике підприємство) виробництва й капіталу. Зауважимо, що після 1870 р. ці процеси відбувалися в усіх галузях економіки по всій Європі. У Російській імперії вони тривали з кінця ХІХ ст., однак криза їх значно прискорила. Цьому також сприяло поширення акціонерної форми власності, оскільки акціонерні товариства могли достатньо легко й безболісно для пайщиків поглинати одне одного.

На початку ХХ ст. для Російської імперії був характерним високий рівень концентрації виробництва. Близько 7,2% від капіталізації всіх підприємств Російської імперії припадало на 49 найбільших підприємств, що становили менше 0,5% від їх загальної кількості в країні. Крім того, на цих підприємствах працювало близько 10% усіх робітників. На 100 найбільших промислових підприємств у 1914 р. припадало 26% робітників, тоді як для Великої Британії, наприклад, цей показник становив 8,2% [514, с. 8].

Наведемо деякі приклади за окремими галузями. Виплавляючи переважну частину сталі та чавуну в країні, Південний промисловий район містив лише 22 зі 167 металургійних заводів [366, с. 22]. У 1902 р. в руках семи найбільших рудопромисловців знаходилося близько 90% запасів криворізької руди та близько 40% загального її загального запасу [193, с. 1]. У 1911 р. 16% тютюнових фабрик зосереджували 57,2% всього виробництва тютюну вищого гатунку [368, с. 113].

Рафінад для всієї Російської імперії напередодні Першої світової війни виробляли лише 24 власне рафінадні заводи [160, с. 1].

Наведені приклади можна доповнювати, тому більшість дослідників сходиться на думці про надзвичайно високий рівень концентрації промисловості, притаманний Російській імперії, який можна пояснити кількома причинами.

По-перше, заснування акціонерної компанії в Російській імперії, на відміну від західноєвропейських країн, потребувало отримання дозволу уряду для кожного статуту, надаючи йому статус окремого закону. Це був складний процес, який часто розтягувався на кілька місяців, тому інколи було простіше об'єднати інтереси компаній, що вже існували.

По-друге, низька продуктивність праці порівняно з Західною Європою призводила до необхідності залучати більшу кількість робітників для виконання однакової роботи. Так, у текстильній промисловості в Російській імперії було потрібно 16,6 осіб на 1000 шпинделів, тоді як у Великій Британії було достатньо трьох. У вугільній промисловості середня продуктивність на одного робітника становила 153 т. в 1911 р., тоді як у Франції – 203 т., у Великій Британії – 264 т., у Німеччині – 287 т. [514, с. 9].

Найголовнішою ж причиною було те, що в більшості галузей промисловості, які отримали переважний розвиток у ході індустріалізації, одразу виникали лише кілька потужних заводів. Великі підприємства, що еволюційним шляхом виростили з середніх і дрібних, були в Російській імперії поодинокими винятками. Так, паровозобудування, вагонобудування, рейкове виробництво, міднопрокатне, цементне та інші взагалі практично не знали дрібних підприємств. Хоча й там, де дрібні підприємства розвивалися (нафтова, дрово-цвяхова), провідні позиції одразу посіли великі фірми [346, с. 68]. Надання їм казенних замовлень призводило до панування на ринку невеликої кількості компаній, що звісно ускладнювало створення й розвиток заводів, які такої підтримки не мали.

Схожа ситуація склалася й у старих галузях. На початку 1870-х рр. кілька десятків уральських промисловців фактично посідали монопольне становище на ринку, однак викликано це було отриманням ними особливих переваг

на використання природних і людських ресурсів, які зберігалися після 1861 р., про перехід від вільної конкуренції до монополістичної стадії не йшлося [484, с. 48]. Подібна ситуація була характерною і для текстильної промисловості. Якщо в Німеччині, наприклад, до картельних угод цієї галузі входили кілька десятків, а інколи й сотні дрібних підприємств, то в Російській імперії найміцніші картелі об'єднували лише кілька (від 3 до 20) великих комбінованих підприємств, фінансова потужність яких дозволяла здійснювати визначальний вплив на ринку [383, с. 14–15].

Отже, високий ступінь концентрації промисловості в Російській імперії був не закономірним етапом розвитку промисловості від вільної конкуренції до її поступового обмеження, а ситуацією, зумовленою особливостями економічного розвитку країни. Фактично імперія Романових не знала чітко вираженої стадії капіталізму вільної конкуренції, на відміну від Західної Європи та США. Тенденції до монополізації тут почали проявлятися ледь не паралельно із затвердженням капіталістичних відносин після реформ 1860-х рр. та завершення промислового перевороту [511, с. 82]. Причому суть цієї монополізації в провідних галузях промисловості полягала не в крайньому загостренні конкуренції, а взагалі у відсутності останньої.

Процеси концентрації не обмежувалися промисловістю, необхідним їх доповненням були аналогічні процеси в банківській справі. На початку ХХ ст. роль банків докорінно змінюється – вони починають активно втручатися в промислові справи. Зі створенням акціонерних товариств банки, беручи в них участь, ставали власниками та співвласниками промислових підприємств. У такий спосіб вони могли впливати на їхню політику та ставали зацікавленими в збільшенні їх прибутковості.

Ці процеси пришвидшила криза 1900–1903 рр., унаслідок якої банки мимоволі ставали учасниками підприємств, акції яких контролювали, оскільки реалізувати їх було неможливо. У цій ситуації перемога на ринку одного підприємства тягла за собою збитки для інших, які теж контролював банк. Отже, банки прагнули ліквідації конкуренції, що збігалось з монополістичними

тенденціями промислового капіталу [354, с. 217]. Це стало чинником, який прискорив перетворення банківського капіталу на промисловий, утворюючи фінансовий капітал. Він стає основою формування фінансової олігархії – союзу найвпливовіших монополістів, які здійснюють їхній вплив через особисті унії (посідання однією особою керівних посад в різних компаніях), систему участі завдяки скупці акцій тощо [352, с. 262].

У Російській імперії в 1890-х та на початку 1900-х рр. банківська система ще не могла виконувати монополістичні функції, тож рушійною силою монополізації в той час були банки країн (передусім французькі), що інвестували сюди. Зрощування банків і промисловості спричинювало прискорення процесу монополізації в галузях з великою концентрацією виробництва. Це стосувалося насамперед важкої промисловості, яка виникла протягом короткого проміжку часу й одразу у вигляді акціонерних товариств.

Водночас протягом передвоєнного піднесення 1909–1913 рр. іноземні банки почали відходити від безпосереднього фінансування промисловості, обмежившись підтримкою створених за їхньої участі в 1890-ті рр. підприємств. Тож фінансування промисловості перейшло до рук петербурзьких банків: Російсько-Азійського, Петербурзького Міжнародного комерційного, Азовсько-Донського комерційного, Російського для Зовнішньої торгівлі та Російського Торгово-Промислового. Вони відігравали визначальну роль в організації синдикатів у різних галузях металургійної та гірничої промисловості, а також трестоподібних об'єднань у нафтовій, тютюновій та інших галузях [356, с. 324, 345].

Загалом же економічне піднесення закономірно зумовило підйом у промисловості, каталізатором якого став рекордний урожай 1909 р. Доходи від експорту хліба сприяли зміцненню державних фінансів, що дозволило розпочати реалізацію масштабних воєнних програм, які забезпечували замовленнями промислові підприємства. Потягом передвоєнного піднесення витрати на армію та флот зросли з 631 млн. руб. у 1909 р. до 944 млн. руб. у 1913 р., тобто на 50% [349, с. 392].

Водночас за тривалістю та інтенсивністю піднесення 1909–1913 рр. поступалося підйому 1890-х рр. Загалом до початку війни частка Російської імперії у світовому промисловому виробництві становила 5,3%, що було трохи нижче, ніж у 1898 р. Деякі дослідники ставлять під сумнів саму тезу про безперервний підйом 1909–1913 рр., указуючи, що для 1911 і 1912 рр. більше підходить визначення „економічна заминка” [401, с. 164–165, 177–190]. Для цього періоду були характерними „голод” і високі ціни в паливній промисловості, відсутність попиту на текстиль при його зростанні на будівельні матеріали. З 1912 р. починається скорочення попиту на сортове залізо – головний ринковий продукт [222, с. 6]. Тож уже напередодні війни в промисловості імперії проглядалися окремі ознаки кризи, що повною мірою проявила себе під час війни.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що типові для періоду капіталізму вільної конкуренції засоби економічної політики (митна охорона промисловості, розвиток шляхів сполучення, торгово-промислове законодавство тощо), які були спрямовані на створення загальних умов капіталістичних відносин, у Російській імперії тісно перепліталися із заходами особливого заохочення окремих галузей чи підприємств [355, с. 402]. Така політика спричиняла виникнення диспропорцій в економіці та фактично „перешкоджала природному генезису капіталістичних відносин, розвитку цивілізованої конкуренції” [512, с. 99].

Цікаво, що це розуміли й сучасники ще наприкінці XIX ст.: „Капіталізм розвивався радше не завдяки, а всупереч помилковій політиці уряду, який штучно його насаджував і підтримував. І розвивався б ще сильніше, якби його не вела на шлейках однобічна заступницька система, що заохочувала рутину, нерухливість і прагнення до монополій” [294, с. 757]. І через 20 років, за кілька місяців до падіння імперії, промисловці визнавали: „Власне ми переживаємо ще початкову фазу розвитку капіталізму... ми до останнього часу жили в умовах доволі хаотичного змішання елементів високо розвиненого капіталізму... та доволі таки первісних форм натурального господарства, і це протиріччя було лише виявлене, а не створене умовами воєнного часу” [248, с. 16267].

Як показала історія, форсування розвитку капіталізму в Російській імперії дійсно наблизило революцію, як одноголосно проголошували представники марксистсько-ленінської парадигми, однак відбувалося це не через абсолютну зрілість капіталізму, яка призвела до його „загнивання”, а через загострення всього комплексу протиріч докапіталістичних відносин та раннього капіталізму. На думку російського економіста В. Рязанова, саме ці протиріччя спричинили антикапіталістичний вибух, зумовлений також відсутністю організованої буржуазії як протидіючої політичної сили. Інакше кажучи, соціалістичну революцію спричинив не „перезрілий”, а „недозрілий” капіталізм [411, с. 178]. Тож модернізація в Російській імперії за її цілями та завданнями залишилася незавершеною, оскільки не лише зберегла, але й загострила низку економічних і соціально-політичних протиріч.

Отже, економічна модернізація Російської імперії відбувалася в умовах прискореної індустріалізації, що її здійснювали за ініціативи та під безпосереднім контролем держави. Її основними заходами стала політика заступництва промисловості, передусім за допомогою митного протекціонізму та залучення іноземних інвестицій у промисловість. Це дозволило здійснити швидкий ривок у напрямку осучаснення промисловості та вивести країну на передові позиції. Крім того, було створено умови для розвитку новітніх тенденцій в економіці, зокрема, монополізації промисловості. Її каталізатором стала криза 1900–1903 рр., яка загострила конкуренцію та посилила процеси концентрації виробництва й капіталу. Останні призводили до такого зменшення кількості учасників ринку, яке дозволяло замість ведення конкурентної боротьби укладати між собою угоди щодо спільного регулювання цін і виробництва.

2.2. Основні етапи монополізації промисловості

У другій половині XIX ст. в господарстві Російської імперії склалися умови для виникнення монополістичних об'єднань у різних галузях господарства. Як відомо, монополістичні тенденції виникають спочатку у сфері кредитування, потім поширюються на торгівлю й на наступному етапі – на промисловість [352, с. 253]. Тож першими відомими нам угодами стають прості торговельні союзи, які мали на меті посилення контролю ринку та підвищення цін. Предметом тут слугувало не виробництво або збут, а торговельна спекуляція, що відрізнялася від інших тільки прагненням досягти монопольного становища на ринку. Такі об'єднання здавна були характерними для ярмаркової торгівлі. „Дух монополії до такої міри поширений на Нижегородському ярмарку, що новій людині... складно, майже неможливо торгувати там, якщо вона не захоче чи не зуміє ввійти в сутичку з іншими”, – згадували сучасники [Цит. за: 484, с. 46].

Перші монополії в промисловості країн Європи виникли в 1870-х рр. Процес їх утворення йшов динамічно: у Німеччині протягом 1879–1911 рр. кількість монополій збільшилася з 14 до 550–600 [424]. У радянській історіографії 1870-ми роками традиційно датували й початок монополізації промисловості імперії Романових, однак при цьому посилення подавали на об'єднання торговців, а першим вважали Російський союз страхових товариств (1875). До цього ж часу Я. Лівшин відносить появу конвенцій – об'єднань „підприємців або купців, що не відрізнялися за своїм характером від широко розповсюджених у всіх країнах картелів” [391, с. 14]. Тож відбувалося змішування понять торговельних і промислових монополій, що дозволяло підкреслити одночасність їх виникнення з провідними країнами Заходу.

Першими монополістичними союзами в промисловості Російської імперії стають картелі різного ступеня складності. Більшість із них виникла протягом 1880-х рр. у галузях, що обслуговували залізничне будівництво – „Союз рейкових фабрикантів” (1882–1887), „Союз фабрикантів рейкових скріплень” (1884–1891), „Союз заводів, що виготовляють залізничні приладдя” (1888–1897), „Союз

мостобудівних заводів” (1884–1892), об’єднання вагобудівних заводів (раніше 1890–1898), „Вагонний союз” (1896–1898) та „Союз рейкових заводів” (1890–1895). Найчастіше вони мали спеціальні органи, що відповідали за розподіл замовлень і встановлення цін, однак не централізували збут продукції.

Визначальну роль у зазначених союзах відігравали вісім заводів, які належали до п’яти груп підприємців. Їхня частка становила в трьох картелях 100%, у двох – 75% та в одному з двох картелів рейкових скріплень – 64%. При цьому дві з груп брали участь у всіх шістьох угодах [453, с. 71–72]. Тож, ще раз підкреслимо, що ранні монополії мали витoki не в посиленій конкуренції, а в напівмонопольному становищі небагатьох заводів, зумовленому урядовою політикою в галузі.

Утворювалися прості монополістичні союзи й в інших галузях важкої промисловості. У 1886 р. у Петербурзі виникло об’єднання цвяхових і дротових фабрикантів, куди входили шість фірм. За повідомленням І. Янжула, угоду було укладено „німцями за німецьким же взірцем” [436, с. 120]. Восени того ж року її було продовжено у вигляді „Конвенції залізопрокатних, дротяних і цвяхових заводів”, яку уклали вже 15 дротяних і цвяхових фабрикантів з метою „узгоджувати ціни на дріт та цвяхи” [23, арк. 3 зв.]. Отже, „Конвенція...” була типовим картелем.

У березні 1890 р. три заводи Петербурзького району уклали угоду щодо реалізації дроту та цвяхів через спеціальне „Агентство російських дротових і цвяхових заводів”, яке існувало до середини 1890-х рр. Це була перша відома нам спроба створення монополії у формі синдикату – об’єднання мало спільну продажну контору, легалізовану у вигляді торговельного агентства [144, с. 247].

Відомі угоди й у мідній промисловості – укладені в 1886 р. для „виробництва та продажу трубок та листів з міді та латуні”, а також для паровозних топok, листи та прутти. У 1895 р. з першої угоди виокремився договір щодо збуту труб, до якого долучилася ще одна фірма. У 1888 р. було утворено нетривалий союз з продажу латуні. Незважаючи на те, що в документах ці об’єднання іменують синдикатами, за їхніми функціями та структурою вони

були типовими картелями. Крім того, є поодинокі згадки про діяльність у 1880-х рр. монополістичних об'єднань заводів, що виготовляли голки, лафети, листову й кутову сталь, труби та ін. [345, с. 142–146].

Перші картельні угоди створюють і у видобувній галузі. У вугільній промисловості Донецького басейну відомі короткотривалі угоди щодо поставок палива залізницям протягом 1890-х рр. [515, с. 91]. Діяв вугільний картель і в Домбровському басейні Царства Польського [345, с. 149]. Радянський історик С. Потолов наводить відомості також про початки монополізації видобутку та виробництва ртуті й соди [493, с. 34–35].

Нафтову галузь наприкінці ХІХ ст. контролювали три найбільші фірми: Товариство нафтового виробництва братів Нобель („БраНобель”), Каспійсько-Чорноморське нафтопромислове товариство, очолюване французьким банкірським домом „Брати Ротшильд”, та підприємство О. Манташева (з 1899 р. – „О. І. Манташев і К^о”). Починаючи з другої половини 1880-х рр. навколо них об'єднуються дрібніші нафтопромисловці, перетворюючи кожен з фірм фактично на окремі монополії типу трестів.

З початку 1893 р. „БраНобель” об'єднав сім великих нафтопромислових фірм (зокрема й контрольовані О. Манташевим), які передали йому продаж гасу в Російській імперії та за кордоном [254, с. 1455]. Майже одразу він уклав угоду з союзом під головуванням Ротшильдів, який об'єднував 135 дрібних нафтопромисловців, про передачу останньому права на монополійний продаж гасу за кордоном, залишаючи за собою внутрішній ринок [295, с. 1470]. У такий спосіб виник „Союз бакинських гасозаводчиків”, який здійснював усю закордонну торгівлю гасом до 1897 р. Отже, він являв собою картель, до складу якого входили монополістичні трестівські об'єднання, очолювані найбільшими компаніями галузі.

Типовий синдикат було створено в 1899 р. в силікатній промисловості, коли три найбільші виробники дзеркального скла утворили спільну „Контору з продажу виробництва російських дзеркальних заводів”, якій передавали продаж їхньої продукції на території всієї імперії [345, с. 182–183].

У харчовій і легкій промисловості монополістичні тенденції були виражені значно слабше. У текстильній галузі відомі угоди щодо обмеження виробництва задля збереження високих цін прядильних фабрикантів у 1885 р., а також московських ситценабивних підприємств у 1893 р. Протягом наступних років спроби утворити монополістичні союзи повторювалися, хоча масовим це явище в текстильній галузі стає тільки на початку ХХ ст. [485, с. 83].

Однією з найвідоміших монополій було утворене 28 квітня 1887 р. об'єднання цукрозаводчиків, яке традиційно називають цукровим синдикатом, але ще М. Гефтер зазначав, що оскільки воно не мало спеціальної контори для продажу, то за формою є картелем [450, с.150]. До складу союзу входили від 78 до 92,5% цукрових заводів, які виробляли 79–90% цукру в імперії, що дозволило картелю суттєво підняти ціни – до 20% [474, с. 115; 22, арк. 6]. Водночас високі ціни, загостривши конкуренцію, призвели до розпаду союзу в 1895 р. У тому ж році необхідність нового союзу зникла через введення урядового нормування обсягів виробництва та цін.

Визначити точну кількість монополістичних об'єднань, які діяли в той чи той період, не видається можливим. Значна їх частка мала неформальний характер і практично не залишила документальних свідчень, матеріали щодо інших з різних причин не збереглися. Передусім це стосується монополій, які діяли протягом 1880–1890-х рр.

Наразі відомі різні підрахунки кількості монополій у Російській імперії в цей період. І. Янжул наводить для порівняння відомості щодо кількості монополістичних об'єднань у 1889 р.: у Німеччині діяло 90 союзів, в Австро-Угорщині – 37, Великій Британії – 28, Франції та Росії – по 6 [436, с. 44]. Як бачимо, Російська імперія в цей час знаходилася лише біля витоків процесу монополізації. Протягом 1890-х рр. кількість монополій, безумовно, збільшилася. Радянська дослідниця Т. Крупина вказувала на існування протягом 1880–1899 рр. до 50 угод монополістичного характеру [481, с. 198]. Більш реальними видаються відомості В. Бовикіна, який визначав, що в цей час в Російській імперії діяли близько двох десятків відносно стійких монополістичних союзів [345, с. 186].

Тож, протягом 1880–1890-х рр. у Російській імперії функціонувало кілька відомих і невідомих монополій переважно у формі картелів. Перші типові синдикати з'являються в 1890-х рр. – дротово-цвяховий та дзеркальний, однак значного поширення монополістичні союзи наприкінці ХІХ ст. не набули, охопивши далеко не всі галузі промисловості. Наявні ж картелі, утворені в період підйому цін для того, щоб не допустити їх зниження, з початком у 1900 р. кризи здебільшого припинили існування.

Економічна криза 1900–1903 рр. болуче вдарила по всіх галузях промисловості та спричинила значне загострення конкуренції, що розпочало новий етап монополізації в Російській імперії. У цих умовах картелі найчастіше розпадалися, тому виходом ставало штучне регулювання пропозиції, для чого створювалися спеціальні продажні контори у вигляді синдикатів. Більша стійкість угод такої форми була зумовлена тим, що вихід з них передбачав необхідність установлювати нові зв'язки з клієнтами та відновлювати старі способи збуту [354, с. 235–236]. Умовою їхньої успішної діяльності була однорідність синдикуваного товару, тому вони охоплювали передусім галузі важкої промисловості: металургійну, видобувну, машинобудування. Задля легалізації синдикати переважно „діяли під маскою акціонерних компаній, ховаючи за ними свою монополістичну сутність” [442, с. 135.]

Ініціаторами створення синдикату в металургійній промисловості Південного району стали представники французьких і бельгійських банків. Після тривалого обговорення наприкінці 1901 р. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (XXVI) вирішив, що „єдиним засобом оздоровлення нашої залізної промисловості є союзна організація торгівлі залізними товарами, яка веде до нормування виробництва” [241, с. 6093]. Власне синдикат у вигляді „Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів” („Продамет”) було створено в 1902 р. для торгівлі „чавуном, сталлю, залізом і взагалі різноманітними виробами металургійної промисловості” [346, с. 208]. Спочатку угода передбачала об'єднання продажу листового й широкосмугового заліза та сталі 12 заводів Південного району, але вже 1 березня 1903 р. „Продамет” отримав від дев'ятох

заводів право продажу балок і швелерів, 1 квітня 1903 р. – бандажів і осей для вагонів, де угоду уклали вісім підприємств, що контролювали 57,7% продажу [431, с. 94–95, 165].

У тому ж 1902 р. у залізній промисловості було утворено ще три синдикати. До синдикату спеціальних чавунів (феромарганець, феросиліцій та дзеркальний) входили шість заводів Південного району, які контролювали близько 90% виробництва Російської імперії [429, с. 64]. Для продажу сталевих і залізних труб було засновано „Угоду Російських трубопрокатних заводів” („Трубопродаж”) щодо продажу, яка діяла через представництво петербурзької фірми „Е. Тільманс і К^о” [407, с. 44–45]. Фактично, це був філіал Міжнародного трубопрокатного синдикату в Берліні, який зосередив у своїх руках майже 100% імперського збуту сталевих і залізних труб [478, с. 61–62]. Тоді ж було засновано синдикат „Представництво російських міднотрубних заводів”, який контролював більшу частину ринку мідних труб імперії [464, с. 69, 73].

Трохи пізніше тенденція до створення монополій проявилася в металургії Уральського промислового району. Тільки в 1904 р. тут було утворено картель заводів, що виготовляли покрівельне залізо, перетворений у 1906 р. на синдикат „Покрівля” [506, с. 118–120]. До його складу входили 10 з 14 уральських гірничих округів, які в 1908 р. виробляли 54,2% покрівельного заліза імперії [391, с. 27].

Наприкінці 1903 р. було укладено чергову угоду цвяхових і дротових фабрик у вигляді синдикату – акціонерного товариства „Цвях”. Він зосередив у своїх руках не лише виробництво дроту й цвяхів, а й збут дротового заліза, сталі в кругах, шевських шпильок, колісних заклепок і меблевих пружин [239, с. 5]. Спочатку до „Цвяху” ввійшли 28 з 32 цвяхово-дротових і чотири дротово-прокатні заводи, однак конкуренція в галузі залишалася значною через наявність великої кількості відносно дрібних фірм. До 1908 р. синдикат контролював уже майже 90% усього виробництва дроту та цвяхів, зосередженого на 40 заводах [249, с. 2; 435, с. 219].

Поряд з синдикатами в металообробці продовжували утворюватися картельні союзи металургійних заводів Польського району: рейковий (1900), міднопрокатний (1903–1914), кабельний (1901).

У транспортному машинобудуванні криза поглиблювалася скороченням казенних замовлень, тому одним зі способів покращити ситуацію тут стало утворення монополістичних об'єднань. З 1899 р. йшли переговори про можливість угоди паровозобудівних заводів про розподіл замовлень [106, арк. 53]. Фактично „Рада представників паровозобудівних заводів” („Продпаровоз”) почала діяти з березня 1903 р. [108, арк. 5]. Незважаючи на доволі складну систему управління, до складу якої входили рада та бюро, ця Рада не централізувала торгівлю, тож, максимально наблизившись до синдикату, угода мала ознаки картелю [107, арк. 553 зв.].

Натомість синдикат утворили у вагонобудівній галузі. Його було підготовлено низкою картельних угод, що діяли тут на початку ХХ ст. Це, зокрема, картель заводів, що виготовляли трамвайні вагони, угода про постачання дизель-моторів, картель мостобудівних заводів, а також заводів, що виготовляли залізничні стрілки. Власне синдикат виник у 1904 р. у вигляді „Товариства для торгівлі виробами російських вагонобудівних заводів” („Продвагон”) і розпочав діяльність у 1906 р. у складі 14 підприємств [346, с. 218–221]. Така затримка, найвірогідніше, свідчила про відсутність гострої необхідності в реорганізації картельних угод у синдикатську, оскільки з 1902 р. діяв урядовий комітет з розподілу залізничних замовлень, який концентрував збут рейок, паровозів, вагонів тощо в руках держави.

Утворювалися монополії й у галузях промисловості, які обслуговували потреби оборонних відомств Російської імперії. Більш-менш стійкими союзами тут були картелі для постачання обозів із приладдям для інженерного та інтендантського відомств (1906–1910), артилерійський (1902–1910), суднобудівних заводів, що виготовляли баштові установки для флоту (1910) [122, с. 320–342].

Схожі процеси відбувалися й у видобувній промисловості. У 1903 р. питання про об'єднання вугільних підприємств Донецького басейну на XXVIII З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії порушили знову ж таки французькі та бельгійські банки [142, с. 18]. Результатом стало утворення в 1904 р. синдикату під виглядом „Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну” („Продвугілля”), що фактично почав діяти з 1906 р. Угода з правлінням у Парижі об'єднала 18 найбільших вугільних підприємств регіону. На визначальний вплив французьких капіталів в об'єднанні вказували й сучасники, зокрема, заступник голови Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії О. Фенін: „«Продвугілля» був утворенням іноземного капіталу, що шукав можливості підвищити низьку прибутковість рудників шляхом торгового об'єднання” [152, с. 124]. Частка синдикату у вивезенні вугілля Донецького басейну становила в 1906–1908 рр. від 42 до 46% [346, с. 203].

У нафтовій промисловості продовжували діяти угруповання на чолі з товариством „БраНобель” та Каспійсько-Чорноморським товариством. До початку XX ст. перша група була зосереджена переважно на внутрішній торгівлі, а друга на експорті нафти за кордон, однак утворення останньою в 1898 р. торгово-транспортного товариства „Мазут”, а також подальша криза призвели до загострення конкуренції на нафтовому ринку. Відповіддю стало укладання в 1903 р. між „БраНобелем” та „Мазутом” картельної угоди „Нобель-Мазут” („Нобмазут”) [346, с. 205].

Створювали нові угоди й у силікатній промисловості. З кінця 1900 р. в Південному районі діяв цементний синдикат – „Головна контора з продажу портландцементу Півдня Росії” („Цементкруг”, з 1904 р. – „Російське товариство торгівлі цементами”), куди до 1908 р. ввійшли всі підприємства регіону [507, с. 234]. Тоді ж було укладено угоди заводів Північного Заходу та Царства Польського, які, найвірогідніше, також мали характер синдикатів. Продовжував діяти утворений у 1899 р. синдикат дзеркальних заводів, учасники якого в 1902 р. утворили акціонерну компанію „Головне товариство з продажу виробів російських

дзеркальних заводів”, якій передали право продажу їхньої продукції [346, с. 225–226].

З 1900–1903 рр. відомі регіональні картельні угоди виробників сірників. У 1906 р. найбільші з них утворили синдикат, який 1907 р. було легалізовано у вигляді „Російського товариства сірникової торгівлі” („РОСТ”) [174, с. 1]. До угоди приєдналися близько 75% виробників імперії [211, с. 208].

У легкій та харчовій промисловості, як і раніше, переважали нечисленні картельні угоди. Криза загострила конкурентну боротьбу в цукровій промисловості, насамперед у рафінадній галузі. Традиційно першу угоду рафінерів відносять до 1902 р., однак, за свідченнями одного з його організаторів П. Ланге, її було укладено пізніше – влітку 1903 р. Союз передбачав регулювання розмірів виробництва та цін, тож був типовим картелем [232, с. 390].

Активізуються процеси монополізації й у текстильному виробництві, хоча воно найменше постраждало від кризи. Тут утворюють переважно регіональні картельні об’єднання, що регламентували ціни: угоди лодзинських прядильних (1901–1902) та фабрикантів ткацько-оздоблювального виробництва (1900–1907), картелі московських мануфактуристів (1900–1904), фабрикантів яскраво-червоних тканин (1904–1914), московських та іваново-вознесенських ситцевиків (1904–1917), Всеросійське товариство льнопромисловців (1906–1917). У цей час тут відомий тільки один синдикат – джутових фабрикантів, який проіснував менше року (1900–1901) [385, с. 181]. Крім того, протягом 1900–1907 рр. було утворено нитковий трест – дочірнє підприємство британського ниткового тресту з фірмою J. and P. Coats Lmtd на чолі. Трест об’єднував кілька провідних підприємств галузі, куди входила й найбільша в країні Невська ниткова мануфактура, що стала основою союзу та через контори якої здійснювали збут продукції в Російській імперії.

Загалом, протягом 1901–1907 рр. кількість галузей, де діяли монополії, збільшується – відомі союзи фаянсово-порцелянового виробництва, з продажу кованих і прокатних вил, парових сінопресувалень, об’єднання клеєварних заводів, виробників паперу, варшавських фабрикантів ламп, чиатурських

марганцевих промисловців, кілька регіональних союзів млинарів і солепромисловців та ін. Вони мали переважно картельний характер і були вкрай нестійкими.

За підрахунками дослідника імперського періоду Г. Касперовича, наприкінці 1907 р. в Російській імперії діяло близько 120 різноманітних підприємницьких союзів, з яких більшість припадала на Південний промисловий район (39 союзів), Прибалтійський (19), Польський (15) і Центральний (14) [219, с. 1]. З них, „чистими синдикатами” (тобто монополіями) автор вважав 40 організацій [278, с. 1]. В. Бовикін виділяв у цей період близько десятка синдикатів у формі акціонерно-пайових товариств, до яких можна додати союзи, що передавали право продажу продукції торговим фірмам чи одному з контрагентів [346, с. 230]. Деякі монополії у вигляді різноманітних союзів, контор і комітетів знаходилися на перехідному етапі від картелю до синдикату, оскільки мали розвинений обліково-розподільчий апарат, але в них не було окремої контори з продажу. Основну ж масу монополій становили короткотривалі картелі.

Протягом 1907–1909 рр. у Російській імперії відбувалася швидка зміна кон'юнктури, пов'язана з виходом економіки з депресії, а з 1909 р. розпочинається період піднесення, що тривав майже до початку Першої світової війни. Зміна фази економічного циклу, безперечно, вплинула на монополістичні тенденції в промисловості, що дозволяє говорити про перехід їх на новий етап. Покращення кон'юнктури, що означало збільшення попиту й цін, робило монополії не потрібними для їхніх контрагентів. Саме тому з початком економічного піднесення відбуваються ліквідація та реорганізація низки картелів і синдикатів.

Протягом 1909–1910 рр. змінюється становище „Продамету”. Він отримує право продажу дахового, сортового й фасонного заліза, а також залізничних рейок і кріплень [431, с. 95, 165; 226, с. 10; 292, с. 2]. У такий спосіб він отримує вигляд не стільки цілісного синдикату, скільки низки синдикатів під управлінням однієї збутової контори. Саме в цей час „Продамет” перетворюється на найпотужніший синдикат Російської імперії, який у 1912 р. контролював приблизно 85% продажу металу, 76% збуту рейок та 95% балок [428, с. 90]. Вартість проданої в 1912 р.

через контори „Продамету” продукції перевищувала, наприклад, продукцію „Продвугілля” майже в 2,5 рази, „Продвагону” – в чотири рази, „Покрівлі” – більш ніж у вісім разів. Загалом обсяг його комерційних операцій (131 млн. руб.) на третину перевершував усі названі монополії, разом узяті [422, с. 19].

Посилення впливу „Продамету” на загальноімперському ринку призвело до посилення його конкуренції з уральською „Покрівлею”, яку останній було все складніше витримати. Укладення південним синдикатом угоди щодо збуту дахового заліза болоче вдарило по уральському синдикату, з якого протягом 1910–1911 рр. вийшло кілька підприємств, скоротивши його частку до 40% місцевого ринку [318, с. 2; 279, с. 2]. У 1912 р. цей процес продовжився, тож у 1913 р. „Покрівля” давала не більше 30% загальноімперського випуску [130, с. 395]. Незважаючи на це, у травні 1914 р. її договір було подовжено до осені 1916 р. [2, арк. 198].

Разом з тим розвивався новий напрямок діяльності „Покрівлі”, яка з часу її виникнення також реалізовувала жерсть. У 1908 р. у її складі було утворено жерстяний синдикат, який об’єднував 18 підприємств, практично повністю монополізувавши ринок жерсті імперії [287, с. 5]. Крім того, в Уральському районі діяв союз місцевих заводів щодо продажу сортового заліза [198, с. 165].

Відцентрові тенденції проявлялися й в інших синдикатах залізної промисловості. Так, у 1908 р. було ліквідовано „Цвях”, який замінили регіональним об’єднанням „Дріт”. Туди ввійшли десять заводів Прибалтійського району, Москви й Петербурга, які в 1909 р. виробляли близько 30% дротяної продукції імперії, а в 1910 р. – уже 48–50% [288, с. 1]. З 1911 р. внаслідок розширення асортименту несиндикованої продукції та збільшення попиту відбувалося ослаблення „Трубопродажу”, хоча синдикату вдалося витриматися [444, с. 92]. У 1912 р. припинив діяльність синдикат міднотрубних заводів. Через рік угоду поновили, але вже як картелю, який існував до початку Першої світової війни [464, с. 73].

Разом з тим протягом економічного пожвавлення виникали й нові монополії. У мідній галузі в 1908 р. було утворено синдикат „Мідь”, чому сприяла

відсутність попиту на цей метал через нерозвиненість електротехнічної промисловості [125, с. 719]. У 1914 р. „Мідь” контролювала 92% відпуску міді, виробленої в імперії [494, с. 209].

У вересні 1908 р. в Катеринославі було утворено синдикат залізорудної промисловості у вигляді акціонерного „Товариства для продажу руди Півдня Росії” („Продаруд”). До його складу увійшли шість найбільших заводських рудників Криворізького басейну, які давали близько 80% видобутку руди [435, с. 219–220]. Метою товариства було врегулювання видобутку руди задля боротьби з конкурентами та заводами-споживачами, а також можливий вихід на зовнішні ринки [282, с. 4], але ці сподівання не справилися. Синдикат був витіснений „Продаметом”, який на той момент контролював 31 з 49 рудників регіону, і напередодні війни існував радше номінально [428, с. 91; 359, с. 36].

У транспортному машинобудуванні протягом 1906–1908 рр. вели переговори про перетворення „Продпаровозу” на синдикат, однак на заводі стала позиція уряду, який виступив проти [109, арк. 281 зв.; 110, арк. 389]. Незважаючи на це, напередодні війни „Продпаровоз” сформував таку структуру, що максимально наближувала його до синдикату [483, с. 98]. Унаслідок збільшення урядових замовлень покращилося становище „Продвагону”: у 1914 р. вони становили 31 360 вагонів (у 1913 р. – 20 819, у 1912 р. – 12 153) [265, с. 10360–10361]. У 1910 р. „Продвагон” об’єднував 13 заводів, які отримували до 97% замовлень імперії [428, с. 90].

Перед війною посилювалися монополістичні тенденції у виробництві сільськогосподарської техніки. На початку ХХ ст. її імпорту становив близько 60% споживання, а високі ціни на неї зберігалися [212, с. 1]. Це пояснює, чому прагнення монополізувати галузь аж до передвоєнних років було вкрай слабким. Одним із чинників, які прискорили монополізацію, була діяльність американського тресту з виробництва сільськогосподарських знарядь International Harvester Company of America, який виник у 1902 р. Він швидко став міжнародним і завоював на світовому ринку панівне становище. У 1909–1910 рр. він купив завод під Москвою, куди перевели частину управляючих з Нью-Йорка [10, арк. 6].

Звісно, що поява такого потужного конкурента сприяла консолідації вітчизняних виробників сільгосптехніки імперії.

Картельні функції мали З'їзди російських фабрикантів землеробських машин та знарядь, які діяли з 1906 р. „Об'єднання машинобудівних заводів на ґрунті підвищення цін на виготовлювані ними сільськогосподарські машини, заснування ними цілої мережі приватних монопольних представництв” викликало прагнення аграріїв до об'єднання з метою „зруйнувати приватну монополію на їх продаж” [98, арк. 31]. Такі союзи на базі земств стали одним з чинників утворення синдикату в сільськогосподарському машинобудуванні, про що докладніше йтиметься далі.

У вересні 1913 р. 12 виробників сільськогосподарської техніки уклали картельну угоду, що мала на меті нормування цін та врегулювання оптової торгівлі [11, арк. 24 зв.]. Через кілька місяців, на початку 1914 р., також „з метою боротьби з земською та взагалі з громадською машиноторгівлею” три найбільші підприємства Південного району утворили синдикат „Врожай”, який став безумовним монополістом у регіоні [271, с. 1].

Навесні 1908 р. погіршилася ситуація на вугільному ринку. Незважаючи на приєднання до „Продвугілля” нових фірм, через збільшення загального виробництва він охоплював уже менше 50% ринку [266, с. 2]. До 1914 р. зміна кон'юнктури, загострення внутрішніх конфліктів разом з посиленням конкуренції та неприхильним ставленням уряду спричинили ліквідацію синдикату. Крім того, у галузі діяли й інші монополії, зокрема, картель Домбровського та союз двох фірм Підмосковного басейну, що тримав у своїх руках понад 75% видобутку [448, с. 33]. З 1907–1908 рр. діяв синдикат у Черемхівському й Забайкальському басейнах Сибіру, до якого входили більшість фірм краю [406, с. 178–181].

У хімічній промисловості в 1908 р. почав діяти синдикат бакинських виробників сірчаної кислоти, який передбачав створення спільної контори з продажу [488, с. 36]. Крім того, відомі об'єднання виробників кислот, яке об'єднувало всі заводи імперії, крім Петербурга та Кавказу, а також союз заводів виннокам'яної кислоти, куди входили всі чотири заводи країни [14, арк. 3 зв.].

Нові монополії, окрім існуючого дзеркального синдикату, було утворено в скляній промисловості. З 1907 р. діяв картель виробників скляних пляшок, який передбачав розподіл ринків збуту та встановлення мінімальних цін [308, с. 2]. З 1909 р. навколо бюро З'їздів склопромисловців у Москві було утворено акціонерне товариство „Скло”, покликане полегшити боротьбу з постачальниками сировини [161, с. 3].

Унаслідок збільшення цін і появи на ринку нових фірм з'явилися відцентрові тенденції в сірниковому синдикаті. На початку 1912 р. на загальних зборах „РОСТ” було ліквідовано, однак навесні 1914 р. за сприяння Петербурзького міжнародного банку угоду вдалося відновити [171, с. 1; 299, с. 2]. Новий договір, що об'єднав 97% виробників сірників, не передбачав спільного збуту, тож синдикат було замінено картелем [211, с. 208].

Активізувалися процеси монополізації в харчовій промисловості. Після розпаду в 1907 р. картелю в рафінадній промисловості різке падіння цін спонукало рафінерів чи не щороку поновлювати угоду, спричинюючи подорожчання рафінаду, що визнавав і уряд [6, арк. 91]. У 1910 р. до неї приєдналися всі заводи Південно-Західного району та 32 заводи Царства Польського [234, с. 4]. Зауважимо, що останні в цьому ж році утворили у Варшаві союз для торгівлі цукром і спільних закупівель, до якого ввійшли 13 підприємств краю [304, с. 2]. Нестійкість об'єднання призвела до його оновлення – з 1914 р. воно нормувало постачання рафінаду на ринок, а не його виробництво. За структурою новий союз максимально наблизився до синдикату, однак продаж рафінаду так і не було централізовано [233, с. 314]. Тож у рафінадній промисловості монополістичні угоди не пішли далі нестійких картельних союзів, які трималися лише за рахунок несприятливих зовнішніх умов, коли найменше покращення стану ринку призводило до їх розпаду.

Крім того, у 1910 р. в Одесі виник синдикат представників рибоконсервної промисловості Півдня Росії. На згадану галузь у цьому регіоні на початку ХХ ст. припадало близько 90% рибообробного виробництва в імперії, тож новостворений синдикат був доволі впливовим [24, арк. 1 зв.]. У 1908 р. було засновано синдикат

„Дріжджі”, який розподіляв ринки збуту та встановлював спільні ціни [14, арк. 3]. До 1914 р. синдикат розпався, а чотири його контрагенти уклали угоду про створення тресту з правлінням у Німеччині [256, с. 3].

Продовжувалося картелювання текстильної промисловості. Поряд з наявними монополіями, про які вже йшлося, було засновано низку нових угод. Більшість з них, як і раніше, буди нетривалими й розпадалися протягом одного – двох років. Серед стійкіших відзначимо картель джутових фабрикантів (1909–1917), синдикат з експорту льону (1913–1917), товариство внутрішньої та вивізної торгівлі (1913–1917). Як і раніше, монопольні функції в галузі виконували представницької організації, зокрема, Всеросійські товариства суконних фабрикантів (1910–1917), фабрикантів бавовняної промисловості (1913–1917), фарбувально-апретурних фабрикантів Москви (1912–1917) [385, с. 112–117, 181]. У 1910 р. за підтримки Всеросійського товариства льонозаводчиків було утворено синдикат виробників мішків, до якого ввійшли до 40 фірм [194, с. 2].

Отже, напередодні Першої світової війни в Російській імперії встановилася доволі стійка система збутових монополістичних об’єднань. За найменшими підрахунками, у цей час діяло 70–80 відносно стійких монополістичних об’єднань [255, с. 1; 421, с. 328]. На думку В. Бовикіна, у цей час „збутові об’єднання досягли межі їхніх можливостей як у подоланні конкуренції в межах окремих галузей, так і в охопленні ними промисловості загалом” [344, с. 146]. Натомість ми вважаємо, що наведені приклади утворення нових („Врожай”, консервний, угоди про реалізацію сортового та дахового заліза, а також рейок через „Продамет” тощо) та оновлення існуючих союзів свідчать про збереження значення картелів і синдикатів у промисловості. Незначна ж кількість нових об’єднань цього типу є логічною в умовах економічного піднесення. Зауважимо, що на відміну від піднесення 1890-х рр., утворені за часів кризи та депресії початку ХХ ст. монополії здебільшого не розпалися, навпаки їхня кількість зростала.

Разом з тим, однією з характерних рис економічного піднесення напередодні Першої світової війни було посилення конкуренції в обробній промисловості із зростанням попиту на сировину й паливо. У цих умовах закономірно

проявляється тенденція до вертикального розвитку промисловості через комбінування виробництва та злиття підприємств, що закладає умови для утворення трестів і концернів.

Значний розвиток комбінування був особливістю важкої промисловості Південного району. Це дозволяло скоротити витрати та збільшити прибуток комбінованих підприємств: якщо в 1912 р. металургійні заводи з вугільними копальнями, залізними рудниками й коксовими печами отримали прибуток 8,9% на акціонерний капітал, а в 1914 р. – 8,4%, то вугільні підприємства без інших виробництв відповідно 2,1 і 3,6% [516, с. 200–201]. У 1907 р. частка металургійних підприємств, які мали власні вугільні копальні, у загальнодонецькому видобутку становила 17,3%, у 1913 р. вона зросла майже вдвічі – до 34% [473, с. 102].

Не дивно, що підприємства цього району ще в 1908 р. здійснили спробу трестувати металургійні заводи, хоч вона й виявилася невдалою [472]. Особливо поширеною ця тенденція стала напередодні війни, коли було здійснено кілька спроб трестувати важку промисловість. На той час провідну роль у цьому процесі починають відігравати банки, зокрема, Російсько-Азійський і Міжнародний комерційний, навколо яких склалися потужні промислові групи. Основним способом їх утворення було скуповування акцій інших компаній, т. зв. „система участі” [1, арк. 2–9].

Традиційним прикладом є об'єднання Путилівського й Невського заводів у Петербурзькому районі, яке, втім, далі виробничої кооперації за окремими напрямами не пішло й на початку 1914 р. трестування все ще залишалося в планах зацікавлених банків. Інша спроба утворення тресту стосувалася фірм військового суднобудування – „Руссуд” і „Наваль”, які в 1913–1914 рр. уклали угоду щодо виробничої кооперації та створили об'єднаний технічний відділ. Однак і тут до початку війни поглинання не відбулося. Ці кроки фірми зробили вже в умовах Першої світової війни [344, с.253].

Тенденція до злиття підприємств була характерною для текстильної промисловості. Ця галузь швидше за інші вийшла з кризи 1900–1903 рр. і в умовах піднесення великі потужні підприємства мали можливість поглинати невеликі

та слабкі. Тут продовжував діяти нитковий трест, протягом 1908–1909 рр. було здійснено кілька невдалих спроб трестування, зокрема в шовковій промисловості, а вже напередодні війни на базі бавовняної промисловості діяло кілька трестів і концернів, зокрема, корпорації Рябушинського та Второва [346, с. 238].

Протягом 1904–1914 рр. у нафтовій промисловості діяли три трести: „Нобмазут”, який у 1910 р. зосередив не менше 78–80% збуту гасу й більше половини збуту нафтопалива; Каспійсько-Чорноморське товариство, яке з 1912 р. перейшло з-під управління Ротшильдів до англо-голландського тресту „Шелл”; „Російська генеральна нафтова корпорація” („Ойль”) – потужний концерн, утворений Російсько-Азійським і Міжнародним банками в 1912 р. Напередодні війни він контролював 21% видобутку, група Нобелів – 13%, група „Ройял Датч-Шелл” – 16% [448, с. 34; 405, с. 76].

Трестування було характерним і для тютюнової промисловості. Першу невдалу спробу злиття тютюнових компаній Петербурга було здійснено в 1909 р. Тоді на заводі стали суперечки серед підприємців через розподіл часток участі в угоді, а також фінансові труднощі, оскільки угоду уклали без участі банків [445, с. 18–19], однак уже в 1913 р. в Лондоні було утворено тютюновий трест The Russian Tobacco Co („Російська генеральна тютюнова корпорація”). Його ініціаторами стали Російсько-Азійський і Петербурзький приватний комерційний банки. Угоду уклали 14 найбільших представників галузі шляхом обміну їхніх акцій на папери тресту, тобто здійснивши фактичне злиття. Трест контролював близько 40% виробництва всіх сортів курильного тютюну й до 60% усіх сортів цигарок імперії [480, с. 68].

Як бачимо, тенденція до утворення великих комбінованих підприємств трестівського типу набуває поширення в передвоєнні роки. Звернімо увагу, що радянські вчені, зокрема В. Бовикін і В. Лаверичев, часто представляли цю тенденцію як завершене явище. Установлення фінансового контролю банків над підприємствами видавали за завершення процесу монополізації, тоді як такий контроль можна розглядати тільки як попередню стадію [502, с. 21]. Разом з тим, навіть вони мали визнати, що вертикальне комбінування тут знаходилося лише

біля витоків союзів типу концернів і трестів [383, с. 21–22]. На це звертав увагу й О. Гершенкрон, говорячи, що часто такі процедури, як збільшення капіталу та злиття підприємств, відбувалися не тому, що були зумовлені потребами економічного розвитку, а тому, що обіцяли банкам істотний прибуток [353, с. 172].

Отже, напередодні Першої світової війни у видобувній і важкій промисловості діяли потужні синдикати, тоді як для легкої та харчової промисловості були характерні переважно картелі. З'являються також тенденції утворення трестів і концернів, однак цей процес у більшості галузей промисловості залишився незавершеним. Наразі відомі лише окремі приклади потужних концернів і трестів, а також кілька незавершених спроб утворити їх.

Початок Першої світової війни позначився на розвитку промисловості Російської імперії. Це було пов'язано з загальними змінами кон'юнктури та структури економіки, обмеженням зовнішньої торгівлі, а також безпосередніми бойовими діями та окупацією окремих територій, зокрема потужних Прибалтійського й Польського районів. Пізніше проявилися основні проблеми воєнної економіки імперії: транспортні, дефіцит палива, „відхід досвідчених робітників, призваних на військову службу, перерви в підвезенні матеріалів, неотримання деяких верстатів і приладів, що були замовлені для посилення обладнання заводу, тривале підвищення цін на сировинні матеріали й, нарешті, нові податки” [54, арк. 36]. Усе вказане значно вплинуло на діяльність монополій, оскільки призвело до розпаду частини існуючих та утворення нових картелів і синдикатів.

Усе це дозволяє говорити про початок нового етапу монополізації промисловості. Російський історик А. Голіков виділяє в цьому етапі два періоди, яким було властиве переважання певних тенденцій монополізації: з початку війни до осені 1915 р. – період розвитку об'єднань синдикатського типу, а з осені 1915 до осені 1917 рр. – період розвитку трестів [358, с. 148].

Стрімке підвищення попиту на метал сприяло збільшенню прибутків „Продамету”, чії договори контрагенти подовжили без обговорень. Поступово, однак, синдикат втрачав самостійність – у 1916 р. його було включено

до новоствореного урядового Металургійного комітету, який поклав на нього функції розподілу державних замовлень і фактично позбавив комерційної самостійності, про що докладніше йтиметься далі. Подібна доля спіткала й „Покрівлю”, яка протягом війни не лише вбереглася від розпаду, але й розширила свій вплив за рахунок участі в урядових заходах [133, с. 52].

Продовжував працювати й синдикат „Мідь”, хоча в 1915 р. на фоні зростання загального споживання міді його частка впала до 33 % загальноімперського збуту. Внаслідок внутрішніх суперечок у 1916 р. з синдикату вийшов один з контрагентів, а торговий дім „Вогау і К^о”, через який здійснював діяльність союз, заявив про відмову від продовження договору [125, с. 722]. Незважаючи на це, позиції синдикату залишалися міцними.

Відсутність матеріалів щодо діяльності синдикату „Трубопродаж” після початку Першої світової війни стала приводом для припущення Т. Кітаніною про розпад об’єднання у зв’язку з виходом з нього західної групи заводів, що розташовувалися переважно в Прибалтійському й Польському районах [477, с. 78–79]. Дійсно, відомо, що уповноважений синдикату торговий дім „Е. Каннегисер і К^о” 1 жовтня 1914 р. припинив свою діяльність, але з цієї ж дати почав роботу як контора для продажу залізних труб торговий дім „К. В. Демме і К^о”, що дає змогу припустити, що синдикат продовжував діяти протягом війни або між заводами було укладено нову угоду [70, арк. 34; 71, арк. 35]. Зокрема, у листуванні Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана (РТМЗГ) в серпні 1915 р. згадано чинний договір трубопрокатних заводів з реалізації деяких різновидів труб [75, арк. 153]. Точна доля цього об’єднання наразі невідома.

Умови війни так вплинули на „Продпаровоз” та „Продвагон”, що від них, на думку радянського історика М. Кореліна, „залишилася лише форма”, а одна з найголовніших функцій синдикату – розподіл замовлень – „стає виключно формальною, квоти ж підприємств фактично ліквідуються” [479, с. 168]. Значна частина обладнання заводів „Продпаровозу” протягом війни застаріла, частину було переведено на інші виробництва, тож з 1914 р. заводи стали запізнюватися

з виконанням замовлень [240, с. 2]. Як і в інших галузях, основною причиною такого становища були проблеми з постачанням палива, а головне – з нестачею робочої сили. У березні 1915 р. „Продвагон” визнав можливим підвищити продуктивність заводів, однак вимагав гарантій у вигляді довгострокових замовлень, а також вчасного постачання палива й матеріалів. Про стан галузі свідчить той факт, що вже навесні 1915 р. Російсько-Балтійський завод через брак вугілля працював два – три дні на тиждень [299, с. 3].

Подібним було й становище „Врожаю”. Уже восени 1914 р. близько третини заводів галузі припинили діяльність, а більше половини робітників було звільнено. У 1915 р. продуктивність заводів сільськогосподарського машинобудування становила лише 15% можливого відпуску [21, арк. 1]. У цих умовах вони масово переорієнтовувалися на виробництво військової техніки та спорядження. Так, завод „М. Гельферіх-Саде” в Харкові вже в лютому 1915 р. був готовий приймати замовлення на фугасні ладунки [101, арк. 2]. У серпні 1915 р. „Врожай” повідомляв замовників, що виготовляє лише предмети оборонного призначення, а замовлення на сільгосптехніку приймає виключно за готівку та без скидок [18, арк. 1]. У 1916 р. виробництво сільськогосподарських машин задовольняло лише близько 4% попиту. Кількість заводів протягом війни зменшилася з 820 у 1914 р. до близько 150 в 1917 р., більшість з яких змогла б виробляти сільськогосподарську техніку лише в разі звільнення їх від воєнних замовлень [173, с. 2], проте виробництво сільгосптехніки не було згорнуто. Зокрема товариство „М. Гельферіх-Саде” на початку 1916 р. вирішило запровадити виробництво тракторів як „товару, що буде користуватися попитом і після війни” [100, арк. 13 зв.].

До кінця 1914 р. Російська імперія втратила два важливі джерела постачання вугілля – Домбровський басейн і ввезення іноземного палива, яке здійснювали через порти Балтійського моря та кордон Царства Польського. Разом зі збільшенням попиту на паливо з боку армії це посилювало тиск на Донецький басейн загалом та „Продвугілля” зокрема. На початок війни синдикат уже перебував у процесі ліквідації. Передбачали, що він повністю згорне справи до кінця 1915 р.

[165, с. 5], але відомо, що він діяв аж до кінця 1916 р. У тогочасній документації щодо учасників використовують формулювання „колишні контрагенти”, але їх регулярні збори продовжувалися. Лише 1 грудня 1916 р. відбулося обговорення справ товариства у зв'язку з припиненням дій контрагентських договорів [42, арк. 5]. Серед причин остаточного розпаду союзу промисловців були проблеми вивезення й реквізиції вугілля владою, через які підприємства працювали фактично збитково [520, с. 221], але головним чинником були протиріччя всередині синдикату, через що „Торгово-промислова газета” назвала його „невдачливим, нешкідливим і таким, що сам себе знищив” [332, с. 2].

З початком війни ускладнилося становище сірникової промисловості, оскільки практично припинилося ввезення бертолетової солі. Крім того, 23 фабрики „РОСТу”, що давали близько 25% виробництва імперії, припинили роботу, оскільки розташовувалися в зоні бойових дій. Усе це призвело до такої нестачі сірників і підвищення цін картелем, що в 1916 р. уряд дозволив ввозити їх з-за кордону [211, с. 208].

Продовжував діяти картель рафінерів, який з самого початку війни звинувачували в підвищенні цін та гальмуванні виробництва, що промисловці пояснювали подорожчанням переробки, вартості палива, робітників тощо [207, с. 423]. Не могло не позначитися на ціні цукру й скорочення кількості цукрових підприємств з 297 до 233 заводів, передусім за рахунок заводів Царства Польського та Холмщини [188, с. 2]. Крім того частину цукрових заводів було мобілізовано для виробництва предметів військового спорядження. Стрімко зростаючі ціни цукру змусили уряд вдатися до безпосереднього регулювання ринку – починаючи з травня 1916 р. всі його закупівлі здійснювали лише через Центральне бюро для об'єднання закупівель цукру (Центроцукор) [243, с. 2].

Паралельно з ліквідацією старих монополій протягом Першої світової війни утворювалися й нові. На початку війни цей процес уповільнюється, але з 1915 р. він пришвидшується й досягає піку в другій половині 1916 р. Протягом війни монополії заснували в текстильній, металургійній, металообробній та інших

галузях. За образним висловом преси, у країні не залишалося „щілини, яка не була б обплутана синдикатським павутинням” [Цит. за: 358, с. 153–154, 159].

Війна посилила тенденцію до комбінування, коли на перший план вийшло не стільки встановлення цін і розподіл товарів, скільки регулювання самого виробництва. У металургії відбувався процес злиття як однорідних, так і різнорідних підприємств, було утворено кілька трестів. Відбувається злиття Мальцевських заводів з товариством „Російський гірничий і металургійний УНІОН”, а також об’єднання Сормовського та Коломенського машинобудівних заводів [459, с. 84]. Крім того, у 1915 р. товариство Коломенського заводу придбало підприємство „Е. Ліпгарт і К”, а завод „Г. А. Лесснер” – товариство машинобудівного заводу „Фенікс” [172, с. 1]. У результаті низки угод склалися найбільші концерни Второва, Путілова-Стахеєва-Батоліна, братів Рябушинських. Такі самі процеси відбувалися в текстильній, цукровій, електротехнічній, хімічній та інших галузях промисловості [447, с. 48].

Початок війни ускладнив становище в нафтовій промисловості. З 1 серпня 1914 р. розпався „Нобмазут” [73, арк. 30]. Почала розпадатися „Російська генеральна нафтова компанія” – звідти вийшли Російське товариство „Нафта” та наближені до нього підприємства, які утворили власну групу під контролем Російсько-Азійського банку. Близько третини акцій „Російської генеральної нафтової компанії” придбав „БраНобель”. У такий спосіб останнє утворило в нафтовій промисловості найпотужнішу фінансово-виробничу групу [405, с. 76].

Протягом війни не тільки встояли, але й розширили свою діяльність нитковий і тютюновий трест. Основа ниткового тресту Невська ниткова мануфактура на початку 1918 р. виробляла 75% усіх випущених в країні ниток [480, с. 64, 81].

Отже, до початку 1917 р. кілька старих монополій розпалося, комерційна ж самостійність інших поступово скорочувалася, усе більшим стає тиск на них держави. Натомість посилюється тенденція до трестування промисловості, яке стає більш характерним саме в цей період.

Лютнева революція та перехід влади спочатку до Тимчасового уряду, а пізніше до урядів окремих регіонів колишньої імперії спричинили суттєві зміни в економіці, де політичні потрясіння доповнювалися загальною економічною кризою, але все це не зупиняло розвитку промисловості, яка намагалася пристосовуватися до нових умов [471].

На початку нового етапу монополізації в 1917 р. діяли синдикати „Продамет”, „Покрівля”, „Продвагон” та ін., які продовжили угоди на один – два роки. Водночас до кінця 1917 р. припинила свою діяльність „Мідь”, реформування якої після розриву з фірмою Вогау виявилось невдалим [494, с. 209].

Виникали й нові картелі та синдикати, наприклад, „Снарядсоюз”, до якого у вересні 1917 р. ввійшли 18 заводів з метою монополізувати казенні замовлення на снаряди [391, с. 84]. Навесні 1917 р. відновив діяльність сірниковий синдикат, який контролював 97% виробництва. Тоді ж було створено проект синдикату „Продпапір” з підприємств Москви, Ревеля та Петербурга [447, с. 47]. Утворився синдикат під виглядом „Московського товариства торгівлі цементом та виробами цементної промисловості”, куди ввійшло кілька підприємств; фінансував його Московський промисловий банк [293, с. 3].

Кардинальні зміни в становищі монополій, як і всієї промисловості загалом, відбуваються після жовтня 1917 р. Цей період В. Ауербах характеризував так: „Діяльність союзів після більшовицького перевороту не тільки не слабне, а навпаки набуває особливо жвавого характеру: володіння й управління промисловістю залишається в тих самих руках, але надані самі собі промисловці проявляють особливу схильність до згуртування й солідаризації дій” [148, с. 53].

Оскільки більшовики в перші місяці їхнього правління не проводили активних дій щодо націоналізації промисловості, підприємці почувалися відносно вільно. Однак уже через кілька місяців ситуація змінилася. Постановою Вищої ради народного господарства (ВРНГ) від 22 січня 1918 р. було прийнято рішення про націоналізацію „Продамету” та „Покрівлі” [81, арк. 135]. Традиційно радянська історіографія цією датою завершувала історію синдикатів у Російській імперії, проте на територіях, вільних від більшовиків, процеси монополізації

продовжувалися. Це стосувалося насамперед території Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави Павла Скоропадського, де продовжували діяти „Продамет”, „Продпаровоз”, „Продвагон” і „Врожай”.

Ще на початку 1918 р. всі контрагентські договори заводів Південної групи „Продамету” було продовжено до кінця року [62, арк. 28]. Націоналізація синдикату та встановлення кордону з Радянською Росією змінили характер його діяльності в Україні, оскільки правління більшості заводів і самого „Продамету”, як і інших синдикатів, знаходилися в Петрограді й Москві. У червні 1918 р. представники металургійних заводів зверталися до уряду Української Держави з проханням прояснити правовий статус цих правлінь, які опинилися відрізнаними від виробництв [85, арк. 98 зв.].

У цій ситуації серед власників підприємств, що розташовувалися на українській території, виникає ідея перенести управління „Продаметом” у Київ. До середини червня 1918 р. спеціальним документом контрагенти зобов’язувалися виконувати розпорядження контор у Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі й Ростові-на-Дону [50, арк. 49]. У червні ж на засіданні контрагентів було розглянуто питання про організацію контор „Продамету” на українській території та переїзд правління до Києва [86, арк. 103].

Укладання нової угоди постало перед труднощами, зокрема в союзі відмовилося брати участь Новоросійське товариство кам’яновугільного та сталевих виробництва, оскільки його проект мав „характер повної відсутності гарантії інтересів підприємства”. Представники товариства зазначали, що необхідність „правильної організації” об’єднання в Україні визнавали з квітня 1918 р., однак пропозиції Київської контори синдикату не гарантували інтересів контрагентів і не відповідали кон’юктурі, та наголошували, що товариство приєднається до союзу, коли буде вироблено угоду, яка його задовольнить [74, арк. 39].

Цю заяву було прийнято на засіданні контрагентів „Продамету” 25 серпня 1918 р. Тоді ж було проголошено, що через націоналізацію правління та контор синдикату в Радянській Росії необхідно реорганізувати об’єднання на підставі

чинних договорів. Оновлений синдикат діяв на базі контор у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі й Ростові-на-Дону, для керівництва ним було створено тимчасову раду з представників контрагентів, а на наступних засіданнях підтверджено перелік синдикуваних виробів, урегульовано приплати, умови розрахунку з заводами тощо [87–89].

Восени 1918 р. контрагенти оновленого синдикату розв'язували питання організації роботи об'єднання – збирали інформацію про замовлення, обговорювали можливості експорту, розглядали можливості встановлення нових знижок і приплат. Планували затвердити новий статут та реорганізувати систему управління синдикатом [63, арк. 9; 72, арк. 10; 83, арк. 19–20]. Востаннє синдикат згадано в телеграмі його правління в Києві від 9 листопада 1918 р. про припинення прийому замовлень конторами згідно з постановою контрагентів [94, арк. 11]. Крім того, „Продамет” як „організація, що об'єднує металургійні заводи”, згадано в протоколі засідання Союзу представників металургійної та залізничної промисловості від 14 квітня 1919 р. стосовно питання про необхідність вивезення металу прихильниками Добровольчої армії з прифронтових заводів [58, арк. 150 зв.]. Джерел, які б висвітлювали подальшу долю синдикату, знайти не вдалося.

Продовжили свою діяльність і синдикати „Продпаровоз” та „Продвагон”. На початку 1918 р. вони, вочевидь, залишалися головними постачальниками Радянської Росії, виконуючи замовлення Народного комісаріату шляхів сполучення [57; 66–68; 84]. З проголошенням же Української Держави серед власників машинобудівних підприємств, як і у представників „Продамету”, виникає ідея об'єднатися вже в межах України.

У серпні 1918 р. на нараді в Києві було підписано угоду про утворення „Товариства для торгівлі виробами українських паровозо- та вагонобудівних заводів” строком до кінця 1919 р., до якого входили п'ять машинобудівних заводів. У відповідному протоколі йшлося про необхідність установити зв'язок з петроградськими радами „Продпаровозу” та „Продвагону” задля „загальної поінформованості з питань технічних... і розцінкових, а також для захисту

інтересів українських... заводів по розрахунках за постачання рухомого складу для російських залізниць” [90, арк. 305]. Як бачимо, утворене об’єднання передбачало діяти цілком незалежно від Петрограда. На жаль, нам не вдалося встановити подальшу долю синдикатів залізничного машинобудування. Найвірогідніше, що події, пов’язані з падінням гетьманського уряду, фактично унеможливили його діяльність. Радянська влада ліквідувала обидва союзи 21 листопада 1918 р. [382, с. 306].

До середини 1919 р. продовжував працювати „Врожай” [347, с. 118]. У 1917 р. продуктивність сільськогосподарського машинобудування становила приблизно 5–10% можливого відпуску заводів, оскільки більшість з них майже цілком перейшли на виробництво предметів спорядження [21, арк. 1–1 зв.]. Вихід УНР зі світової війни в лютому 1918 р. сприяв відродженню галузі. Улітку 1918 р. заводи та майстерні помітно поповнювали вузький ринок України, хоча матеріалів постачали недостатньо. З відкриттям західного кордону на початку 1918 р. сільське господарство отримало можливість імпортувати необхідні знаряддя, але крах центральних держав знову спричинив підвищення цін на сільськогосподарський інвентар. За відсутності державного нормування в цьому напрямку енергійно діяла „приватна ініціатива” у вигляді синдикату. Зі зникненням же кордону з Росією з її виснаженим ринком розвиток галузі відбувався дуже швидкими темпами аж до остаточного встановлення в Україні більшовицької влади [102, арк. 1–4].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії склалася система монополістичних об’єднань різних форм. У своєму розвитку вони пройшли кілька етапів, які в основному збігалися з фазами економічного циклу. Якщо наприкінці XIX ст. кількість союзів картельного типу була незначною, то протягом кризи й депресії процеси монополізації активізуються, переважного поширення набувають синдикати. З початком економічного піднесення напередодні Першої світової війни нові угоди укладають рідше, деякі з наявних розпадаються, інші ж набувають сили. Протягом війни утворюються нові об’єднання, частина з яких мала ознаки трестів і концернів. Загалом же

для Російської імперії були характерні переважно збутові монополії у формі картелів і синдикатів, з яких останні виявилися найбільш стійкими та пристосованими до наявних економічних умов.

Зауважимо, що в радянській історіографії панувала думка про надзвичайно високий рівень розвитку монополізації промисловості Російської імперії, який не поступався американському та німецькому, перевищуючи французький та англійський [435, с. 218]. Вважали, що високий ступінь буржуазних перетворень проявився у високому рівні монополізації промисловості, що створювало всі передумови для соціалістичної революції [344, с. 297]. Однак такий висновок викликає численні заперечення сучасних науковців. „Сам факт утворення монополістичних об'єднань в імперії ще зовсім не демонстрував високий ступінь розвитку капіталізму в країні. Навпаки, підтверджував історичну тенденцію до монополії, яка існувала як у політичному, так і в економічному житті імперії”, – підкреслює О. Шляхов [511, с. 91]. Схожими є й висновки О. Рєнта, який вважає, що в Російській імперії формувалася така модель капіталізму, де монополії являли собою „не вершину піраміди приватновласницького капіталу, не логічне завершення його еволюції, а специфічну й багато в чому штучну надбудову, яка насаджується зверху на існуючий багатокладний економічний базис” [349, с. 643]. Ще в 1970-х рр. американський історик Л. Кехен називав монополії в Російській імперії проявами „економічного феодалізму” [439, с. 162].

Дійсно, наведений огляд розвитку монополізації промисловості в Російській імперії показує, що він значно відставав від провідних країн. Загальна кількість монополій була невеликою порівняно з країнами Заходу, де кожна галузь мала кілька великих об'єднань. У Російській імперії діяло переважно не більше однієї-двох більш-менш стійких монополій у галузі, а в деяких галузях такі союзи взагалі не відомі. Класичні приклади потужних синдикатів і трестів у важкій промисловості не завжди є показовими, оскільки в країні переважала легка промисловість, яку було монополізовано на значно нижчому рівні.

Цікаво, що подібних висновків свого часу дійшли й промисловці Російської імперії, які підкреслювали, що формування монополій знаходиться в зародковому

стані, в імперії переважають об'єднання у формі торгових угод, а кількість синдикатів незначна [419, с. 7–8]. „Навіть і наша велика промисловість по суті зовсім не підготована до синдикування”, – підкреслювали підприємці найрозвинутішого в імперії Південного промислового району [248, с. 16270].

Висновки до розділу

Провідну роль у процесі економічної модернізації Російської імперії в останній чверті XIX – на початку XX ст. відіграла держава. Збереження старої політичної системи зумовлювало дуалістичний характер економічного розвитку, де поряд з тенденцією до капіталістичної модернізації зберігалися елементи феодального устрою. Загалом капіталізм у Російській імперії не набув до кінця типових для капіталізму вільної конкуренції форм, у яких він склався після промислового перевороту в інших капіталістичних країнах.

В останні десятиліття XIX ст. тут виникають тенденції до утворення монополістичних форм господарської діяльності. Однією з таких тенденцій було явище концентрації та централізації виробництва й капіталу, що яскраво проявилася в галузях важкої промисловості Російської імперії й було зумовлене як закономірними процесами в економіці, так і особливостями утворення монополій. Іншою передумовою монополізації була політика митного протекціонізму, що охороняла промисловість від іноземної конкуренції. Закономірним каталізатором монополізації була економічна криза 1900–1903 рр., реакцією на яку стало масове утворення картелів і синдикатів, контрольованих в основному іноземним капіталом. Загалом, іноземний капітал, що став основою розбудови промисловості наприкінці XIX ст., виявився чинником, що пришвидшив утворення монополій у Російській імперії, передаючи досвід сучасних форм організації промисловості. Визначальну роль у цьому процесі відігравали також іноземні, а пізніше й вітчизняні банки.

Перші монополістичні союзи в промисловості Російської імперії виникли в 1880-х рр. Загалом процес розвитку монополістичного капіталу тут пройшов кілька етапів, що переважно збігаються з фазами економічного циклу. Протягом початкового етапу (1880–1890-ті рр.) в Російській імперії діяли низка картелів і кілька синдикатів. Значного поширення вони не набули, були нетривалими й здебільшого розпалися з початком економічної кризи. Другий етап охоплює період кризи та депресії (1900–1908), коли в промисловості масово засновують монополії різних форм, переважно картелів і синдикатів. Цей процес охопив насамперед важку промисловість, тоді як об'єднання в легкій і харчовій промисловості були нечисленними. У 1908–1914 рр. монополістичні угоди у формі картелів і синдикатів заснують рідше, що характерно для періоду промислового піднесення. Крім того, виразною стає тенденція до утворення трестів і концернів.

Протягом Першої світової війни виділено два етапи – посилення впливу монополій, які працювали з воєнними замовленнями з поступовим посиленням втручання держави в їхні справи, утворення трестів і концернів (1914–1917) та період пристосування монополістичних союзів до нових умов, викликаних Лютневою революцією (1917–1918). Загалом установлено, що переважна кількість відомих монополій Російської імперії представлена картелями, у край слабка були представлені трести й концерни. Найстійкішою ж формою монополій виявилися синдикати, які стали основою монополістичного капіталізму в Російській імперії.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОМИСЛОВИХ СИНДИКАТІВ

3.1. Організаційна структура та характерні риси синдикату

Найбільш відомою та стійкою формою монополістичного об'єднання в Російській імперії був синдикат. Він вів операції зі збуту договірних виробів через спільну для всіх учасників контору або бюро для продажу, що виконувала на ринку функцію офіційного повноважного представника всіх об'єднаних підприємств. Тож синдикат був посередником між об'єднанням промислових підприємств і клієнтами.

Незважаючи на значне поширення та впливовість, функціонування монополій у Російській імперії не було врегульовано законодавчо, вони фактично були заборонені. Ця обставина, як і специфіка їхньої діяльності, призводили до того, що широкий загальний погано уявляв, що саме являє собою синдикат, як він працює. За словами українського економіста А. Маслова, „вся внутрішня робота синдикатів являла собою „комерційну таємницю”, недоступну для непосвячених і відому лише найближчим керівникам і учасникам угод” [486, с. 176].

Разом з тим для успішного ведення справ монополії потребували легалізації, для якої підприємці винайшли кілька способів. Одним з найдавніших було оформлення як представницьких об'єднань підприємців. У цьому разі єдиними органами управління монополіями були з'їзди промисловців, на яких укладали угоди та відстежували їхні результати. Саме в такий спосіб було утворено перші монополії в 1880–1890-тих рр. („Союз рейкових фабрикантів”, „Союз бакинських гасозаводчиків” та ін.).

Кількість таких монополій зросла після прийняття 4 березня 1906 р. указу „Про тимчасові правила про товариства та спілки”. Їхні повноваження було обмежено захистом загальних економічних інтересів, а також підняттям продуктивності підприємств, що їм належали, шляхом удосконалення

виробництва [131, с. 201]. Водночас у складі таких об'єднань було укладено низку угод, де метою визначали „вжиття заходів до усунення падіння цін на вироби членів товариства”, „пошук ринків для збуту своїх виробів” [374]. Урядові органи рішуче виключали відповідні пункти зі статутів товариств. Прикладом може слугувати „Всеросійське товариство суконних фабрикантів”, а також „Товариство петербурзьких цегляних заводчиків”, чиї статuti не було одразу затверджено з цієї причини [482, с. 145].

Наразі відома низка представницьких об'єднань у різних галузях промисловості, які мали, крім основних, деякі функції монополій і діяли протягом доволі тривалого часу. Найвідомішими з них були Всеросійське товариство цукрозаводчиків (1897), З'їзди млинарів (1888), Російське товариство винокурних заводчиків (1906), З'їзди російських фабрикантів землеробських машин і знарядь (1906) та інші [522, с. 237, 260–267]. Зокрема останні від їх заснування мали угоду про встановлення мінімальних цін на жнивварські машини. Пізніше в Раді З'їздів функціонували дві комісії з „урегулювання” цін [252, с. 432].

Перелік таких об'єднань можна продовжувати. Звісно, що не кожна з представницьких організацій мала монополістичні риси, та й вони ніколи не були основною метою і змістом діяльності таких організацій. Представницькі союзи за їхньою суттю не переслідували комерційної мети, на відміну від будь-якої монополії. Разом з тим вони створювали умови кооперації промисловців, слугували платформою для виникнення та втілення ідеї про необхідність об'єднання. Так, передумовою утворення цукрового картелю в 1887 р. були угоди 1860–1870-х рр. про спільну діяльність щодо страхування від вогню, розподілу кредитів та ін., які розглядаємо як перші кроки до об'єднання [468]. Часто з'їзди були ініціаторами монополістичних союзів. Як уже було вказано, саме на XXVI З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в 1901 р. було висунуто ідею про утворення „Продамету”, а наступного року – „Продвугілля”.

Аналіз же діяльності самих представницьких організацій дозволяє зробити висновок, що переважна більшість угод, легалізованих у такий спосіб, мала ознаки

картелів, а не синдикатів, оскільки вирішувала лише окремі питання торгівлі (ціни, ринки збуту), не вдаючись до централізації збуту.

На межі ХІХ–ХХ ст. відомі кілька угод, що мали характер синдикатів і діяли як торгові агентства: „Агентство російських дровових і цвяхових заводів”, „Цементкрут”, „Представництво російських міднотрубних заводів” (міднотрубний синдикат), синдикат вуглепромисловців Сибіру, синдикат бакинських виробників сірчаної кислоти та ін. У цьому випадку агентство отримувало виключне право на продаж синдикованої продукції, однак замовлення виконували не від його імені, а від імені того підприємства, якому це замовлення ним було передано. Так, виробники цементу в договорі зазначали, що „заснування Головної контори не утворює між заводами якоїсь компанії чи товариства, але просто встановлює спільне агентство, якому доручено спільний продаж цементу згаданих заводів” [118, с. 238]. Натомість синдикат виробників сірчаної кислоти мав спільну угоду від імені всіх контрагентів, де було прописано умови союзу [134, с. 435].

Загалом об’єднання мали типову для синдикату організацію, куди входили рада та продажна контора. Синдикат вуглепромисловців Сибіру, крім того, передбачав роботу постійної комісії, членами якої були їхній представник, уповноважений копалень та управляючий [406, с. 180]. Водночас відсутність офіційного статусу контори як представника об’єднаних заводів ускладнювала її діяльність та ослаблювала угоду. Тож на початку ХХ ст. знайшли спосіб надати конторі статусу юридичної особи для укладання договорів від її імені шляхом її заснування як торговельної акціонерної компанії.

Акціонерна компанія під стандартною назвою „Товариство з продажу...”, що виконувала комісіонерські функції та давала можливість законно придбати її акції, стає найбільш зручною та поширеною формою заснування синдикату в Російській імперії. Підприємства продавали їй їхню продукцію за визначеними цінами, а вона вже реалізовувала її на ринку за власною ціною. Отже, формально угода не мала ознак зговору промисловців щодо продажу товарів за спільними цінами й монополістичні цілі ніяк не проявлялися в офіційних статутах та обов’язкових звітах товариств.

Кількість легалізованих у такий спосіб синдикатів було незначним. Ми виділили 15 найбільших акціонерних товариств-синдикатів: „Продамет”, „Головне товариство для продажу виробів російських дзеркальних заводів” (дзеркальний синдикат), „Російське товариство для торгівлі цементом” (цементний синдикат), „Жерсть”, „Продвагон”, „Продвугілля”, „Покрівля”, „Мідь”, „Трубопродаж”, „РОСТ”, „Цвях”, „Дріт”, синдикат бакинських виробників сірчаної кислоти, „Продаруд” та „Врожай”. Поряд з ними існувало ще кілька об’єднань такого типу, деякі з яких виявилися нестійкими й не мали значного впливу, інші ж залишили по собі обмаль документальних свідчень, що вкрай ускладнює їх вивчення.

Для акціонерних товариств, під прикриттям яких діяли синдикати, було характерним те, що їхні акції не продавалися на біржі. Оскільки сенс участі в синдикаті був не в отриманні прибутку від операцій з акціями, а в можливості гарантованого збуту продукції за монопольними цінами, то поширювалися вони виключно між його учасниками [395, с. 297]. Більшість синдикатів забороняли продаж акцій під час дії угоди та зобов’язували продати їх іншим членам угоди в разі припинення дії договору [117, с. 437].

Підтвердженням формальності таких акціонерних товариств був відносно невеликий обсяг основного капіталу більшості з них порівняно з обсягами здійснюваних ними продажів, наприклад, основний капітал „Продвагону” дорівнював 100 тис. руб., при цьому він щорічно продавав вагонів на суму від 20 до 40 млн. руб. [381, с. 13]. Пояснення полягало в тому, що фактично таке товариство не купувало товарів, а тільки продавало їх за дорученням синдикату, тому розмір його власного капіталу не відігравав значної ролі.

Відповідно до акціонерного законодавства всі „товариства з продажу” отримували спеціальний дозвіл уряду на діяльність. Функцію їхнього установчого документу виконували статuti, які не відрізнялися від типових статутів акціонерних компаній. Там було подано назву та місцезнаходження правління товариства, містилася інформація про мету створення, розміри капіталу, кількість та найменування акцій, права і обов’язки акціонерів, порядок звітності, розподіл дивіденду, порядок управління справами, розгляду суперечок та ліквідації

компанії. Зміст статутів „товариств з продажу” був практично ідентичним, оскільки спирався на загальні норми діяльності таких організацій і використання вже наявних синдикатів як зразка [397, с. 25–26].

Статут мав статус закону, тож згідно зі ст. 2153 Зведення законів цивільних „компанія, правила якої одного разу затверджені урядом, не може поширювати своїх дій далі визначених їй меж і не може також припускати жодних у правилах своїх змін без нового від уряду дозволу” [139, с. 124]. Саме тому зміни до статутів були клопіткою справою та загалом відображали виключно зовнішній бік діяльності синдикату – кількісні зміни керівних органів, збільшення чи зменшення основного капіталу тощо

Тож офіційні документи акціонерних товариств, під якими було приховано синдикати, не відображали того, як функціонували об’єднання, не висвітлювали їхню структуру та внутрішню політику. Таку інформацію містила система договорів, які регламентували умови об’єднання підприємств у синдикат. Тільки ознайомлення з цими документами разом з вивченням багатьох другорядних ознак дозволяє точно ідентифікувати конкретну акціонерну компанію як синдикат.

Відповідно до положень комерційного права договір називався контрагентським і був основою утворення синдикату. Оскільки законодавство Російської імперії понять підприємницької угоди та підприємницького союзу не знало, єдиної форми синдикатської угоди не було. Загалом вони мали вигляд багатостороннього договору, який міг бути письмовим або усним, закритим або відкритим, тобто опублікованим у пресі [491].

Шляхом підписання одного взаємного договору заводів, що об’єднувалися, було утворено „Трубопродаж”. Більш розповсюдженим було укладення угоди окремо з кожним товариством, що входило до синдикату. У цьому випадку оригінал договору зберігався в керівництва союзу, а контрагент отримував нотаріальну копію. У такому договорі містилася інформація, яка стосувалася лише того контрагента, який його підписав.

Механізм документального оформлення синдикату можемо прослідкувати на прикладі „Продамету”. Його статут уряд затвердив 5 липня 1902 р., перші

установчі збори відбулися 3 жовтня 1902 р., а через тиждень з кожним контрагентом було укладено угоду про передачу синдикату збуту всього виробленого ним листового й ширококутового заліза. На других загальних зборах 23 листопада 1902 р. чотири контрагенти синдикату домовилися про спільний збут осей і бандажів, а 3 квітня 1903 р. було укладено відповідні угоди [346, с. 208]. Натомість „Жерсть” почала процедуру оформлення акціонерного товариства після укладення угоди, оскільки не мала бажання чекати офіційного дозволу протягом кількох місяців [124, с. 239]. Це ще раз підкреслює формальність статуту для синдикату, основним документом якого був договір.

Зазвичай контрагентський договір містив типові параграфи: предмет угоди, технічні характеристики та асортимент синдикуваної продукції, квоти участі, відповідальність за порушення угоди та незаконно отримані замовлення, порядок установлення продажних цін та умови платежів, умови виплати премій, терміни виконання замовлень, облік замовлень, отриманих до підписання угоди, зберігання застав, термін та умови розірвання угоди. Крім того, договори могли мати пункти, які регламентували порядок управління справами синдикату, зокрема, склад і повноваження керівних органів, принципи розподілу замовлень, склад і розподіл основних фондів синдикату тощо.

Говорячи про предмет договору та асортимент продукції синдикатів, зауважимо, що особливістю Російської імперії порівняно з західноєвропейськими країнами було синдикування не за заводським (виробничо-територіальним), а за предметним принципом. Це було зумовлено різноманітністю асортименту виробів, що їх випускали, та значною різницею умов і вартості виробництва. Дніпровський завод, наприклад, за даними радянського дослідника Г. Бакулева, на початку ХХ ст. випускав 28 різновидів заліза та сталі, Макіївський – 18 різновидів тощо [340, с. 146–147]. Під час синдикування за предметною ознакою, ті самі підприємства могли входити до складу різних монополій, подекуди конкуруючи з тими, з ким об’єднувалися для збуту іншого виду продукції, що ставало характерною рисою синдикатської системи імперії.

Згідно з контрагентською угодою учасники синдикату передавали йому виключне право на продаж певного товару на внутрішньому, а іноді й на зовнішніх ринках Російської імперії. Зокрема, вивезення продукції за кордон у разі потреби передбачали договори „Міді” [125, с. 719] та „Продамету” в 1912 р. [48, арк. 12]. Внесення такого пункту в угоду було пов’язано з побоюванням підприємців що того, що виникне потреба експортувати частину виробленої продукції для збереження високих цін на внутрішньому ринку. Разом з тим, інші союзи прописували право контрагента на вивезення за кордон продукції, виробленої понад квоти.

Чи не найважливішим пунктом договору було визначення частки (квоти) кожного з підприємств в угоді, що являла собою право та обов’язок контрагента поставити визначену кількість продукції. Квоти встановлювали зазвичай або пропорційно виробництву підприємства, або залежно від суми отриманих замовлень у попередні роки, наприклад, „Продвугілля” заздалегідь визначав передбачуваний річний ринковий відпуск вугілля всіма контрагентами, т. зв. „сукупний умовний тоннаж”. Так само визначали квоту кожного окремого контрагента в загальному ринковому відпуску, його „умовний тоннаж” [473, с. 100]. Винятком було тільки Південно-Дніпровське товариство, частку якого визначали сумою фактично отриманих замовлень [320, с. 3]. Для „Продамету” щодо продажу сортового заліза за проектом договору 1908 р. було передбачено такий розподіл квот: кожен завод мав надати відомості про максимальний відпуск за будь-які три місяці протягом 1905–1908 рр. За цими даними виводили середню цифру відпуску кожного заводу на місяць, яку множили на 12, отримуючи в такий спосіб розмір квоти на рік [96, арк. 55]. Визначення квоти завжди супроводжувалося жорсткою боротьбою між учасниками угоди за її збільшення, про що йтиметься далі.

Вступ нового підприємства до синдикату був можливий лише за наявності більшості голосів усіх контрагентів (у „Продаметі” – не менше 80%) [132, с. 424–425]. Синдикат при цьому мав право пропорційно зменшувати квоту існуючих контрагентів на користь нового. Окремим пунктом у договорі врегульовували

питання виконання підприємством чинних угод. Найчастіше наявні на той момент замовлення нового учасника автоматично передавали для виконання в межах договору з синдикатом. Так, Російське товариство водних, шосейних і другорядних рейкових шляхів передавало права розрахунків за чинними угодами „Продвугіллю” після приєднання до нього в 1907 р. [40, арк. 12]. Такі самі умови передбачав і договір цементних заводів Південного району [116, с. 243].

Для забезпечення виконання договору до правління синдикату вносили заставу векселями або процентними паперами, наприклад, застава „Продамету” в 1912 р. становила 50 тис. руб. У разі реалізації застави в межах договору контрагент був зобов’язаний протягом 15 днів поповнити її, в іншому випадку синдикат поповнював його з платежів, призначених контрагенту [117, с. 436]. Таку саму заставу передбачали й договори „Трубопродажу” та „Цементкругу” [119, с. 354; 138, с. 240].

Обов’язково оговорювали санкції в разі порушення учасником умов договору. Договір „Продамету” в разі продажу товарів в обхід синдикату передбачав стягування недотримки в розмірі 10 тис. руб. за кожен випадок порушення, а також штрафу – 1 руб. за кожен пуд проданого товару [117, с. 417]. Зауважимо, що система штрафних санкцій у синдикаті дійсно працювала, про що свідчить випадок сплати одним з контрагентів штрафу в розмірі близько 500 тис. руб. за реалізацію сортового заліза повз союз у 1910 р. [206, с. 3]. Значні розміри штрафів були характерні й для інших об’єднань, зокрема в дзеркальному синдикаті вони могли до 20 разів перевищувати вартість такої позасиндикатської угоди [345, с. 183].

Як і в будь-якому об’єднанні, у синдикатах виникали конфлікти між контрагентами, вирішення яких регулювалося умовами договору. Спірні питання вирішували загальними зборами та третейськими судами, які могли за порушення накладати штрафи, але у випадку ухилення від сплати штрафів вони найчастіше не могли бути стягнуті в загальному судовому порядку, знову-таки через відсутність відповідних законодавчих норм. З огляду на це до вирішення

конфліктів у судовому порядку справа доходила вкрай рідко, хоча договір передбачав таку можливість.

Окремо контрагентський договір розглядав умови розірвання угоди з кожним учасником, а також припинення діяльності синдикату загалом. Так, кожен з контрагентів дзеркального синдикату міг вийти з нього в разі порушення угоди, а також суттєвих змін на ринку (скорочення замовлень до визначених показників чи падіння продажних цін нижче за встановлений мінімум) [456, с. 92]. Подібні умови було прописано й у договорі „Жерсті”. Оскільки синдикат контролював 100% виробництва чорної жерсті, то передбачалося скасування угоди в разі виникнення в Російській імперії заводу, що складе йому конкуренцію [379, с. 159].

Контрагентські угоди часто мали доповнення, що містили додаткові чи особливі умови. Так, особливі умови до договору зі збуту листового заліза „Продаметом” в 1912 р. займали 12 аркушів, де було розписано особливості угоди для кожного контрагента. Саме в цій частині угоди визначали суми та умови отримання премій, уточнювали термін угоди для окремих контрагентів, деякі технічні деталі майбутніх замовлень тощо [124, с. 439–447]. Доповнення до договору Російсько-Донецького товариства кам’яновугільної та заводської промисловості та „Продвугілля” від 2 лютого 1909 р. містило чотири додатки, у яких установлювали загальні кванти (квоти) учасників угоди, уточнювали кванти коксу, унормовували виконання угод, укладених до 10 січня 1906 р., та умови збільшення умовного тоннажу й цін для окремих контрагентів [38, арк. 18 зв. – 23 зв.]. Іноді доповнення до договору принципово змінювали статус одного з учасників угоди, наприклад, відповідно до угоди „РОСТ” з товариством Чудівської фабрики „Сонце” останнє отримувало право продажу власних сірників і сірників інших контрагентів на умовах спеціальної винагороди [397, с. 96].

Угоди час від часу переукладали, закріплюючи зміни стану речей у синдикаті. Переукладення було пов’язано або із закінченням терміну попередньої угоди, або зі змінами змісту договору. Часто чинний договір містив умови його автоматичного переукладення, наприклад, угоду про утворення

дзеркального синдикату в 1899 р. укладали на три роки, до 1 січня 1903 р., однак у разі відсутності охочих вийти з неї до 15 липня 1902 р. її дію продовжували ще на три роки [345, с. 183]. Ситуація змінилася протягом Першої світової війни, коли переукладення договорів переважно відбувалося щорічно, так, продовження дії „Продамету” раз на три роки змінилося в цей час на щорічне, причому обидва рази (1 січня 1916 та 1917 рр.) супроводжувалося наміром деяких підприємств вийти з синдикату, що ставило його під загрозу розпаду [494, с. 204–205].

Переукладення угоди з новими умовами супроводжувалося переговорами, зустрічами й дискусіями, де кожен з контрагентів намагався розширити його права в угоді. Протягом обговорень до останнього було невідомо, вступить конкретна фірма в об’єднання чи ні. У квітні 1908 р. під час переукладення договору щодо сортового заліза в „Продаметі”, що, як передбачали, мав набути чинності в травні того ж року, один з потенційних контрагентів РТМЗГ просив керівництво заводу не надавати затребувані синдикатом відомості про відпуск сортового заліза, „зважаючи на невідомість, чи відбудеться угода” [76, арк. 54].

Після досягнення домовленостей за основними пунктами угоди обирали спеціальну комісію, якій доручали підготувати текст договору. Схвалений комісією текст завчасно надсилали контрагентам. Для остаточного підписання договору призначали спеціальне засідання ради синдикату. У „Продаметі” тексти договорів визнавали обов’язковими для виконання, „якщо редакцію цих договорів схвалить більшість контрагентів за кожним договором окремо, рахуючи для кожного контрагента стільки голосів, скільки він мав часток участі за відповідним договірним предметом” [135, с. 410].

Г. Наумова звертала увагу на те, що контрагентські договори не завжди відображали дійсну ситуацію існування синдикату. Це було пов’язано зі специфікою цього документа, який був радше прогнозом на майбутнє, що не завжди відповідав реальності [489, с. 141–142]. Тож його головна цінність полягала в юридичному засвідченні факту утворення синдикату та його основних принципів діяльності.

Центральне керівництво синдикатом відповідно до статуту акціонерного товариства зазвичай здійснювали загальні збори акціонерів, рада, ревізійна комісія та управляючий або правління.

Загальні збори акціонерів, яким за статутами належали доволі широкі повноваження, у синдикатах мали переважно формальний характер (придбання нерухомого майна, зміни основного капіталу та статутних норм, вибори ревізійної комісії тощо). Могли збирати також надзвичайні загальні збори акціонерів, часто вони стосувалися питань виходу або входу до угоди когось з контрагентів, наприклад, збори акціонерів „Продвугілля”, що відбулися на початку листопада 1909 р., були пов’язані зі змінами статуту, виборами нових членів і наміром вийти зі складу синдикату кількох фірм [170, с. 4]. Загалом же питання реальної політики вирішували або в раді чи правлінні, або на зборах контрагентів.

Рада здійснювала загальне керівництво синдикатом. Вона укладала від свого імені договори з новими учасниками угоди, установлювала основні ціни, умови продажу, кредиту тощо. У випадку, коли синдикат складався з кількох угод щодо продажу різних товарів, для кожного з них створювали окрему раду, так, при „Покрівлі” діяли „рада з покрівельного заліза” та „рада з жерсті” [379, с. 150]. Також і рада „Продамету” засідала в різних складах залежно від того, реалізацію якого товару обговорювали [346, с. 232]. Загалом рада же організовувала діяльність усіх ланок збутового механізму синдикату.

Кількість членів ради в різних синдикатах коливалася в межах 3–20 осіб і могла змінюватися. У „Продаметі”, наприклад, діяла рада з 15 осіб. Уже на других зборах контрагентів „Продвугілля” 30 вересня 1906 р. кілька підприємств домоглися збільшення кількості постійних членів Ради з 12 до 15 осіб. До 1910 р. їх кількість збільшилася до 24 осіб відповідно до кількості контрагентів [518, с. 54].

Для безпосереднього керівництва справами як головний виконавчий орган синдикату обирали управляючого чи директора. Інколи цю посаду обіймали кілька осіб, наприклад, у 1902 р. у „Продаметі” було обрано двох управляючих. До 1908 р. двох управляючих, росіянина і француза, мало й „Продвугілля”, потім

призначили чотирьох управляючих, по два від росіян і французів [266, с. 1–2]. Двох директорів-розпорядників від кожного з провідних товариств мав дзеркальний синдикат [456, с. 91]. Один директор, якого обирали одногосно, здійснював повсякденне керівництво „Покрівлею” та „РОСТом”, причому було зазначено, що вони не мають бути пов’язані з жодним із контрагентів [345, с. 182–183].

Промислове піднесення послабило позиції синдикатів, оскільки гостра необхідність у них відпала. Під загрозою розпаду вони починають реформувати їхню організаційну структуру. Поширеною стала тенденція обмежувати вплив рад на передання значної частки повноважень новоутвореним органам. У 1910 р. припускали взагалі ліквідацію ради „Покрівлі”, натомість повноваження її директора-розпорядника С. Фармаковського було розширено [291, с. 4].

У тому ж 1910 р. відбулася реорганізація „Продвугілля”, що через внутрішні протиріччя знаходилося на межі розпаду. Кілька членів угоди з загальною часткою 40% звернулися до ради з вимогою замінити чотирьох директорів одним, оскільки на той момент вони фактично склали з себе повноваження [280, с. 3]. Відповідні зміни обговорювали на загальних зборах синдикату у вересні 1910 р., де було прийнято рішення про перенесення Ради в Петербург зі збереженням правління в Харкові [277, с. 2]. З листопада 1910 р. все керівництво комерційними справами, яке раніше здійснювала рада, передавали новому органу – правлінню на чолі з директором-розпорядником. Функції ради обмежувалися спостереженням за роботою синдикату, розглядом порушених правлінням питань і скликанням загальних зборів. Такі зміни сприяли збільшенню оперативності керівництва синдикатом і робили правління фактично незалежним від ради й загальних зборів, що сприяло посиленню впливу окремих фірм, які туди входили [518, с. 55–56].

З 1912 р. обмежуються повноваження й ради „Продамету”. Відтоді постійним органом управління синдикатом ставали наради контрагентів, що їх збирали з кожного виду синдикованої продукції для вирішення важливих питань. Рішення нарад, прийняті більшістю у дві третини голосів, уважали обов’язковими для синдикату, а їх невиконання карали стягненням штрафу [117, с. 425–426]. Таке

ускладнення системи управління синдикатом свідчило про його розростання в систему менших синдикатів. Загалом зміни в організації в передвоєнні роки дозволили пристосувати синдикати, що виникли протягом кризи та депресії, до умов функціонування в період піднесення.

Водночас центральний орган організаційної структури синдикату – контора з продажу – був центром угоди протягом усього періоду її існування. Саме через неї було організовано збут синдикованої продукції. Роботу контори забезпечували основні виконавчі органи: секретаріат, бухгалтерія, торговий (комерційний) відділ, статистичний відділ, експедиція та архів [397, с. 29]. Трохи інша організація була в „Трубопродажу”, де для реалізації кожного різновиду труб створювали окрему продажну контору, а спільною була розрахункова контора, яка контролювала виконання квот і встановлювала середні ціни [119, с. 350–351].

На утримання контори контрагенти щомісяця здійснювали відрахування. У „Продаметі” комісія становила від 1,5 до 2% від суми відправок. Таку саму суму комісійних додатково сплачували підприємства, які отримували премії від синдикату [117, с. 433–434]. Трохи більшими були комісійні „Продвугілля” – до 3%, а також 0,5% з продажів за замовленнями, отриманими до укладання контрагентської угоди [420, с. 44].

Провідним робочим органом синдикату був торговий відділ, що відповідав за укладання контрагентських договорів, контакти з учасниками угоди щодо виконання замовлень, контроль пайової участі та дотримання учасниками встановлених цін, виплати за комісійними винагородами, розподіл ринків збуту тощо. Саме тут відбувалася концентрація й розподіл замовлень. Звернімо увагу, що роль розподільних функцій у синдикатах зростала протягом Першої світової війни, коли урядові відомства залучали синдикати до розподілу замовлень між заводами.

Статистичні відділи здійснювали регулярний статистичний облік отримання й виконання замовлень та прогнозування, контролювали співвідношення часток участі та фактичного виконання замовлень контрагентами. Завдяки веденню докладного обліку виробництва й розподілу продуктів синдикати були завжди

поінформовані про ті товари, які у визначений час були в наявності на тому чи тому підприємстві. Вони мали змогу швидко впливати на підприємства контрагентів задля збільшення чи зменшення виробництва окремих різновидів товару, якості виконання роботи, її швидкості й терміновості [220, с. 1–2]. Усе це вимагало значної оперативності в обміні інформацією між конторою та контрагентом. Так, у „Продаметі” основні відомості про отримання й виконання замовлень контрагент надсилав кожні 10 днів. Про серйозність ставлення союзу до отримання інформації свідчить той факт, що затримку в її передачі карали недотримкою в розмірі 1 руб. за кожен день прострочення з кожного затриманого документа або 20 коп. за прострочений рахунок [117, с. 434].

Великі синдикати, окрім центральної, розташованої переважно в Петербурзі, склалися з системи регіональних продажних і розподільних контор. Кожна місцева контора мала власний район діяльності, де вона приймала замовлення, вела переговори з замовником про терміни й технічні умови їх виконання, направляла замовлення заводу-виробнику. Їх кількість залежала від специфіки синдикату. „Продвагон”, наприклад, зважаючи на концентрацію попиту в руках державних і приватних залізниць, не мав необхідності створювати широку мережу контор. Натомість „Продамет” до 1909 р., крім головної продажної контори, мав вісім районних контор, до яких пізніше додалися ще чотири. Окрім повноважень з обліку та розподілу замовлень, завідувачі цих контор мали „слідкувати за становищем ринку та завчасно вживати відповідних до потреб ринку й інтересів Товариства заходів” [Цит. за: 346, с. 232]. Контори в найбільших містах імперії мали також „Продвугілля”, „Дріт”, „Трубопродаж” та інші синдикати.

Дещо іншою була торгова практика „Врожаю”. Збутом за дорученням синдикату займалися спеціалізовані склади, розташовані в усіх землеробських губерніях імперії. Крім того, на території Південного району посередником між „Врожаєм” та клієнтами було Південно-Російське товариство заохочення землеробства й сільської промисловості, якому землевласники передавали замовлення на техніку [20, арк. 33]. Крім того, синдикат мав контори в Москві,

Харкові, Ростові-на-Дону й Одесі [347, с. 117], причому в Москві було зосереджено всю торгівлю сільськогосподарською технікою для Сибіру [257, с. 2].

Окремо розглянемо синдикати, які не створювали власної торгової контори, а передавали право продажу вже існуючому торговельному закладу або банку. Через торговий дім „Вогау і К^о” діяв синдикат „Мідь”, що промисловці пояснювали нестачею оборотних коштів і відсутністю готової торгової організації. Торговий дім від імені синдикату реалізовував мідь за встановленими синдикатом цінами, зберігав її на своїх складах, розраховувався з синдикатом за реалізований товар та звітував йому. Як винагороду він мав комісійні в розмірі від двох до трьох відсотків отриманих від продажу сум [125, с. 719–720]. У схожий спосіб діяли й контори синдикату спеціальних чавунів та „Трубопродажу”, які виключні права продажу їхньої продукції передавали петербурзьким торговим домам „Ад. Лессінг” та „Е. Тільманс і К^о” відповідно [346, с. 212; 249, с. 2].

Іншим шляхом пішли „РОСТ” та синдикат виробників мішків, які в 1906 р. передали право продажу їхньої продукції відповідно Петербурзькому приватному комерційному та Російсько-Азіатському банкам. Спеціальним договором було встановлено квоти участі кожного підприємства, мінімальні ціни реалізації та розмір комісійної винагороди банків [174, с. 1; 385, с. 113].

Ліквідація синдикату як акціонерного товариства відбувалася за встановленим законом порядком, тоді як нелегальні союзи обмежувалися поверненням учасникам застави. Процес ліквідації великого синдикату міг розтягнутися в часі. Це добре видно на прикладі „Продвугілля”. 25 лютого 1914 р. в Петербурзі на загальних зборах акціонерів було вирішено продовжити дію договору на два роки для поступової ліквідації синдикату, оскільки на той момент він мав велику кількість замовлень, укладених до 1918 р. [156, с. 2]. Передбачали, що замовлення до 1916 р. виконає синдикат, а пізніші – окремі підприємства [297, с. 2].

Хоча в 1916 р. синдикат уже не діяв (у діловодній документації використовують формулювання „колишній контрагент”), регулярні збори його контрагентів тривали, як і виконання ними замовлень. Указували, що оскільки

в 1914–1915 рр. „Продвугілля” працювало зі збитками, їх мали покрити за рахунок прибутків „за морськими операціями” за 1915–1916 рр., „не вдаючись до жодних інших утримань з будь-кого з наших колишніх контрагентів” [42, арк. 7; 34, арк. 8]. 13 травня 1916 р. в Харкові „нарада колишніх контрагентів” вирішувала питання виконання угод про постачання державних залізниць, укладених у 1913 та 1915 рр. Було погоджено передати недовиконані замовлення колишнім контрагентам відповідно до частки участі в синдикаті [46, арк. 13–14]. Тож навіть після офіційної ліквідації синдикату протягом доволі тривалого часу він був змушений діяти для завершення справ і виконання взятих на себе зобов'язань.

Говорячи про організаційну структуру синдикатів у Російській імперії, ще раз звернімо увагу, що вони охоплювали далеко не всі галузі промисловості. Ця форма монополії була поширена переважно у важкій індустрії, де виготовляли масові однорідні товари з порівняно незначною кількістю сортів, які не залежали від моди чи якихось інших мінливих умов. Її стійкість була зумовлена суто економічними причинами – монополія буде тим міцніша, чим більший капітал необхідний для заснування нового підприємства [354, с. 233]. Тож саме тут було утворено найпотужніші синдикати, деякі з яких перетворювалися на складні в організаційному відношенні союзи.

Як було зазначено, особливістю синдикатів у Російській імперії було їх об'єднання за окремими предметами реалізації, а не за підприємствами. Це зумовлювало створення комбінації кількох синдикатів у галузі. Такі синдикати були значно менш стійкими, ніж ті, де угода охоплювала весь асортимент виробів підприємства, фактично виводячи його з вільного ринку. Нерівномірність синдикування призводила до переплетіння зв'язків та інтересів контрагентів, адже підприємство, яке входило до синдикату за одним виробом, могло конкурувати з цим самим синдикатом за іншим виробом, наприклад, товариство Брянського рейкопрокатного заводу було учасником „Продвагону”, „Продпаровозу”, „Продамету”, мостобудівного синдикату, артилерійського картелю, а з 1912 р. – контрагентом „Продвугілля” [428, с. 92].

Фактично два синдикати – з продажу дахового заліза та жерсті – діяли в межах „Покрівлі”. Хоча „Жерсть” і була оформлена як окреме акціонерне товариство й мала власну контору, керувала нею „Покрівля”. Але найпоказовішим у цьому сенсі був „Продамет”. Одинадцять його учасників (третина від загальної кількості) були одночасно контрагентами „Продвугілля”, „Продвагону” та „Дроту”. Через те, що з усіх заводів „Продамету” всі види синдикованої продукції випускали лише дев’ять, ця монополія складалася фактично з шести вузькоспеціалізованих підсиндикатів, які мали спільну збутову контору. Кожен з них мав власні договори й більш-менш автономне діловодство [422, с. 21; 295–298]. Тож саме синдикати залізної та гірничодобувної промисловості набули найбільш завершеної форми, посівши центральне місце в системі монополістичного капіталу.

Як бачимо, у Російській імперії склалася доволі струнка організаційна структура синдикатів. Вона дозволяла їм ефективно функціонувати в наявних на той час економічних реаліях і стати найстійкішою формою монополій у країні. Однією з головних причин утвердження саме синдикатів була специфіка стосунків промисловості та торгівлі. Тут, на противагу західним країнам, норма торгового прибутку значно (за деякими підрахунками у двічі – тричі) перевищувала норму прибутку в промисловості [417], наприклад, якщо дивіденди акціонерних машинобудівних і механічних підприємств, за офіційними звітами 1906–1908 рр. становили 2–2,7%, то дивіденди торговельних підприємств за цими ж звітами дорівнювали 6–7,9% [392, с. 276]. Природно, що промисловці прагнули скоротити витрати на утримання агентів-комісіонерів та інших посередників задля того, щоб взяти питання реалізації продукції у власні руки.

Отже, конфлікт синдикатів з торгівлею був неминучим, оскільки саме продаж синдикованої продукції лежав в основі комерційної практики об’єднань цієї форми, так, мета „Продамету” полягала в „торгівлі чавуном, сталлю, залізом і взагалі різноманітними виробами металургійної промисловості як за власний рахунок, так і за дорученням третіх осіб і фірм” [145, с. 1249]. Схожі формулювання наявні в статутах кожного відомого синдикату. Ще Р. Гільфердінг

зазначав, що монополістичним організаціям властива тенденція знищити самостійність торгівлі, оскільки лише за цієї умови вони отримують можливість повною мірою використати їхній вплив на встановлення цін [354, с. 245–246]. Саме необхідністю усунути торгівців пояснювали підприємці доцільність утворення „Продаруду”, а також об’єднання одеських консервних заводів [175, с. 2; 24, арк. 1 зв.]. Тож прагнення позбутися посередництва було однією з причин утворення саме синдикатів. Останні призначали для продажу власних агентів, які мали „не лише продати товар, але й надати характеристику ринку, зібрати матеріали для статистики та економічного обстеження цього ринку” [333, с. 1], однак торгові відділи монополій самі були не в змозі охопити весь внутрішній ринок країни. Для того, щоб зберегти своє панівне становище, вони вступали в угоду з великими посередницькими фірмами, які спеціалізувалися на збуті промислової продукції. Синдикати були зацікавлені в обмеженні кола оптових торговців і тому охоче надавали цим організаціям монопольне право на збут їхньої продукції.

Прикладом можуть слугувати стосунки торговців Центрального району з „Продвугіллям”. Протягом 1907–1908 рр. головним агентом з розповсюдження вугілля тут була фірма „Беш і К^о”, якій належали великі склади в Москві. „Продвугілля” намагалося вплинути на неї, погрожуючи створити власні склади, однак йому це не вдалося, тому сторони були змушені укласти угоду про реалізацію фірмою вугілля й коксу синдикату [311, с. 4]. Торгова фірма не мала права реалізовувати вугілля позасиндикатських підприємств. У разі порушення угоди вона мусила виплатити штраф. Фірма отримувала 0,25 коп. з кожного проданого нею пуду вугілля, а за кожен недобраний пуд сплачувала недоїмку [359, с. 46–47]. Подібний договір мав „Трубопродаж” з шістьма торговими фірмами на Кавказі. Для них визначали загальну суму 500 тис руб., на яку протягом року вони мали реалізувати продукцію. Ціни різнилися залежно від покупця та району продажу, загалом перевищуючи звичайні на 3,5–5%. Було наголошено, що реалізовувати продукцію інших компаній торговці не мають права [35, арк. 1].

Загалом синдикати надавали перевагу угодам з великими покупцями з метою зниження торговельних витрат і зменшення ризику справ з некредитоспроможними покупцями. Це спричинювало утворення об'єднань торгівців, які, отримавши монопольне право на розповсюдження певного товару в окремому регіоні, мали можливість збільшувати ціни для дрібних покупців, наприклад, весь продаж балок і швелерів „Продамету” в Центральному районі контролював союз з чотирьох фірм, а в Петербурзі – з трьох [340, с. 149]. У 1912 р. 55,7% металу, проданого „Продаметом”, торгівці отримали з метою його подальшого перепродажу [184, с. 1].

Унаслідок діяльності синдикату південна металургійна промисловість значно ослабила вплив комісіонерів і посередників. При обороті майже в 20 млн. руб. торговельні витрати „Продамету” в 1906/1907 р. були 2774,09 руб., що становило лише 1,38% [275, с. 71–72]. Якщо до його утворення агенти заводів отримували за їхні послуги 2% від вартості товару та ще 2,5% в разі виплати чверті вартості готівкою, що становило 5–6 коп. з пуду заліза, то після торгіві видатки зменшилися до 1,38% або 1,5–2 коп. за пуд [379, с. 161]. Водночас їх зменшення найчастіше не означало зниження цін на ринку, оскільки їх переважно перекладали на плечі споживача.

Зауважимо, що хоча вся збутова діяльність синдикатів була зосереджена в руках контор і контрагентам забороняли брати участь у таких операціях, проте, коли цього вимагали умови ринку, підприємства – учасники угоди отримували дозвіл торгувати самостійно. Він поширювався на ту продукцію, яка або не користувалася стійким попитом, або самі контори не могли її збути. Причому і тут виставляли вимоги, що суворо обмежували повну самостійність підприємств. Так, „Покрівля” в серпні 1908 р. змушена була дозволити її контрагентам самостійно продавати білу жерсть, але за цінами, установленними синдикатом і за умови, що ті зобов'язані регулярно інформувати правління про кількість реалізованої продукції [121, с. 244–245]. У синдикаті міднотрубних заводів „заводам надавали право, особливо в спішних випадках, брати замовлення

безпосередньо”, але не більше 15 пуд. [126, с. 375], але такі випадки були радше винятком, загалом же синдикати пильно стежили за дотриманням умов договорів.

Уважаємо за необхідне звернути увагу ще на одну характеристику синдикатів у Російській імперії – їх розміщення. За територіальною ознакою монополії поділялися на регіональні та загальнодержавні. Перші утворювалися й мали вплив в певному регіоні, другі об’єднували найважливіші підприємства галузі та контролювали збут у межах усієї країни.

Великі розміри та слабка транспортна інфраструктура імперії зумовлювали відносну замкненість окремих регіонів, тому найбільшого поширення тут набули регіональні синдикати, які за часом виникнення часто передували загальнодержавним і ставали основою для них, наприклад, „Продвугілля”, „Продамет”, „Продаруд” було утворено з метою захисту від конкуренції з боку промислових об’єднань інших районів.

Виникнення місцевих об’єднань промислових підприємств було зумовлено кон’юнктурою конкретного ринку. Часто територія їх поширення не перебільшувала губернію. Такими були, наприклад, союзи цегляних і вапняних заводів. Специфіка цієї продукції робила її перевезення на дальні відстані не вигідним, тому тут не склалося великого монополістичного об’єднання, а функціонувало кілька місцевих. За свідченнями Й. Гольдштейна, напередодні Першої світової війни подібні угоди діяли в цегляній промисловості Петербурга, Москви, Варшави, Полтави, Пскова, Ростова та ін. [255, с. 3]. Утворений у лютому 1910 р. синдикат власників цегляних заводів Харківської губернії за умовами угоди передавав право продажу всієї цегли його заводів одному з підприємців, який реалізовував її за встановленою ціною [13, арк. 3–3 зв.]. Тоді ж з 16 цегельних заводів Ростова-на-Дону та Нахичевані 14 було об’єднано в „Контору з продажу цегли”. Таку ж таємну угоду уклали й власники цегельних заводів Новочеркаська [12, арк. 7].

Прикладом розвитку мережі регіональних монополій слугує історія монополізації соляної промисловості. Перший відомий картель солепромисловців почав діяти в 1902 р. До нього входили одеські, кримські й частина донецьких

виробників, які контролювали всю торгівлю сіллю Південного району [336, с. 2]. У 1905 р. було утворено „Товариство солепромисловців Євпаторійсько-Одеського району”, яке зосереджувало у своїх руках понад 50% добувної в Криму солі. Приблизно в цей же час утворилося об’єднання солепромисловців Слов’янська в Харківській губернії, до якого ввійшли 16 підприємств [263, с. 1]. Діяла угода й серед виробників бахмутської кам’яної солі Катеринославської губернії. Дату її укладання не встановлено, проте відомо, що вона існувала вже в 1903 р. та мала відділення у Варшаві, Харкові, Євпаторії та ін. [467, с. 84]. Тож у середині 1910-х рр. у соляній промисловості Південного району існували три монополістичні угоди, однак високий рівень конкуренції з боку інших районів спонукав ці союзи об’єднатися. У 1906 р. було організовано південний соляний синдикат, до якого ввійшли місцеві союзи солепромисловців Криму та Донецького басейну [281, с. 338].

У 1908 р. в Астраханській губернії було засновано синдикат у вигляді товариства „Сіль”, який видобував близько 37% солі в районі [268, с. 1]. Наступного року здійснили спробу утворити загальнодержавний соляний синдикат, який об’єднав 87% видобутку солі в імперії [292, с. 2], однак угода або виявилася нестійкою, або не склалася взагалі, про що свідчить загострення конкуренції на соляному ринку вже в 1910 р. [328, с. 2].

У квітні 1912 р. скінчився термін дії угоди 1906 р. про збут солі солепромисловцями Криму й Донбасу [330, с. 6]. Падіння цін призвело до укладення нової угоди, але цього разу синдиковано було лише мелену сіль, груба ж залишилася поза угодою [302, с. 5]. У тому самому році було утворено синдикат пермських солепромисловців, який наступного року було легалізовано як товариство „Продасіль” [384, с. 31–32].

Зменшення значення кримсько-донецького синдикату призвело до зміцнення місцевих об’єднань, зокрема бахмутського, куди входили синдикати солепромисловців Бахмута та Слов’янська. Це об’єднання, яке регулювала спільна контора, мало на меті усунути конкуренцію й підвищити ціни, однак поява нових копалень у Бахмутському повіті спричинила в 1914 р. його розпад. Разом з ним

припинив існування й синдикат слов'янських заводчиків, унаслідок чого ціни на виварну сіль в умовах високої вартості вугілля впали майже до збиткового рівня [246, с. 3–4]. У цій ситуації власники заводів наголошували на необхідності докласти зусиль до організації спільного акціонерного товариства всіх солезаводчиків як єдиного способу порятунку [39, арк. 152].

Іншим впливовим об'єднанням на початку війни було товариство „Океан”, яке контролювало близько 50% солі Астраханського району. Йому ж належало кілька бахмутських копалень. „Океан” мав представництва в Ризі, Лібаві, Ревелі та інших портових містах, що дозволяло йому також експортувати сіль [423, с. 80].

Як бачимо, напередодні Першої світової війни соляний ринок імперії поділили між собою кілька регіональних синдикатів, між якими існувала жорстка конкуренція. Спроби сформувати міцний міжрайонний синдикат не були вдалим, чому сприяв постійний попит на сіль, оскільки на загальноросійському ринку ніколи не йшлося про її перевиробництво. У цих умовах синдикати не були для підприємців крайньою необхідністю, як це буває в умовах кризи. Усе це сприяло нестійкості й нетривалості регіональних монополістичних об'єднань у соляній промисловості напередодні Першої світової війни.

Зі зміцненням становища монополій на внутрішньому та посиленням позицій імперії на світовому ринку виникала потреба утворювати міжнародні монополістичні об'єднання. Це дозволяло усунути невідповідність розвитку виробництва можливостям внутрішнього ринку. Наприкінці XIX ст. складаються перші транснаціональні (активи належать власникам однієї держави, але діють у багатьох) та міжнаціональні (багатонаціональні за капіталами та сферами їх застосування) монополії. Провідні позиції в цих об'єднаннях посідали США та Німеччина. У Німеччині вже в другій половині 1890-х рр. діяло більше 40 монополій, що брали участь у міжнародних угодах [360, с. 26]. У 1914 р. відомі лише 114 міжнародних монополій, в абсолютній більшості яких брала участь Німеччина [424; 343, с. 297].

Напередодні Першої світової війни до процесу міжнародної монополізації долучається й Російська імперія, але, якщо транснаціональні компанії були

зацікавлені в її підприємствах з кінця XIX ст. (нитковий трест, International Harvester Company of America та ін.), то факти входження синдикатів або окремих підприємств імперії до складу міжнародних монополій є поодинокими. Першою такою угодою став утворений у 1903 р. міжнародний синдикат з продажу сінних, гнойових і бурякових вил. До угоди приєдналися підприємства Німеччини та Австро-Угорщини, а також три заводи, які контролювали майже все виробництво в Російській імперії. Усі фірми передавали виключне право продажу в імперії московському торговому дому „Шпіс і Прен”, який і був центральною продажною конторою та виконавчим органом союзу. Функціонував синдикат недовго, уже наприкінці 1904 р. він припинив своє існування [379, с. 111–112].

Необхідність виходу на зовнішні ринки та залучення до системи світового монополістичного капіталу, що формувалася на початку XX ст., добре розуміли промисловці: „Уже почалася міжнародна боротьба між синдикатами. Ця боротьба почала вже приводити до міжнародних синдикатських угод. Світовий ринок уже розмежується між окремими виробничими організаціями. А ми продовжуємо спати...” [177, с. 3].

Чи не найактивніше прагнула виступати на зовнішньому ринку металургійна промисловість. „Продамет” як найпотужніший синдикат у Російській імперії неодноразово порушував питання про необхідність приєднання до міжнародних монополій. На це звертав увагу й очільник „Покрівлі” С. Фармаковський: „Ми маємо протиставляти силі іноземного об’єднання еквівалентну силу, інакше неминуче опинимося в економічному рабстві” [324, с. 1].

Унаслідок згорання залізничного будівництва з 1907 р. рейки набули переважного значення у вивезенні металургійної продукції Російської імперії, проте на зовнішньому ринку рейкопрокатні заводи зіштовхнулися з потужним конкурентом у вигляді Міжнародного рейкового картелю, який головний часопис промисловців характеризував як „найстаріший і найміцніший серед міжнародних синдикатів” [181, с. 189]. Протягом 1904–1910 рр. він розподілив між своїми контрагентами близько 6,9 млн. т. рейок, що майже

дорівнювало всьому світовому експорту за вказаний проміжок часу [182, с. 237–239].

Конкуренція з такою потужною організацією вимагала від заводів Російської імперії чималих жертв. Насамперед це стосувалося необхідності вести торгівлю за викидними цінами. Протягом 1906–1909 рр. підприємці експортували рейки за ціною 69–86 коп. за пуд локо-завод (без транспортних витрат), при собівартості 79–80 коп. за пуд [340, с. 111]. Такі низькі ціни не влаштовували ані заводи, ані картель, тож вони були змушені вступити в переговори щодо приєднання Російської імперії до угоди.

Договір було укладено тільки в 1909 р. – до міжнародної угоди приєдналися три заводи Південного району: Дніпровський, Російсько-Бельгійський та „Російський Провіданс” з часткою участі близько 5 млн. пуд. на рік, що становило 7,2% загального експорту рейок. Пізніше до синдикату приєдналися Дружківський і Таганрозький заводи [429, с. 62–63].

Важко оцінити успішність діяльності Російської імперії в картелі, однак те, що їм вдалося отримати частку більш ніж удвічі меншу за ту, на яку вони претендували (12 млн. пудів), говорить саме за себе. Вочевидь, реального впливу на міжнародному рейковому ринку вони так і не отримали. Не останню роль у цьому відіграв той факт, що міжнародний картель мав справу не з окремими заводами, а з їх об'єднаннями, тобто спирався на національні синдикати. У Німеччині угода рейкопрокатних заводів виникла ще в 1877 р., у Бельгії – у 1880 р., у США – у 1887 р. Навіть у Великій Британії, де монополії не набули значного розвитку, існувало об'єднання виробників рейок. У Російській імперії ж ринок рейок було синдиковано лише на початку 1910 р. у складі „Продамету” [429, с. 62–63].

У 1912 р. учасники картелю уклали нову угоду, до якої Російська імперія не приєдналася. Тож в останні передвоєнні роки вона так і не змогла закріпитися на світовому ринку рейок. Загострення протиріч усередині об'єднання призвело до його розпаду в 1914 р. [364, с. 65].

Відомі й інші приклади входження підприємств Російської імперії до міжнародних монополій, але вони є радше винятком, ніж правилом. Навіть найсильніші монополії не витримували конкуренції на міжнародному рівні. З цього приводу варто навести жорстке висловлювання К. Каутського: „Росія – мілітаристично-бюрократична держава з нездатною до світової конкуренції промисловістю... Ще не може йти мови про вивезення капіталу з Росії, вона сама ще потребує ввезення його. Вона радше об’єкт, ніж суб’єкт експансивних прагнень капіталу старих капіталістичних держав” [377, с. 74].

Отже, протягом кінця XIX – початку XX ст. в Російській імперії провідною формою монополій були синдикати. Ураховуючи неврегульованість питання їх функціонування в законодавстві, вони знайшли способи легалізації для повноцінної діяльності продажної контори як основи синдикату. Основним з них була діяльність синдикату під виглядом торгової акціонерної компанії, яка на комісійних засадах реалізовувала передану їй контрагентами продукцію. Щодо територіального виміру, то переважного поширення в Російській імперії набули регіональні монополістичні союзи, частина яких з часом переросла в загальнодержавні. Натомість у міжнародних монополістичних об’єднаннях вона практично не була представлена.

3.2. Основні напрямки політики синдикатів

На початку XX ст. синдикати стають вагомим чинником розвитку промисловості, який, безперечно, впливав на економічну ситуацію в країні загалом. Цей вплив зумовлювала політика синдикатів, основні напрямки якої було, зокрема, чітко сформульовано на засіданні ради „Продвугілля” наприкінці 1907 р.: „Ми маємо ставити три мети: 1) захищатися проти вільних фірм; 2) залучити до себе якомога нових учасників для збільшення нашої участі в загальному вивозі й узагалі досягнення вивезення, що забезпечує нам вигоди синдикату; 3) завоювати нові ринки” [Цит. за: 446, с. 116]. Тож дії синдикатів були

спрямовані як усередину – на учасників кожної з угод, так і назовні – на конкурентів і, звісно, споживачів.

Внутрішня політика синдикату мала дві головні мети: підтримувати позиції об'єднання та створювати умови для збільшення прибутків його контрагентів. Першочерговим завданням було, безумовно, залучення до угоди нових і запобігання виходу з неї наявних учасників задля збільшення її монопольної влади на ринку. Синдикати добивалися цього за допомогою різних методів, наприклад, „Покрівля” для утримання контрагентів у своєму складі використовувала їхні заборгованості, поширеною була практика застави продукції за рахунок майбутнього виробництва, розрахунки векселями тощо. На думку Л. Сапоговської, такі методи напередодні Першої світової війни фактично замінили економічну доцільність синдикату [519, с. 14].

Зміцненню стосунків між контрагентами синдикату сприяло розширення його функцій, коли безпосередні повноваження з регулювання збуту продукції доповнювалися іншими послугами. Кілька союзів організували спільне закуповування матеріалів, яких потребували підприємства. Це, зокрема, було однією з причин створення „РОСТу”, оскільки потрібні для виробництва сірників фосфор і бертолетову сіль ввозили з-за кордону. У 1906 р. їх провідні постачальники утворили монополістичний союз і підвищили ціни, відповіддю на що стало прагнення до спільних закупок промисловців у Російській імперії [174, с. 2]. Обов'язкове закуповування сировини через синдикат мали на меті й у „Покрівлі” [247, с. 5]. Додаткові функції мав і „Продаруд”, договір якого передбачав можливість створення необхідних сумішей з різних руд за вимогами кожного заводу, що раніше робили посередники [175, с. 2]. У рибоконсервному синдикаті планували організувати для учасників синдикату дешевий кредит шляхом внесення кожним з контрагентів близько 3% свого річного обігу у вигляді фонду до одного з банків [24, арк. 2].

Основним же методом запобігання порушенню угоди було пильне стеження за дотриманням контрагентами умов договорів, яке здійснювали контори. У разі виявлення таких порушень швидко вживали відповідних заходів, аж до оновлення

умов угоди, наприклад, у грудні 1909 р. рада „Продамету” скасувала право безпосереднього продажу заводами обрізків листового заліза. Справа полягала в тому, що заводи, намагаючись обійти умови договору, допускали покупців до вирізання за допомогою шаблонів з обрізків втулкового заліза, яке продавали в обхід синдикату [77, арк. 147–148 зв.]. У такий спосіб союз швидко відреагував на порушення.

Синдикати мали право кілька разів на рік перевіряти листування й діловодство контрагентів, а також контролювати виробництво синдикованої продукції та її наявність на складах, у магазинах і цехах. Для „Продамету” існувало обмеження тільки в перегляді документів щодо собівартості виробництва [117, с. 433]. Деякі синдикати, зокрема, „Дріт”, створювали спеціальну посаду постійного контролера, який мав весь час перебувати на заводах контрагента [379, с. 152]. За недопущення контролера синдикату до перевірки контрагент мав сплатити штраф, наприклад, для синдикату міднотрубних заводів він становив п'ять тис. руб. [126, с. 378]. Такі заходи були обумовлені тим, що порушення угоди контрагентами синдикатів було звичайною практикою. За висновками С. Кушнірука, протягом 1906–1914 рр. жоден з учасників „Продвугілля” не виконав точно умову про відправлення вугілля виключно за визначеним договором квантумом (квотою), вони завжди були більшими або меншими [518, с. 66].

Тож утворення синдикату не усувало конкуренції між його учасниками, яка постійно супроводжувала його діяльність. Однією з її форм було прагнення контрагентів посісти ключові посади в органах управління союзу задля максимального задоволення власних потреб. Так, реорганізація управління „Продвугіллям” в 1910 р. призвела до загострення конфлікту між його контрагентами. Унаслідок цього з угоди вийшли три великі фірми, три інші виступили з різкою критикою реформ, що, на їхню думку, призводили до посилення позицій одних на шкоду інтересам інших [518, с. 56].

Дійшло й до судових розглядів – у січні 1911 р. „Товариство Государево-Байракських кам'яновугільних копалень” подавало позов проти „Продвугілля”

через зазначені зміни в статуті. Товариство вважало, що зміни в системі управління синдикатом порушили його права, оскільки змінили систему взаємних зобов'язань товариства не на його користь. Харківський окружний суд відмовив йому в задоволенні позову щодо скасування рішення загальних зборів про зміни в статуті, а конфлікт усередині синдикату було владнано шляхом збільшення квот контрагентам, які виступили проти реорганізації [518, с. 62].

У грудні 1911 р. до суду звернулося Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство (ПРДТ) з вимогою скасувати контрагентський договір з „Продвугіллям”, яке отримало обвинувачення в незаконній діяльності, що суперечила принципам вільної конкуренції. Такий крок був одним з проявів боротьби контрагентів за право бути обраним до правління після реорганізації синдикату. Не отримавши там місця, товариство на знак протесту відмовилося брати участь у роботі ради синдикату, на що правління пригрозило скасуванням контрагентського договору. Крім того, товариство було незадоволеним значним скороченням його квоти на 1912–1913 рр., що було спробою конкурентів послабити позиції потужного підприємства в синдикаті. Незважаючи на рішення суду, яким характер діяльності „Продвугілля” було визнано протизаконним, а ПРДТ звільнено від виконання договору, останнє залишилося в складі синдикату й домоглося збільшення квоти на 1914 р., посівши провідне місце в союзі [518, с. 62–64]. Тож судовий процес був лише одним із засобів тиску на контрагентів з метою посилити позиції в угоді.

Зауважимо, що контрагентам „Продвугілля” так і не вдалося подолати протиріччя всередині синдикату. Чітко вони проявилися, зокрема, під час „вугільного голоду” в 1911–1913 рр., коли контрагенти поділилися на дві групи: тих, хто вважав, що варто скорочувати видобуток для отримання надприбутків, і тих, хто виступав просто за використання сприятливої кон'юнктури. Ця боротьба спричинила ситуацію, коли видобуток усе ж продовжував збільшуватися, але не так швидко, як міг: протягом 1908–1913 р. це зростання становило 46,6 % [365, с. 83–74]. Загалом же в умовах промислового піднесення політика „Продвугілля”, спрямована на пріоритетний розвиток великих фірм за рахунок слабких,

закономірно викликала бажання останніх вийти з угоди задля забезпечення більших прибутків, що й стало однією з причин розпаду синдикату в 1914 р. У цей час тільки французькі підприємства висловлювалися за продовження його існування, інші ж вигоди в ньому в умовах високого попиту на вугілля вже не бачили [213, с. 5].

Гостра боротьба точилася між контрагентами під час укладення договорів та обговорення розмірів квот. Майже протягом місяця тривали безпосередні переговори представників контрагентів „Продамету” щодо поновлення угоди в грудні 1911 р. Кілька товариств послідовно вимагали значного збільшення їхніх квот в умовах, навіть під загрозою того, що „невідновлення договорів могло привести всю організацію до ліквідації в момент її найбільшого розвитку та процвітання” [48, арк. 2–14].

Засобом усунення суперечок щодо розподілу квот була сплата грошової премії тим контрагентам, вимоги яких не вдалося задовольнити. Премію 10 коп. з пуду сортового заліза відповідно частці 1,5% усієї кількості продажу синдикату отримувало напередодні війни товариство „Гута-Банкова” в „Продаметі” [47, арк. 16 зв., 17 зв.]. Витрати на виплату премій розподіляли між усіма контрагентами, але деякі з них могли отримати право не сплачувати їх (наприклад, „Новоросійське товариство” та „Товариство Брянського заводу” згідно з договором „Продамету” в 1911 р.), що знову ж таки було зумовлено впливовістю підприємства в угоді [135, с. 410].

Окремо відзначимо специфіку синдикатської форми монополії, яка полягала в тому, що основна конкуренція всередині союзів відбувалася по суті не за розподіл квот, а за отримання найсприятливіших умов виробництва, які забезпечували найнижчі виробничі витрати. В умовах, коли до синдикату входили різні за технічним рівнем фірми, а ціни встановлювали за найслабшими, щоб не допустити їх виходу, додатковий прибуток унаслідок зменшення собівартості потужніших підприємств залишався в їхнього власника. Саме тому для синдикатів була характерною гостра конкуренція всередині союзів, а додаткові умови угод,

де переважно фіксувалися особливості умов виробництва (премії, консервація окремих заводів тощо) для різних контрагентів, викликали найгостріші дискусії.

В історичній літературі вплив синдикатів на виробництво вивчали з двох боків: як небажання промисловців модернізувати підприємства галузі та як свідому політику на скорочення обсягів виробництва. У радянській історіографії для підтвердження першої тези використовували посилання на В. Леніна, який вказував, що монополія породжує неминуче прагнення до застою та загнивання, оскільки має „можливість штучно затримувати технічний прогрес” [389, с. 373]. Натомість Р. Гільфердінг зазначав, що для монополій уведення вдосконаленої техніки є рівносильним підвищенню прибутку, інакше їм загрожуватиме використання техніки конкурентами [354, с. 274]. Оскільки конкуренція, яка завжди є стимулом технічного прогресу, з появою синдикатів не зникала, говорити про консервацію технічного стану підприємств з утворенням синдикату було б неправильно.

Наведемо кілька прикладів модернізації заводів контрагентів „Продамету”. У 1912 р. ПРДТ вклали чотири млн. руб. у переобладнання заводу (нова центральна електрична станція, заміна старих машин електричними моторами, нові прокатні стани) [180, с. 1]. Наступного року на заводі „Російського гірничого та металургійного УНІОНУ” було збудовано нові коксові печі, перебудовано одну зі старих і споруджено нову доменну піч, обладнано п'яту мартенівську піч, оновлено прокатний цех і центральну електростанцію. Крім того, побудували новий труболиварний завод, а також перебудували Харцизький завод з метою виробництва труб великих розмірів [36, арк. 10–12]. Великі кошти постійно вкладали в розширення заводу РТМЗГ. Протягом 1903–1913 рр. на ці потреби виділяли в середньому 200–300 тис руб. щорічно [56, арк. 231 зв.]. Отже, говорити про технічний застій на підприємствах найвпливовішого синдикату не можна. Разом з тим, модернізація ніяк не впливала на встановлювані синдикатами ціни, оскільки її здійснювали в інтересах власників, а не споживача.

Незважаючи на те, що синдикат у класичному варіанті передбачав обмеження тільки комерційної самостійності фірми за збереження виробничої, він

все-таки мав можливість опосередковано регулювати кількість виробництва. Основним способом такого впливу було застосування системи квот для кожного контрагента зі штрафами через їх перебільшення. Так, протягом усього періоду існування дзеркального синдикату кількість випуску скла на ринок становила 110 тис м² і тривалий час не збільшувалася. До його утворення кожен з чотирьох заводів виготовляв від 80 до 100 тис. м² скла при загальному збуті в імперії до 200 тис м², що призводило до зниження цін і, власне, спричинило утворення синдикату [190, с. 2]. Однак навіть збільшення в 1912 р. виробництва до 200 тис м² не відповідало максимальній продуктивності заводів, яка, за даними С. Загорського, становила мінімум 450 тис. м² [368, с. 109].

Таку саму політику проводило „Продвугілля”. О. Фенін у своїх спогадах зазначав, що утворення „Продвугілля” зумовило різкі зміни в управлінні рудниками, які ввійшли до його складу – не тільки продаж вугілля перейшов від підприємства до синдикату, а й сам видобуток вугілля було піддано регулюванню [152, с. 124]. Незважаючи на зростання попиту, „сукупний тоннаж” палива для ринку протягом кількох років майже не змінювався. До того ж частину його завжди резервував синдикат [391, с. 319].

Нормування виробництва передбачав і договір „РОСТу”, оскільки кожне підприємство отримувало норму вироблення, відповідно до якої мали встановлювати кількість робітників [306, с. 2]. „Цвях”, хоча і не вводив норм, проте намагався обмежити випуск: кожен контрагент зобов’язувався не розпочинати в себе прокатки нових виробів, а також не засновувати нових і не брати участі в заводах, що існували [115, с. 250].

Іншим засобом була виплата спеціальних премій за обмеження виробництва, яку використовували більшість синдикатів. Згідно з договором з „Трубопродажем” РТМЗГ не виготовляло пароперегрівальних і жарових труб [75, арк. 153], а умовою приєднання до нього Нікополь-Маріупольського товариства стала відмова від виробництва нафтопровідних труб діаметром менше 340 мм [477, с. 73]. У „Продаметі” премії за відмову від виробництва сортового заліза отримували Нікополь-Маріупольське та Урало-Волзьке товариства [48,

арк. 13], балок і швелерів – Богословське та Урало-Волзьке товариства, листового заліза – Донецько-Юрїївське та Островецьке, ширококутвого заліза – товариство заводу колиш. Б. Гантке [47, арк. 19 зв.]. Протягом 1912–1914 рр. премії „Продамету” за відмову від виробництва листового та сортового заліза, балок і швелерів становили 6,4 млн. руб. [120, с. 466–467].

Інколи синдикати ініціювали навіть повне припинення виробництва на окремих підприємствах, за що останні отримували винагороду. Так, за угодою з дзеркальним синдикатом протягом 1902–1910 рр. було законсервовано заводи Російсько-Бельгійського та Московського склопромислового товариств. Розмір їх компенсації залежав від розмірів реалізації продукції синдикатом і їхньої частки участі в ньому [456, с. 92]. За умовами договору з „Продвугіллям” припиняла роботу Жилловська копальня, за що власники отримували щорічно 240 тис. руб. [165, с. 5]. Копальні двох контрагентів синдикату сибірських вуглепромисловців могли бути розконсервовані тільки в разі отримання замовлення від казни не менше, ніж на 500 тис. пудів [406, с. 180–181].

Наслідком політики синдикатів на обмеження виробництва часто називали різницю між виробничою спроможністю заводів і фактичним виробництвом [392, с. 317]. За підрахунками О. Щербініної, у 1913 р. частка використання виробничих потужностей контрагентів „Продвугілля” коливалася від 55,3% у „Товариства Брянських кам’яновугільних заводів” до 98,9% у „Ірмінського товариства” [431, с. 177]. У цей час з 18 контрагентів „Продвугілля” тільки два працювали більше, ніж на 90% їхньої потужності, три – на 80–90%, сім – на 70–80%, решта ж і того менше [339, с. 173]. Продуктивна спроможність заводів синдикату „Цвях” у 1903 р. на 19% перевищувала дійсний відпуск [249, с. 2].

Найповніше тенденція до втручання у виробничу самостійність контрагентів проявилася в металургії та металообробці, передусім у „Продаметі”. Протягом 1915 р. Південний район використав 65,67% його виробничої спроможності, Уральський – 70,67%, Центральний – 70,94%, Приволзький – 69,53%, а Північний – 47,53%, давши середній показник по країні 65,42% виробництва готового заліза та сталі [183, с. 1]. Звісно, треба врахувати, що в цей час країна знаходилася

в стані війни, однак подібний стан речей, хоч і не в такому розмірі, був характерним для металургійної промисловості протягом усього періоду її розвитку в Російській імперії. Водночас не можна вбачати причину цього виключно в діяльності синдикатів. Звернімо увагу, що показники з виробництва чавуну були подібними, хоча його ніколи не синдикували: Південний район – 70,11%, Уральський – 60,02%, Центральний – 23,58%, Північний – лише 1,87%, у середньому по імперії – 63% [183, с. 1].

Причин такого становища було кілька, часто вони залежали від конкретних умов ринку в той чи той період. На перший план виходила недостатня ємність ринку при доволі високому рівні технічного оснащення підприємств. Металургійні підприємства наприкінці XIX ст. створювали не стільки заради задоволення поточних потреб, „скільки заради закладання базису тієї майбутньої промисловості, яку ще тільки належало викликати до життя” [204, с. 1]. Подібною була ситуація й у транспортному машинобудуванні – у 1908 р. промисловці стверджували, що „не варто сприяти виникненню нових заводів, як паровозобудівних, так і вагонобудівних до того часу, поки попит не зрівняється з пропозицією” [112, арк. 6]. Тож Російська імперія отримала залізну промисловість, що була обладнана на значно більшу продуктивність, ніж потребувала дійсність.

Іншою причиною, як не дивно, був стрімкий технічний прогрес металургії протягом піднесення, коли підприємства із застарілим обладнанням через високу собівартість були усунуті від виробництва, хоча фактично залишались спроможними до нього [183, с. 1]. Під час війни підвищенню широкого використання виробничих потужностей заважали проблеми з транспортом, постачанням палива та недостатньою кількістю робітників.

Політика обмеження виробництва викликала невдоволення контрагентів, особливо в умовах зростання попиту й цін. Небажання синдикату втручатися у виробничі питання контрагентів було зафіксовано в договорі „Міді”, яка не мала права скорочувати чи обмежувати виробництво [125, с. 719]. Тож, безумовно, ці заходи мали лише опосередкований вплив власне на виробництво, оскільки

в будь-який момент могли бути порушені, а продуктивність підприємств збільшена до максимуму. Вони мали сенс лише за умови приєднання до угоди більшості виробників, оскільки в іншому випадку призводили до збільшення збуту позасиндикатських фірм, що загрожувало розпадом монополії.

Навіть у найбільш монополізованих галузях – металургійній і вугільній – конкуренцію синдикатам створювали потужні підприємства, що не входили до їх складу – аутсайтери. Боротьба між синдикатами та аутсайдерами й іншими монополіями з метою приєднання до союзу перших і максимального ослаблення других мала доволі запеклий характер. Синдикати використовували різноманітні методи боротьби – від сплати компенсацій до прямого тиску, промислового шпіонажу, бойкоту тощо.

Незважаючи на те, що юридичну добровільність об'єднання було закріплено в договорі, вона не завжди ставала основою відносин усередині синдикату. Траплялося і примушування слабких до угоди, і поглинання шляхом купівлі тощо. Питанню про боротьбу з аутсайдерами було приділено окремий пункт договору „Трубопродажу”: у разі виникнення конкуренції передбачали негайне скликання зборів акціонерів для вирішення питання про заходи щодо її придушення аж до примусу до вступу в синдикат [119, с. 354].

Загалом утворення нових і розширення діючих синдикатів на початку ХХ ст. безпосередньо залежало від ринкової ситуації. „Російське товариство водних, шосейних і другорядних рейкових шляхів” приєдналося до „Продвугілля” у 1907 р. після двох років збиткової роботи, підкреслюючи, що тільки тепер „подальший збут усього видобутку вугілля є забезпеченим” [37, арк. 14]. Переговори тривали більше ніж півроку, були прискорені ймовірним вступом до синдикату Олексіївського товариства [43, арк. 109 зв.; 45, арк. 26]. Тож підприємства йшли на поступки та компроміси з іншими учасниками ринку лише в умовах зростання конкуренції, яка посилювалася спеціальними заходами синдикатів, спрямованими проти аутсайдерів.

Одним з таких методів боротьби був викуп в аутсайдерів усієї продукції за умови, що вони зобов'язуються надалі виробляти тільки таку її кількість, яку

було закуплено, і не продавати її третім особам або взагалі припинити виробництво. За свідченням преси, у 1909 р. „Продамет” виплачував „величезні суми польським металургійним заводам, щоб останні призупинили свою діяльність і не конкурували з синдикатом” [197, с. 2].

Крім того, синдикати використовували й такий засіб, як укладання спеціальних угод з торговцями продукцією, яку виготовляли аутсайдери, з метою підвищення їхніх цін на противагу власним. У 1910 р. в Москві „Продамет” домовився з союзом торгових фірм про реалізацію ними балок по 1,5–1,6 руб., тоді як синдикат ставив ціну в 1,24 руб. [154, с. 2].

Значного поширення набувало районування цін – установлення знижених, так званих „бойових” цін для районів, де діяли конкуренти. Різницю компенсували шляхом підвищення цін у тих районах, де конкуренція була меншою. Цей метод використовували для пошуку нових ринків збуту, усунення конкуренції, отримання будь-яких грошей за товар, який складно було реалізувати.

Утворений у 1909 р. „Дріт”, куди ввійшли найбільші виробники галузі, першочерговою метою визначав не підвищення цін, а їх зниження до такого рівня, щоб розорити частину дрібних конкурентів, а інших змусити приєднатися до синдикату [379, с. 108]. Протягом року обороти синдикату скоротилися майже вдвічі внаслідок такої політики боротьби, оскільки різниця між цінами синдикату та його конкурентів досягала 15%, але, незважаючи на чутки про розпад, синдикат встояв і значно посилив свої позиції [289, с. 2].

Подібну практику використовувало й „Продвугілля” на початку його існування, вважаючи за доцільне діяти „шляхом тимчасового зниження цін для перешкоджання вільним фірмам, що розвиваються, доти, поки приєднання до „Продвугілля” нових учасників не дозволить їм повернутися до політики високих цін” [Цит за: 429, с. 92]. Та й пізніше такі методи не були винятком. Преса наприкінці 1909 р. повідомляла, що синдикат вимушено знижує ціни задля приєднання до нього фірм-аутсайдерів [228, с. 3]. У Центральному районі фірми, що представляли інтереси „Продвугілля”, продавали паливо на 1–1,5 коп. дешевше від собівартості для того, щоб витіснити з ринку конкурентів [381, с. 14].

Широко використовував тактику „бойових цін” „Продамет”. У листопаді 1904 р., отримавши відмову на пропозицію приєднатися до угоди групи Сосновицьких заводів, рада синдикату прийняла рішення „ціни листового та широкосмугового заліза за специфікованими замовленнями знизити проти будь-якої ціни конкуренції” [Цит. за: 346, с. 237]. Уже через кілька місяців Сосновицькі заводи були змушені приєднатися до синдикату. У 1909 р. у такий самий спосіб „Продамет” боровся проти Макіївського заводу [145, с. 68], а щоб „зламати” московського заводчика Ю. Гужона, у 1910 р. продавав сортове залізо в Москві по 1,1 руб. при собівартості 1,35 руб. [154, с. 2].

Загальновідомою була боротьба „Продамету” проти „Покрівлі”, у ході якої широко використовували зазначену тактику. Зауважимо, що тривалий час прямої конкуренції між Південним і Уральським районами не було, оскільки вони мали різні профілі. Після ж завершення будівництва Сибірської магістралі та скорочення замовлень на рейки заводи Півдня були вимушені переорієнтуватися на продукцію „народного попиту”, яка до цього становила спеціалізацію Уралу. Наприкінці 1909 р. РТМЗГ уклало угоду з „Продаметом” про збут покрівельного заліза. Одразу ж передбачали максимальне зниження ціни на нього, межу якого мав установити завод [77, арк. 145–146 зв.].

З 1909 р. південний синдикат починає завойовувати ринок дахового заліза в імперії [3, арк. 735]. „«Продамет» продає за збитковими цінами товари в районі збуту «Покрівлі», укладає союз з двома найбільшими уральськими підприємствами, які погодилися виступити понижувачами на чисто-уральських ринках і взагалі, уживає різних заходів, щоб надати собі панівного становища на ринку”, – зазначала газета „Комерсант” [168, с. 1]. „Покрівля” відповіла тим самим, знизивши ціни не лише на своїх ринках, а й у районах, де панував „Продамет” [4, арк. 745–746].

Боротьба синдикатів закінчилася угодою в 1910 р., коли вони вирішили „взятися за споживача та винагородити себе за вимушене в боротьбі зниження цін”. На той час ціни на покрівельне залізо було знижено майже до рівня собівартості [154, с. 2]. „Продамет” отримав контроль над Північно-Західною

та Центральною частинами Російської імперії, куди входили такі великі індустріальні міста, як Петербург і Москва. Урал же втратив його позиції на найважливіших конкурентних ринках і змушений був повернутися до позицій 1896 г. [381, с. 15].

Іншим методом боротьби з аутсайдерами був „матеріальний бойкот” – відмова синдикату в добувній промисловості або виробництві напівпродукту постачати останні конкурентам. Тобто бойкот передбачав обмеження можливості збуту товарів чи придбання сировини для конкурентів синдикату. У 1907 р. угода „РОСТу” з єдиними імпортерами бертолетової солі в Російську імперію про її виключне постачання синдикату призвела до ліквідації конкуренції дрібних виробників, що працювали кустарно. У такий спосіб було не лише усунено аутсайдерів, що діяли, а й унеможливлено виникнення нових [211, с. 207].

Як бачимо, існування в галузі навіть найпотужніших синдикатів не означало припинення в ній конкуренції. Поряд з монополістичними союзами продовжували діяти численні аутсайдери, які мали значний вплив на ринку. За висновками А. Сорокіна, стосовно вугільної та металургійної промисловості це були переважно фірми, що знаходились у кращих технічних умовах, що, власне, і дозволяло їм успішно протистояти синдикатам, забезпечуючи собі нижчу собівартість [498, с. 182–183]. У 1911 р. з приводу конкуренції у вугільній галузі „Южный край” писав: „«Дикі» не лише тримаються, але, як відомо, торжествують” [199, с. 6].

Третім і головним об’єктом політики синдикатів були власне споживачі продукції, яку вони реалізовували. Саме споживачі відчували на собі всі недоліки монополізації, саме вони забезпечували контрагентам об’єднань максимально високі прибутки. Власне, бажання отримати від споживача якнайбільше коштів і обумовлювало політику синдикатів у цьому напрямку.

Для торгового апарату монополій була властива троякого роду діяльність: реалізація продукції за державними замовленнями, яка, наприклад, у металургійній промисловості до початку ХХ ст. становила не менше 40–50%

усього виробництва, продаж її іншим підприємствам та збут товарів споживачам через оптово-роздрібну торгівлю [458, с. 120].

Основою взаємодії синдикату та покупця був договір, який визначав кількість і якість товару, термін його дії, розміри недотримки в разі зриву поставок, умови платежів тощо. Договір обов'язково фіксував технічні характеристики та ціни товару. Тільки в 1917 р. через постійне зростання останніх „Продамет” у графі щодо ціни вказував „та, яка буде існувати на момент відправлення” [61, арк. 104]. У попередні ж періоди ціну визначали одразу.

Договори „Продвугілля” мали пункт щодо заборони замовникам купувати паливо сторонніх постачальників [65, арк. 18 зв.]. За це до 1910 р. синдикат надавав знижку в розмірі 1/10 коп. з пуду коксу, а в разі порушення цієї умови покупець мав виплатити недотримку в розмірі 0,25–0,5 коп. з кожного пуду, отриманого від стороннього постачальника за період дії договору [53, арк. 159 зв. – 160].

У договорах чітко вказували, які саме підприємства-контрагенти виконуватимуть замовлення, наприклад, „Дріт” передавав отримане замовлення заводам на власний розсуд. Якщо ж покупець бажав передати замовлення на конкретний завод, ціна підвищувалась [69, арк. 132].

Окремо визначали порядок розгляду претензій, зокрема, умови договорів „Дроту” та „Продвугілля” передбачали, що синдикат приймав претензії протягом місяця з дня прибуття товару на станцію призначення. У разі зриву поставки з вини синдикату або неналежної якості товару останній зобов'язувався компенсувати недопоставлену або неякісну продукцію за власний рахунок. Відповідальність за зрив поставок знімалася з синдикату у випадку неподання вагонів під вантаження, страйку робітників на копальнях, передбачуваних законом дій непереборної сили (форс-мажор) [69, арк. 132 зв.; 64, арк. 112 зв.]. Тож договори з приватними клієнтами були засновані на чисто комерційних принципах, які, з одного боку, відображали прагнення синдикатів отримати вигідні для них умови збуту, а з іншого, зробити часткові поступки покупцеві для того, щоб забезпечити укладання тривалої міцної угоди.

У боротьбі за покупця синдикати часто вдавалися до нечесної гри, особливо коли йшлося про великі державні замовлення. Зокрема в березні 1909 р. контрагенти „Продамету” отримали листа, у якому йшлося про необхідність „установити такий порядок участі в торгах на постачання предметів нашого продажу залізницям, щоб заявлені ціни подавалися не лише нашим товариством, а також і деякими нашими заводами, які отримують відповідні запити, причому заводи мають призначати протекційні нам ціни” [60, арк. 12]. У такий спосіб передбачали отримати замовлення на користь об’єднання за вигідною йому ціною.

У тому ж 1909 р. „Продвугіллю” не вдалося виграти торги на постачання палива для державних залізниць, однак, як з’ясувалося пізніше, до такого рішення синдикат був готовий. Серед аутсайдерів, з якими уклали угоду, було й „Російсько-Бельгійське товариство”, яке незадовго до того вийшло з синдикату, але на початку листопада з’ясувалося, що його вихід був лише маневром і замовлення, яке воно отримало, все одно потрапило до синдикату [273, с. 2].

Для тиску на клієнтів синдикати повною мірою використовували їхнє монопольне становище. „Покрівля” в 1908 р. встановила її партнерам у Харкові умови, за якими 20% дешевого дахового заліза відпускали їм лише за умови придбання 80% дорогих сортів [381, с. 34]. Заводи сільськогосподарського машинобудування, що споживали близько 10% всього імперського збуту сортового заліза, а тому залежали від „Продамету”, неодноразово скаржилися на несвоечасність доставки металу, а також відсутність гарантії його якості [357, с. 82–83]. Загалом, починаючи з 1912 р. „Продамет” виконував замовлення із затримками, які часто сягали кількох місяців. Споживачі заявляли, що синдикат „не зважає на заяви покупців, оскільки він господар становища” [17, арк. 33 зв.]. Однак підприємства змушені були продовжувати співпрацювати з ним, оскільки в іншому випадку їм загрожувало припинення власного виробництва.

Одним з найважливіших і найбільш дискусійних напрямків діяльності синдикатів, що безпосередньо зачіпав споживачів, було встановлення й регулювання ринкових цін. Сучасники та радянські дослідники вбачали причини будь-якого зростання цін саме в діяльності монополістичних об’єднань.

Промисловці обирали іншу крайню позицію, стверджуючи, що торгують ледь не за собівартістю. „Ми недостатньо добре знаємо про цінову політику російських монополій”, – констатував П. Грегорі [361, с. 52]. Цілком зрозуміло, що складний процес ціноутворення складався з кількох чинників, які мали враховувати для розуміння впливу конкретного синдикату на ринку.

Розглянемо проблему ціноутворення на прикладі найбільшого синдикату „Продамет”. Механізм призначення цін тут був доволі складний. Він базувався на принципі, за яким ціни мають бути нижчими від ринкових, установлених за попередні півроку. Зазвичай синдикати визначали ціни, виходячи з того, щоб усі заводи отримали ту саму ціну локо-завод або місце відправлення. Тож кожен контрагент, незалежно від місця розташування, отримував однакову ціну.

Винятком були тільки випадки, коли до синдикату входили підприємства, що знаходилися в різних природних умовах. Для їх урахування великі синдикати поділяли заводи на групи. До „Продамету” напередодні війни входили три групи: південна (контролювала 77,5% продажу сортового заліза, 79% – листового та 100% – балок і швелерів), польська (17,04% сортового та 18% листового заліза), прибалтійська (2,96% сортового заліза) та центральна (2,5% сортового та 3% листового заліза) [48, арк. 9]. Усередині кожної було встановлено однакові ціни локо-завод, які відрізнялися від інших. Поділ на райони використовували також „Продвугілля”, „Трубопродаж” та „Покрівля” [381, с. 32; 119, с. 344; 379, с. 162]. Передбачали, що потреба кожного району покривалася передусім за рахунок розташованих у них підприємств, що, крім іншого, дозволяло знизити транспортні витрати.

„Продамет” поділяв ціни на основні та приплати до них, які отримував безпосередньо контрагент [117, с. 418]. Приплати здійснювали за якість (сталь і залізо певних марок, технічні умови Міністерства шляхів сполучення (МШС) та Морського відомства), визначену довжину, покриття графітом чи оліфою, кількість, маркування, відпуск зі складу, профіль і розміри [92, арк. 178–181]. Приплати становили значну частину остаточної ціни, наприклад, у 1912–1913 рр.

для РПіМТ це було майже 50% [505, с. 180]. Систему основних цін і приплат використовував також „Цвях” [490, с. 119].

Іншими показниками, що обумовлювали розмір ціни, були характер потенційного покупця та обсяги замовлення. „Продамет” використовував три категорії цін на сортове залізо в порядку збільшення: для великих покупців-складчиків, для дрібніших власників складів і для тих, хто не мав складів. У разі замовлення менше, ніж вагону, ціна збільшувалася на 5 коп., менше за 25 пуд. одного розміру та гатунку – ще на 5 коп. [245, с. 2]. Такого принципу дотримувалася й „Трубопродаж”, де привілейовані покупці користувалися знижками, а рядові сплачували 5% надбавки [478, с. 66]. Великі покупці „Цвяху” наприкінці року отримували премії від синдикату, розмір яких прямо залежав від обсягів покупок протягом року [379, с. 169].

Зауважимо, що оскільки утворення синдикату сприяло зменшенню витрат, передусім торговельних, ціна товарів могла залишитися незмінною або знизитися. Зокрема діяльність німецького Рейнсько-Вестфальського синдикату, що контролював близько 98% видобутку вугілля, не викликала штучного скорочення видобутку та підняття цін [428, с. 98]. У Російській імперії утворення в 1914 р. „Врожаю” за рахунок скорочення накладних витрат також не призвело до підвищення цін [224, с. 1], однак це було радше винятком, адже зазвичай поява нового синдикату в імперії одразу викликала подорожчання на ринку. У 1910 р. у відповідь на питання стосовно того, що в металургійній промисловості синдикати „багато досягли в справі скорочення витрат на перевезення, розподілу вантажу, видалили конкуренцію, але чи знизились ціни на продукти після зменшення витрат?” урядова преса констатувала, що ціни або залишились на тому самому рівні, або взагалі зросли [208, с. 1].

Водночас не можна розглядати рівень цін у відриві від загальної ситуації на ринку, покладаючи їх зростання виключно на діяльність монополій. За висновками А. Сорокіна, у 1900–1912 рр. рух цін на продукти важкої промисловості цілком був зумовлений розвитком загальноекономічної кон’юнктури. Основним методом досягнення монополіями прибутків стала

концентрація видобутку й вивезення, що пояснювало запеклу боротьбу синдикатів, зокрема „Продвугілля”, за включення нових контрагентів і квоти [199, с. 277].

Крім того, треба пам'ятати, що надмірне підвищення цін, а відповідно й прибутків, робило галузь бажаною для заснування нових підприємств та виходу з синдикатів, що вже існували. Саме надмірне (на 30%) підняття цін „Російсько-Бельгійським товариством” призвело до того, що вже через пару років воно побудувало відділ для прокату дротяного заліза, яке почало реалізовувати новоутвореним цвяховим заводам. До 1908 р. аутсайдерам вдалося витіснити „Цвях” з низки ринків, що разом з систематичними порушення угоди з боку контрагентів призвело до розпаду синдикату [379, с. 106]. Подібною була й доля „РОСТу”, де високі ціни спричинили появу нових фабрик, зокрема в Тверській і Київській губерніях, та поступове ослаблення й розпад синдикату [305, с. 3].

Іншим чинником, що впливав на ціну товару, була собівартість продукту. Безумовно, синдикати встановлювала ціни, що максимально перевищували цей показник, наприклад, різниця між собівартістю дзеркального скла та його продажною ціною в 1910 р. становила 16–18 руб. [190, с. 2]. Але й тут варто враховувати специфіку кожної галузі. У металургійній промисловості через недостатню ємність внутрішнього ринку добре обладнані заводи використовували лише частину продуктивної спроможності, про що вже йшлося. Наприклад, за розрахунком Ради З'їздів представників промисловості та торгівлі більшість рейкопрокатних заводів мали продуктивність по 10 млн. пудів рейок на рік кожен. У 1899 р. найбільшу кількість рейок виробили Російсько-Бельгійський (5,441 млн. пудів) і Юзівський (5,109 млн. пудів) заводи. У 1907 р. ці заводи виробили відповідно 1,715 та 1,383 млн. пудів рейок. Звісно, це призводило до зростання собівартості продукції й відповідно збільшення цін [357, с. 98].

З розгортанням протягом 1911–1913 рр. в імперії так званого „вугільного голоду” значну увагу було приділено „Продвугіллю”, на яке громадська думка одноголосно поклала відповідальність за перебої з постачанням палива [470]. Неодноразовими були спроби відновити справедливість цін, установлених

синдикатом. За свідченнями московського промисловця Ю. Гужона, унаслідок здешевлення нафтових залишків і заміни ними кам'яного вугілля та завдяки конкуренції самих шахтовласників продажні ціни на вугілля було встановлено нижчими за рівень собівартості [362, с. 3–4]. У 1910 р. собівартість донецького вугілля дослідила урядова комісія, результати роботи якої було передано до міжвідомчої наради на чолі з директором Гірничого департаменту О. О. Івановим. Нарада визначила собівартість донецького вугілля в 7,32 коп. за пуд. Ураховуючи додаткові витрати, справедлива продажна ціна за розрахунками наради становила 8,32–8,82 коп. за пуд., тобто приблизно на 1,5 коп. дорожче за ціни, які платили державні залізниці як головний споживач вугільного палива [163, с. 5415].

Сучасні історичні розвідки здебільшого підтверджують тезу про низьку прибутковість фірм, які входили до „Продвугілля”. За висновками А. Сорокіна, норма прибутку вугільної промисловості була постійно нижчою, ніж в інших галузях. Це було зумовлено значною конкуренцією на паливному ринку та низьким рівнем продуктивності праці в цій галузі [473, с. 98]. Такого ж висновку дійшли й українські історики О. Реєнт та О. Сердюк [408, с. 39–40].

Залежність ринкових цін від діяльності синдикатів та їхньої прибутковості піднімає одну з проблем вивчення синдикатів у Російській імперії, що полягає в складності відповіді на питання, чи справді той чи той союз мав монопольну владу на ринку. Вважають, що монополістичним об'єднанням буде в тому випадку, якщо воно рішуче впливає на встановлення цін [354, с. 226]. Цього досягають за допомогою встановлення панівного становища на ринку, що приводить до отримання монопольно високих прибутків. Саме тому ступіть охоплення синдикатом ринку не завжди дозволяє говорити про його монопольний вплив, так, угоду щодо продажу балок і швелерів „Продаметом” було укладено в 1903 р., однак підвищити ціни на них синдикату вдалося тільки в 1907 р., коли до нього приєдналося Новоросійське товариство, хоча вже з 1904 р. синдикат контролював 75% виробництва цієї продукції [431, с. 94].

Безумовно, синдикати збільшували прибутки контрагентів або, як мінімум, гарантували стабільність їх отримання. Це відбувалося за рахунок підвищення цін або утримання їх незмінними при зниженні витрат на виробництво. Водночас відкритим залишається питання про розмір цих прибутків у конкретних синдикатах у різні періоди їх існування. Сучасники не втомлювалися говорити про „величезні розміри нечуваного прибутку російських синдикатів” [370, с. 18]. Таку тезу виголошувала й значна частина радянських дослідників.

Ми не розглядатимемо докладно питання прибутковості синдикатів у Російській імперії, оскільки ця тема потребує окремого великого дослідження. Зауважимо тільки, що цей показник цілком залежав від ситуації на ринку в той чи той період та конкретної галузі промисловості.

За підрахунками Й. Гіндіна, рівень прибутків у важкій промисловості, яку контролювали синдикати, був значно меншим, ніж у текстильній, де основною формою монополії були картелі. Протягом першого десятиліття ХХ ст. прибутки бавовняної промисловості Московського району в 4,7 разу перебільшували валовий прибуток контрагентів „Продамету” [455, с. 47]. Середній річний прибуток вугільної промисловості в Донецькому басейні був у шість разів нижчим, ніж у нафтовій галузі з її трестами та в 14 разів нижчим, ніж у текстильній промисловості [473, с. 98].

За висновками А. Сорокіна, на початку ХХ ст. показники норми прибутку в металургійній і вугільній промисловості залишалися нижчими за середні по промисловості Російської імперії. Утворення тут синдикатів, зокрема „Продвугілля”, зміцнює позиції промисловців, однак, незважаючи на те, що протягом 1906–1910 рр. вугільний синдикат мав переважне становище на ринку, протягом передвоєнних років він втрачає свій вплив. У 1909 р. бельгійська газета „Echo de la Bourse” зазначала, що „Продвугілля” виявилось нездатним керувати ринком, незважаючи на концентрацію в ньому 65% виробництва” [228, с. 4]. У 1910 р., після виходу з угоди Російсько-Бельгійського та Сулінського товариств, контрагенти „Продвугілля” закидали йому, що він „виявився безсилим в усуненні коливань цін на ринку” [Цит за: 518, с. 57]. Тож, навіть охоплюючи значну

частину підприємств Південного району (від 44 до 60%), „Продвугілля” недовго посідало монопольне становище у зв’язку з конкуренцією великих підприємств, що не входили до синдикату. Цей висновок підтверджує і А. Сорокін [498, с. 185].

Іншою була ситуація з „Продаметом”, утворення якого настільки сприяло збільшенню прибутку його контрагентів, що протягом 1900–1913 рр. він „може бути охарактеризований як монопольно-високий, а капітал, що забезпечував умови для такого самозростання, як капітал монополістичний” [498, с. 185]. Однак протягом Першої світової війни „Продамет” поступово втрачає контроль над установленням цін і відповідно вплив на ринку. На початку 1915 р. РТМЗГ наголошувало, що збільшення цін „Продаметом” через подорожчання сировини залишилося зовсім невідчутним, а продаж прокату стає збитковим [78, арк. 81]. У 1915–1916 рр. синдикат, який був обмежений виконанням майже виключно державних замовлень, продавав сортове залізо за ціною 1,75–2 руб., тоді як аутсайтери отримували 4–6 руб. [321, с. 3]. У 1917 р. ціни контролювала Міжвідомча комісія з установлення цін на планові та масові замовлення, що діяла при Заготівельному комітеті МТіП. Саме вона встановлювала ціни для синдикатів, зокрема й „Продамету” [49, арк. 168]. Тож, з початком мобілізації промисловості синдикати втратили їхнє значення регуляторів цін на ринку, на що вказувала й урядова преса [172, с. 1].

Як часткову монополію, яка напередодні Першої світової війни виконувала радше функції комерційної установи, визначає Л. Сапоговська й „Покрівлю”. На той час значна частина її контрагентів була не акціонована, зберігався старий склад власників, а зв’язок з банківським капіталом був слабо вираженим. До 1911 р. з синдикату вийшли представники семи з дванадцяти гірничозаводських округів, після цього він фактично не впливав на ціни [412, с. 74–75; 519, с. 13]. Як і „Продамет” протягом війни він втратив можливість призначати власні ціни, чим перетворився скоріше на розподільну комерційну контору, а не монополістичне об’єднання.

Отже, політика синдикатів була спрямована на посилення їхніх позицій на ринку та збільшення прибутків їхніх контрагентів і здійснювалася в трьох

напрямах: на утримання наявних і залучення нових учасників, боротьбу з конкурентами та взаємодію з покупцями. Ефективність цих заходів зумовлювала стійкість і впливовість об'єднання.

Висновки до розділу

Синдикат вів операції зі збуту договірних виробів через спільну контору для продажу, що виконувала на ринку функцію посередника між підприємствами та клієнтами. Для набуття офіційного статусу й укладання договорів від власного імені він мав отримати статус юридичної особи, що було ускладнено фактичною заборонаю їхньої діяльності законодавством імперії. Розуміючи незручність існування у формі представницької організації чи торгового агентства, підприємці легалізують синдикати через створення торговельних акціонерних компаній, які виконували комісіонерські функції.

Умови, на яких підприємства об'єднувались у синдикат для спільного збуту їхніх виробів, регламентувала система контрагентських договорів. Вона передбачала управління угодою у вигляді ради чи правління, також одного чи кількох управляючих або директорів. З часом відбувався перерозподіл повноважень від перших до других. Великі синдикати склалися з системи продажних контор, центральна з яких мала торговий і комерційний відділи, що відповідали за розподіл і облік замовлень.

Форма синдикату була найпоширенішою в металургійній і добувній промисловості, тобто в галузях з однорідною продукцією. Особливістю Російської імперії порівняно з західноєвропейськими країнами було синдикування за предметним принципом, унаслідок чого окреме підприємство за різними видами товарів могло бути контрагентом одразу кількох синдикатів.

Говорячи про причини значного поширення саме синдикатської форми монополій, варто підкреслити, що в Російській імперії норма торгового прибутку значно перевищувала норму прибутку в промисловості, тому промисловці

прагнули скоротити торговельні витрати шляхом власної реалізації продукції. Це зумовлювало переважне створення саме синдикатів та їх протистояння з торговими фірмами, які були змушені співпрацювати з монополіями.

За територіальною ознакою серед синдикатів у Російській імперії виділяємо місцеві та загальнодержавні. Перші утворювалися й мали вплив у певному регіоні, другі об'єднували найважливіші підприємства галузі в межах усєї країни. Місцеві синдикати були поширенішими, ніж загальнодержавні, і часто передували останнім, стаючи основою для їх створення. Підприємства імперії практично не були представлені в міжнародних монополіях. Оскільки вільної конкуренції на зовнішніх ринках промисловість Російської імперії не витримувала, великі міжнародні об'єднання не були в ній зацікавлені.

Вплив синдикатів усередині країни забезпечувала їхня політика, спрямована на утримання й посилення позицій, боротьбу з конкурентами та отримання якнайбільших прибутків від покупців. Першочерговим завданням було залучення до угоди нових і запобігання виходу з неї діючих учасників, що часто забезпечували примушенням до угоди. Водночас головним чинником залишався стан ринку. Синдикатська форма організації передбачала збереження конкуренції між контрагентами, оскільки не ліквідувала особливості умов виробництва на різних підприємствах. Крім того, на нього вони могли впливати лише опосередковано шляхом введення системи квот, премій за скорочення виробництва й значно рідше – за закриття окремих підприємств.

Навіть у найбільш монополізованих галузях конкуренцію синдикатам завжди створювали потужні аутсайтери. Для боротьби з ними використовували різноманітні методи: від сплати компенсацій за призупинення виробництва, політики „бойових цін” (установлення спеціальних цін для районів, де діяли конкуренти) та демпінгу до прямого тиску, бойкоту тощо.

Третім і головним об'єктом політики синдикатів були власне покупці. Бажання отримати від споживача якнайбільше коштів обумовлювало їхню політику в цьому напрямку. Одним з найважливіших напрямків діяльності синдикатів було встановлення й регулювання ними ринкових цін. Водночас

процес ціноутворення був зумовлений багатьма чинниками, які не завжди залежали від політики конкретного синдикату. Оскільки саме вплив на рівень цін, а значить отримання монопольного прибутку зумовлювали набуття союзом монопольної влади на ринку, то можна констатувати, що напередодні та протягом Першої світової війни такі відомі синдикати, як „Продвугілля” та „Покрівля”, такого становища на ринку не посідали, тоді як „Продамет” був дійсно впливовим монополістом.

РОЗДІЛ 4

СТАВЛЕННЯ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА ДО СИНДИКОВАНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

4.1. Політика уряду щодо монополістичних об'єднань

Економічна політика уряду Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. була спрямована на створення тісного зв'язку влади та капіталу шляхом забезпечення залежності останнього від держави. Саме тому створення й діяльність монополістичних об'єднань у промисловості не могли залишитися поза увагою урядових кіл, які намагалися визначити стратегію стосовно цього нового для промисловості імперії явища.

Уперше така потреба виникла під час створення перших монополістичних об'єднань промисловості на початку 1880-х рр. у тих галузях, які мали до цього широку підтримку держави – переробній металургії та транспортному машинобудуванні. В умовах скорочення залізничного будівництва на початку 1880-х рр. виробничі потужності заводів тут значно перевищували попит. Уряд намагався в будь-який спосіб зберегти підприємства від банкрутства (розподіл замовлень серед заводів, позики та субсидії, штучне збільшення замовлень). Одним із заходів щодо збереження існуючих заводів була підтримка створення перших монополій. Більше того, уряд безпосередньо брав участь в організації рейкового картелю 1882 р., а пізніше зазначив, що організоване скорочення випуску продукції як їхня головна мета відповідає „видам” урядової політики [458, с. 100].

У всіх перших картелях переважали заводи, які користувалися найбільшим урядовим заступництвом – Путилівський, Брянський, Коломенський та ін. У 1890 р. південні заводи, організувавши другий рейковий синдикат, пішли тим самим шляхом, тим більше, що до власників Дніпровського й Олександрівського заводів влада також була прихильною. У царині постачання залізниць унаслідок урядової політики склалася монополія небагатьох заводів [453, с. 71–72].

За цілковитої згоди уряду в 1887 р. виник і діяв також картель виробників цукру. З початком кризи перевиробництва в галузі цукрозаводчики неодноразово відправляли делегатів до Петербурга з клопотаннями про створення цукрового картелю безпосередньо МФ через введення нормування випуску цукру на внутрішній ринок. Однак уряд пропозицію не підтримав, зазначивши, що „регулювання виробництва” – справа самих підприємців і вони мають „діяти на власний розсуд”, прямо натякаючи на необхідність створення монополії самими промисловцями [4, с. 191].

Сучасники зазначали, що картель було засновано „під впливом особливих факторів, пов’язаних із урядовими заходами” [322, с. 31–32]. „Особливі фактори” полягали в тому, що серед великих підприємців цієї галузі значну роль відіграло титуловане землеробське дворянство, наближене до двору й уряду (графи Бобринські, Браницькі, Потоцькі та ін.). Така підтримка була характерною і для всіх подальших об’єднань у цукровій галузі, незалежно від часу їх існування. Крім того, прибуток скарбниці від цукрового акцизу досягав 15 млн. руб. і становив значну частину прибуткової частини державного бюджету імперії [427, с. 183].

Тож протягом 1880-х рр. уряд всіляко підтримував нечисленні промислові синдикати, оскільки їхня діяльність цілком відповідала інтересам уряду й нічим йому не загрожувала. З підйомом у промисловості ця позиція зазнала помітних змін.

На початку 1890-х рр. Російська імперія вступила в період економічного піднесення, який став найзначнішим у її історії. Як уже було зазначено, для політики цього періоду, керованої С. Вітте, було характерне інтенсивне втручання в економіку, спрямоване на прискорення капіталістичного розвитку.

В умовах форсування залізничного будівництва попит на рейки та рухомий склад постійно зростав, тому монополії, що виникли протягом 1880-х рр., намагалися якнайдовше зберегти штучно підвищені ціни, чому сприяла також висока митна охорона. Разом з тим вони не прагнули розширювати випуск ринкової продукції. Усе це не відповідало інтересам уряду, який, фактично

заборонивши імпорт металу, мав на меті „мати своє та дешеве залізо” [215, с. 802]. Саме тому перед владою постало завдання – сприяти зростанню конкуренції шляхом боротьби з ранніми монополіями, для чого почали використовувати багаторічні замовлення з загрозою їх позбавлення. Поступово заступництво картелям у металургії та машинобудуванні змінилося чіткою антимонопольною лінією щодо галузей, які постачали їхню продукцію закладам державного господарства та воєнних відомств.

У 1894 р. офіційний журнал МФ звертав увагу на повну відсутність конкуренції між різними районами й навіть усередині районів. Кожен завод мав виключне право збуту у визначеній місцевості й не міг реалізувати його виробу в сусідній, де діяв інший завод. Однак визнавши „штучний стан” металургійної промисловості та той факт, що конкуренція слугує „найважливішою запорукою процвітання промисловості”, уряд не збирався зменшувати мита [453, с. 68].

Для забезпечення конкуренції С. Вітте обрав інший шлях – залучення в металургію Півдня іноземного капіталу. Основним і вирішальним методом упровадження цієї політики в перші роки промислового піднесення були багаторічні державні замовлення, які протягом промислового піднесення використовували саме задля зниження цін і знищення монополії заводів, що виникли протягом 1860–1880-х рр. [453, с. 70].

На початку 1894 р. С. Вітте, загрожуючи позбавити замовлень здійснюючи особистий тиск, змусив саморозпуститися рейковий картель, вважаючи його існування перешкодою для розширення виробництва та зниження цін [454, с. 71]. У 1897 р. журнал МФ констатував помітне падіння цін на рейки [185, с. 153]. При цьому уряд цілком усвідомлював слабкість металургії, оскільки „внутрішня обробка заліза захищена від іноземної конкуренції митами, внутрішнє змагання між окремими заводами майже не відіграє ролі, оскільки виробництво не повністю покриває потреби ринку, зрозуміло, що успіхи залізної промисловості деякою мірою мають штучний характер” [283, с. 530].

Тож головною метою антимонопольної лінії уряду в 1890-х рр. було зниження цін на урядові поставки. Заходами з реалізації цієї політики були загроза

позбавлення або власне позбавлення заводів-монополістів державних замовлень, а також як крайні – передача замовлень за кордон і організація державного виробництва. Щоправда ці методи боротьби використовували в 1890-х рр. вкрай рідко, вони дійсно були виключними. Саме в цей час було розроблено всі заходи протидії монополістичним об'єднанням, які використовували протягом існування капіталістичної Російської імперії.

Іншою була ситуація в галузях, продукти яких не зачіпали інтереси держави. У цьому випадку МФ дивилося на картелі й синдикати нейтрально. Якщо ж вони відповідали інтересам урядової політики та сприяли збільшенню випуску продукції, то це забезпечувало всіляку підтримку уряду. Окрім цукрової галузі, це стосувалося й нафтової промисловості, де в 1893 р. за активної підтримки уряду виник „Союз бакинських гасозаводчиків”. Урядовий часопис відзначав, що „ніхто тепер не сумнівається в користі союзу, що відіграв визначну роль у справі збільшення нашого експорту, підвищення та підтримання цін на російський гас на всесвітніх ринках” [303, с. 687].

На перший погляд, політика уряду в різних галузях коливалася від промонополістичної в цукровій і нафтовій до антимонопольної у важкій промисловості. Важливим є те, що ставлення до монополій у кожному випадку було зумовлено загальним економічним курсом і пов'язаними з ним конкретними завданнями, які не збігалися в різних галузях. Говорити про непримиренну ворожість до монополій з боку уряду в 1890-х рр. було б помилкою, незважаючи на те, що до самого кінця 1890-х рр., за винятком цукрового нормування, не було жодного випадку легалізації синдикатів і картелів [454, с. 71].

Криза 1900–1903 рр., що сильно вдарила по економіці Російської імперії, змусила уряд внести суттєві корективи в економічну політику. Антикризові заходи влади передбачали широке втручання в розвиток промисловості та стосувалися насамперед створених за часів промислового піднесення великих металургійних і машинобудівних підприємств. Головними напрямками цієї підтримки були намагання уряду зберегти якнайбільший рівень завантаження та прибутковості заводів (часто шляхом штучного збільшення та здороження замовлень), а також

розподіл урядом залізничних замовлень між підтримуваними заводами задля забезпечення рівномірності їх завантаження. У межах останнього заходу було встановлено постійні ціни на рухомий склад і рейки до 1902 р. включно, а також передано розподіл замовлень Управлінням залізниць МШС.

У 1901–1902 рр. стає зрозумілим, що антикризові дії уряду є недостатніми й до них мають долучитися самі промисловці. Уряд повертається до лінії 1880-х рр. і вбачає в синдикатах не лише засіб скорочення виробництва в умовах кризи, а й шлях до самостійного, без допомоги держави, „пристосування” промисловості до умов ринку. У 1901 р. в офіційному повідомленні МФ ішлося, що якби „промислові діячі, усвідомлюючи неповну пристосованість їхніх підприємств до нових умов, недоліки наявної торгової організації та недостатнє ознайомлення з ринком, визнали корисним в об’єднанні зусиль шукати виходу з труднощів, що існували”, то „з боку МФ вони не зустріли б перешкод своїм починанням” [359, с. 39].

Крім того, відкрити й наполегливу пропаганду створення синдикатів як головного заходу для подолання кризи розпочали на шпальтах видань МФ. Зазначали, що синдикати „є необхідністю та ознакою часу” й мають „і гарні, і погані риси, з безсумнівною, однак, перевагою добрих властивостей над злими” [162, с. 4]. Для переконливості наводили приклад – створений для „припинення вбивчої конкуренції” російський картель виробників олівців, який настільки покращив виробництво, що тепер випускає продукцію не гіршу за іноземну [269, с. 3].

Перш за все об’єктом пропаганди стала металургійна промисловість Південного району, однак поза увагою не залишалися й інші галузі промисловості, насамперед вугільна. Наголошували, що спроби експорту вугілля через чорноморські порти матимуть позитивний результат лише за умови „умілої та однодушної діяльності наших численних на Півдні, але розрізнених вуглепромисловців” [196, с. 3]. За підсумками 1902 р. у кам’яновугільній промисловості, де видобуток становив лише 60% добувної спроможності, зробили

висновок, що поганий стан галузі обумовлено небажанням вуглепромисловців створити синдикат [218, с. 2].

Загальні настрої офіційної преси в 1902 р. було висловлено в статті „Оздоровлення промисловості”, у якій вказували, що „союз промисловців, здатний ввести стрункий порядок у виробництво, є суворою необхідністю”, „одиноким заводам слід об’єднатися в союзи для заснування бюро поінформованості, вивчення ринку, нормування виробництва та встановлення цін. Сміливо рекомендуємо цей штучний спосіб. Лише згуртованою, гармонійною діяльністю заводів вдасться врегулювати хід величезної складної машини сучасної промисловості. Щоправда ставши твердою ногою на ринку, промисловці можуть зловживати своєю міццю, але на те є закон і уряд, щоб охоронити суспільство”. Об’єднання промисловості „під захистом закону поведе Росію шляхом до промислового розквіту та добробуту” [244, с. 3].

Тож майже протягом року уряд фактично вмовляв південних промисловців створити синдикат. І лише після об’єднання південних підприємців у „Продамет” у 1902 р., підприємці інших галузей почали „виявляти ініціативу” в заснуванні синдикатів [452, с. 76, 95]. Особлива нарада з питань, що стосуються металургійної промисловості, яка відбулася 17 жовтня 1902 р. під головуванням В. Ковалевського, висловлювала жаль з приводу того, що до новоутвореного „Продамету” приєдналося замало підприємств, та закликала посилити цей процес і в інших галузях [262, с. 2]. На визначальну роль держави у створенні „Продамету” вказував і бельгійський дослідник В. Пеетерс [400, с. 50]

Пропагування створення синдикатів зменшилося, але не припинилося й після того, як криза пішла на спад. „Стоїть поза всяким сумнівом користь від цього синдикату в справі оздоровлення нашої залізної промисловості, а також є очевидно його життєздатність”, – писав кореспондент „Торгово-промислової газети”, говорячи про „Продамет” [249, с. 2]. У 1904 р. в газеті було надруковано кілька статей О. Вольського, які зводилися до наголошення на позитивних рисах монополістичних об’єднань. „Настав час старості та близької смерті й для вільної конкуренції”, – робило висновок видання [177, с. 3].

Подібні публікації були характерними і протягом 1906–1907 рр., хоч там пряма агітація вже відсутня, але просиндикатські настрої зберігаються. Наголошували, що підприємці прийняли єдине правильне рішення – стали на шлях самопомоги та почали прагнути з'єднаними силами покращувати їхнє становище [219, с. 1].

Викладене свідчить про те, що наступники С. Вітте, передусім В. Коковцов, продовжували його політику щодо монополій. Загалом останній стояв на позиції надання промисловості можливості розвиватися відповідно до її власних сил і з урахуванням попиту на її продукцію. „Насадження” промисловості, на думку міністра, треба було замінити усуненням перепон на шляху її розвитку та створенням для нього сприятливих умов, що стосувалося й монополій, за обмежену свободу яких він виступав [509, с. 171]. Водночас немає підстав вважати, що в перші роки ХХ ст. уряд цілком став на позицію підтримки та сприяння створенню й діяльності монополій. Незважаючи на зміну ставлення до синдикатів, уряд не поспішав легалізувати їх шляхом введення відповідного законодавства.

Синдикати та картелі в Російській імперії підпадали під дореформені статті 913 та 1180 Уложення про покарання 1845 р., згідно з якими закон переслідував „зговір або іншу угоду тих, хто торгує, до підвищування цін на предмети продовольства”. Головних винуватців змови карали тюремним ув'язненням строком від чотирьох до восьми місяців, інших учасників – арештом на строк від трьох тижнів до трьох місяців або грошовим стягненням не більше 200 руб. Підвищене покарання було передбачено на той випадок, якщо результатом подорожчання товарів ставав дефіцит предметів першої необхідності, що призвело б до порушення громадського спокою [143, с. 192, 261–262]. Крім того, до монополістичних угод можна було застосувати ст. 1528 та 1529 Законів цивільних, де зазначено, що мета угод не має суперечити чинним законам і громадському порядку [137, с. 130].

Однак уряд не підіймав питання про впровадження законодавства, яке б відповідало часу, а обмежився лише санкціонуванням заснування окремих

синдикатів у формі акціонерних товариств. Й. Гіндін надає цікаве пояснення С. Вітте причин небажання уряду легалізувати монополістичні об'єднання: „Уряд не відмінює закон, спрямований проти учасників синдикатів, ... тому що він хоче мати у своїх руках знаряддя, котре можна було б ужити проти найбільш сильних порушень” [452, с. 76]. Тож, незважаючи на заохочення створення синдикатів на початку ХХ ст., їхню діяльність не було регламентовано законом, оскільки використання архаїчного антимонопольного законодавства дозволяло урядові тиснути на промисловців. Для останніх небезпеку становила не стільки наявність заборонних законів, скільки можливість у будь-який час трактувати їх не на користь промисловості.

Із поступовим виходом імперії з економічної кризи та депресії, що супроводжувалися посиленням монополістичних об'єднань, усе більш вираженими ставали антисиндикатські настрої в суспільстві. Крім того, зміцнілі монополії почали загрожувати державному капіталістичному господарству. Усе це поставило уряд перед необхідністю коригувати політику щодо синдикатів.

Подією, яка стала приводом до поступової зміни позиції уряду щодо монополій, була спроба створити металургійний трест у Південному промисловому районі в 1908 р. Загалом керівництво профільних міністерств убачало в цьому крокові спосіб оздоровлення промисловості та виведення металургії з депресивного стану, спричиненого тією обставиною, що металургійна промисловість була обладнана на продуктивність, майже в чотири рази більшу за потреби дійсності [204, с. 1]. Однак чутки про злиття металургійних підприємств викликали обурення суспільства. До голови Ради міністрів П. Столипіна надійшло кілька запитів, зокрема від Державної думи, з вимогою зашкодити створенню тресту та обмежити діяльність синдикатів. З іншого боку, на уряд тиснули підприємці, які наголошували, що якщо при заснуванні тресту „будуть створені йому перешкоди для відкритого, а отже, більш-менш підконтрольного існування, він набуде форми, що випаде з очей суспільства” [315, с. 479].

Провідна роль іноземного, зокрема франко-бельгійського капіталу в майбутньому тресті ще більше ускладнювала визначення політики уряду в цьому питанні. Саме в цей час В. Коковцов вів попередню розвідку щодо чергової зовнішньої позики. Цим часопис „Русское богатство” пояснював нерішучість його позиції: „Не можна ж ... надавати безумовні послуги можливому кредиторіві або хоча б тільки й посереднику. [...] Чи можна при фінансових комбінаціях без торгу?” [270, с. 94]. Промисловці також відзначали, що „буття або небуття південноросійського залізного тресту значною мірою пов'язано з російським державним кредитом за кордоном” [315, с. 479].

У центрі уваги перебувала позиція МТіП в особі його очільника І. Шипова. На питання голови Московського біржового комітету Г. Крестовнікова щодо об'єднання міністр відповів, що є різні трести, зокрема й ті, що мають користь не лише для учасників, а й для народного господарства [189, с. 10198]. Ця відповідь була сприйнята як підтримка промисловців і викликала обурення в пресі.

26 травня 1908 р. під головуванням І. Шипова розпочала роботу Міжвідомча нарада про заходи щодо покращення вітчизняної металургійної та машинобудівної промисловості, де серед іншого розглядали питання про трест. Нарада висловилася в антитрестовському дусі. Резюмуючи погляди її учасників, І. Шипов констатував, що російська громадськість виступила різко проти тресту, на що уряд повинен зважати. Однак при цьому висловив думку, що „в таких угодах є сторона й дуже хороша, й дуже вигідна для народного господарства, але на все свій час”. За словами міністра, Росія не огорожена від світу Китайською стіною, і з часом те, що зараз вважають страшним, перестане бути таким [451, с. 141].

Наприкінці 1908 р. стало зрозумілим, що спроба трестування південної металургії зазнала невдачі. Офіційно П. Столипін заявив про відмову організаторів тресту від його заснування через небажання сплатити передбачені законом збори та акцизи, які становили кілька мільйонів рублів, однак, це, звісно, не було реальною причиною відмови промисловців від об'єднання. Я. Лівшин визначальним у цьому питанні назвав саме спротив суспільства та органів влади

Російської імперії [391, с. 269]. На користь останньої думки свідчить і те пояснення, яке дав один з безпосередніх засновників тресту І. Ясюкович. До основних причин невдачі тресту він відніс, перш за все, негативну громадську думку [195, с. 5]. Тож трест не було створено, оскільки він був „відкинутий суспільством і законодавчими установами” [238, с. 4].

Л. Шепелев саме спробу створення металургійного тресту називав переломним моментом у ставленні до синдикатів з боку влади й суспільства [426, с. 230]. Зрушення в політиці уряду протягом 1908–1909 рр. відзначали також В. Дякін [463, с. 47] і В. Полікарпов [403, с. 59], що, на їхню думку, було пов’язано із загальним наступом політичної реакції, а також з тим, що діяльність синдикатів суперечила господарським інтересам держави. Й. Гіндін визначає початок „антисиндикатської лінії” трохи пізніше – протягом 1909–1913 рр.

Зауважимо, що в цей час не йшлося про перехід до суто антимонопольної політики. Більша частина уряду виступала за вільний розвиток синдикатів, посиляючись на пригніченість загальної кон’юнктури ринку та визнаючи їх „найкращим засобом для боротьби зі шкідливими наслідками кризи” [209, с. 1]. Крім того, влада розглядала синдикати як зручні органи для державного втручання в економіку. Водночас підтримка монополій не була характерною для всього уряду загалом, а в роки передвоєнного підйому антисиндикатська лінія тут стала цілком виразною.

Найпопліднішим противником монополій в уряді був очільник МШС С. Рухлов, один з організаторів монархічно-чорносотенного руху, що забезпечило йому особисту довіру Миколи II. Він вважав промисловість, зокрема й монополії, штучним і чужорідним явищем в умовах сільськогосподарської Російської імперії та ставив собі за мету бути охоронцем інтересів держави та народу від зазіхань великого капіталу [458, с. 107]. Такі самі погляди мав і міністр юстиції І. Щегловітов, який активно підтримував антимонопольний курс уряду, що почав складатися.

С. Рухлова призначили на посаду замість М. Шауфуса, який був змушений вийти у відставку через скандал. 10 березня 1908 р. головне управління казенних

залізниць купило 160 млн. пудів палива „Продвугілля” для потреб казенних залізниць на 1909–1910 рр. без змагальних торгів, позбавивши замовлень фірми, які не були контрагентами синдикату [159, с. 5]. Крім того, ціни закупівлі були вищими, ніж ринкові [95, арк. 46 – 53].

Загалом до 1909 р. „Продвугілля” користувалося заступництвом уряду як постачальник палива для залізниць. Очільники синдикату мали зв'язки з його впливовими представниками, які підтримували його. Важливу роль відігравав той факт, що синдикат був контрольований французькими банками, де розміщувалася переважна частина зарубіжних позичок Російської імперії уряду. Таке заступництво синдикату викликало спротив Ради міністрів і спричинило перегляд принципів державних закупівель вугілля з тим, щоб надалі „віддавати перевагу при однакових приблизно умовах пропозиції тим фірмам, які не входять до синдикатів” [Цит. за: 463, с. 48].

С. Рухлов проголосив у МШС курс на боротьбу з синдикатами, принцип якої полягав у протиставленні їм несиндигованих підприємств з наданням останнім більш вигідних умов. Уже у вересні 1909 р. замовлення на вугілля для залізниць міністерство передало не синдикату, а конкуруючій з ним групі вуглепромисловців за умови, що вони не матимуть жодних справ з „Продвугіллям” [155, с. 2].

Така ситуація повторилася в 1911 р. „Казна сперлася ще раз на «диких» і не дала тієї ціни, яку вона вважає високою”, – робила висновок преса [317, с. 4]. Дії МШС отримали „повне співчуття” Ради міністрів, тому в 1912 р. уже близько 50% поставок вугілля залізницям здійснювали несиндиговані підприємства, а в 1913 р. договір із „Продвугіллям” було укладено за нижчими порівняно з конкурентами цінами [5, арк. 99].

У зв'язку зі значним зростанням з 1911 р. цін на метал (т. зв. „металевий голод”) та вугілля („вугільний голод”) за ініціативи МТіП було скликано кілька комісій для обстеження питання про вплив діяльності „Продамету” та „Продвугілля” на розмір виробництва й ринкові ціни [7, арк. 77 зв.; 191, с. 4]. Результати їх роботи виявилися невтішними для синдикатів, зокрема, було

визнано, що нестача заліза на ринку та його високі ціни значною мірою залежать від діяльності „Продамету”, який є „повним господарем російського залізного ринку” [284, с. 4]. Втім, активних заходів проти нього вжито не було, хоча все частіше під час укладання договорів на державні замовлення використовували методи тиску на синдикат, так, у 1909 р. МШС домоглося зниження цін на бандажі, видавши постанову про ввезення їх з-за кордону [236, с. 3].

Для „Продвугілля” ж робота комісії разом із загостренням внутрішньої боротьби через судовий позов ПРДТ призвела до початку кримінального провадження за ст. 1180 Уложення про покарання. На початку 1914 р. за ініціативи прокурорського нагляду в його конторах відбулися обшуки з вилученням документації, які викликали в гірничопромисловців „приголомшливе враження” [420, с. 47; 260, с. 5]. Генеральний секретар „Продвугілля” Г. Герм звинувачення відкидав, запевняючи, що союз не є синдикатом, а його діяльність не завдає суспільству ніякої шкоди [235, с. 2]. Початок війни та ліквідація синдикату не дали завершити цю справу.

Отже, чітко виражену антисиндикатську лінію в уряді до 1914 р. було локалізовано в МШС та спрямовано, як бачимо, переважно проти „Продвугілля”. В інших випадках політика уряду мала суперечливий і непослідовний характер. Як і раніше, беззаперечно підтримували існування цукрового нормування та об’єднання рафінерів, так, у розписі на 1910 р. міністр фінансів вказував, що ціни на рафінад підняв картель, однак проти нього не можна почати судове переслідування. Відзначали „терпляче, а іноді навіть співчутливе ставлення нашого уряду до синдикатів, особливо до таких, за які стоять аграрії або великий капітал” [221, с. 3].

Сучасники зауважували „дивну двоїстість політики уряду стосовно синдикатів”. Як приклад наводили тютюновий трест, який менше ніж через чотири місяці після отримання від уряду дозволу на діяльність зіштовхнувся з репресивними діями проти себе. „Має місце та переміна політики, яку ми відзначали щодо «Продвугілля» та «Продамету»”, – писав „Коммерсант”,

уточнюючи, що тільки на діяльність нафтових монополій синдикату уряд закривав очі [242, с. 1].

З іншого боку, проти деяких синдикатів почали карне переслідування за архаїчними статтями Уложення про покарання. Ці заходи активно підтримував міністр юстиції І. Щегловітов.

На початку 1910 р. до прокурора Одеського окружного суду було подано заяву про існування в Одесі незаконного соляного синдикату, який значно підвищив ціни на сіль. Заявник наголошував на тому, що в діяльності синдикату бере участь колишній секретар Комерційного суду, який отримує по 0,5 коп. з проданого пуду солі, а також деякі одеські адвокати [14, арк. 3 зв.]. Розпочате слідство дійсно встановило зв'язок між товариством, яке об'єднало солепромисловців, і багатьма особами, що обіймали високі посади в Петербурзі [290, с. 2]. На висунуті обвинувачення солепромисловці відповідали, що підвищення цін на сіль викликане загальним подорожчанням усіх продуктів, а також спекуляцією посередників. Ці пояснення не було враховано, і в середині 1911 р. розслідування завершилося порушенням Одеським окружним судом кримінальної справи проти учасників південного соляного синдикату. Восени 1911 р. з'явилися чутки про розпад синдикату, а трохи пізніше повідомили про припинення справи проти нього [227, с. 10; 300, с. 4]. Припускаємо, що ці процеси мали на меті радше демонстрацію сили, ніж бажання обмежити монополізацію названих галузей.

Крім того, у роки підйому проявилася тенденція до заснування казенних підприємств саме з метою конкуренції з приватними (задля зниження цін, постачання держави, послаблення монополістичних об'єднань та ін.). Вони виконували антимонопольну функцію – регулювали ціни як найбільші покупці промислової продукції недержавного сектору економіки (державні залізниці) та як виробники певної продукції. Це регулювання мало суперечливий характер. Держава надавала замовлення великим приватним підприємствам за підвищеними цінами, що викликало їх зростання. Проте одночасно уряд стримував це зростання через діяльність державних підприємств, наприклад, диктуючи власні ціни. Така

політика викликала гострі конфлікти між державним і приватним підприємництвом [492, с. 32–33].

Особливого загострення ці відносини набули з початком розподілу військових замовлень напередодні Першої світової війни. Загалом у цій галузі уряд спирався на казенну промисловість і закордонні замовлення. У Російській імперії військові замовлення ставали приводом для синдикування та підвищення цін, що, звісно, вело до подорожчання програм постачання армії та флоту. Це було однією з причин того, що до активних противників синдикатів долучалися й керівники державної військової промисловості, які намагалися якнайбільшу частину замовлень передати за кордон [337, с. 227].

У 1912 р. в межах виконання Морським міністерством суднобудівної програми частину замовлень було передано заводам Німеччини. Пояснюючи цей крок, Державний контроль указував на зменшення внаслідок такого заходу заявлених вітчизняними заводами цін на один міноносець з 2,5 млн. до 2 млн. руб. У цій політиці воєнні відомства підтримувала й Державна дума, яка, посилаючись на стратегічні інтереси країни, виступила в 1913 р. проти передання державних суднобудівних замовлень вітчизняним заводам. Було висловлено думку, що „інтереси стратегії не треба приносити в жертву міркуванням про підтримку й розвиток вітчизняного суднобудування” [179, с. 125–127]. Тож військово-відомство в умовах підготовки до війни потребувало обмеження синдикування тих галузей промисловості, які на нього працювали, та долучилося до вимог адекватного законодавчого регулювання монополістичних об’єднань.

Загалом питання щодо необхідності законодавчого регулювання діяльності монополій чи не вперше на шпальтах періодичних видань було поставлено в контексті дискусії про створення металургійного тресту. Наголошували на застарілості чинних статей Уложення про покарання та їхню невідповідність реаліям [216, с. 1]. Цього ж року рішенням XXXIII З’їзду гірничопромисловців Півдня Росії було висунуто клопотання про заміну статті 1180 Уложення статтею, яка б відповідала стану торгівлі та промисловості й дозволяла широкий розвиток „об’єднавчих організацій для торгівлі продуктами виробництва” [158, с. 4].

Протягом наступного 1909 р. вимога провадження політики неутручання та свободи союзів також посідала визначне місце в заявах промисловців. На необхідність адекватного часу законодавства щодо монополістичних союзів неодноразово вказували провідні економісти, які розуміли закономірність їх виникнення, зокрема І. Янжул вважав, що „треба допустити легальне існування цих підприємницьких союзів, якщо знищити й затримати їх неможливо” [153].

Загалом на початку ХХ ст. жодна держава не мала чітко розробленого антимонопольного законодавства. В одних країнах (Франція, Бельгія, Італія) монополістичні угоди також підпадали під карний розгляд, в інших (Велика Британія, Австро-Угорщина, Канада) їх не було визнано правом. Однак майже всюди судова практика ставилася до монополій відносно поблажливо [497, с. 6]. Не мало постанов проти монополій і кримінальне право Німеччини, більше того, участь у них брали навіть урядові гірничі та металургійні підприємства, надаючи їм значну підтримку [436, с. 91].

Винятком були США, де в 1890 р. прийняли „Закон про захист торгівлі та комерції від незаконних обмежень” (закон Шермана, що мав зменшити ступінь монополізації в економіці шляхом заборони картелів), однак формально незабороненими залишилися трести, що, серед іншого, призвело до їх значного поширення, особливо протягом великої хвилі злиття 1897–1903 рр.

У 1901 р. президент Т. Рузвельт оголосив кампанію боротьби з трестами. Протягом восьми років його президентства проти підприємницьких об'єднань було порушено понад 40 справ, а в наступні чотири роки кількість антимонопольних позовів виявилася рекордною за всю американську історію, проте тенденція до створення великих підприємницьких об'єднань не зникла, хоча й була обмежена.

У 1911 р. рішення суду в справі „Standard Oil Company проти США” фактично дозволило існування трестів, які не супроводжувалися злочинними діями проти конкурентів [443, с. 392–393]. Фактично це означало легітимізацію великих монополій, що, безумовно, не було свідченням установлення їхньої безмежної влади [416, с. 161–162]. Тож законодавче врегулювання діяльності

монополістичних союзів у країнах Європи та США на початку ХХ ст. знаходилося лише на початковому етапі, його важливість та актуальність не викликала сумнівів.

Законодавче вивчення діяльності синдикатів у Російській імперії розпочинається з 1910 р., коли зробили першу спробу встановити принаймні їхню кількість. На початку січня 1910 р. згідно з циркуляром Відділу промисловості МТіП представникам фабричної інспекції доручали зібрати відомості про організації, що діють на їхніх ділянках і мають характер синдикатів [28, арк. 1]. Таку саму першочергову мету поставила собі Особлива нарада в трестах і синдикатах під головуванням товариша міністра торгівлі та промисловості Міллера, яка розпочала роботу 7 січня 1910 р. Її головними завданнями визначили розробку заходів для врегулювання діяльності синдикатських угод в імперії та взаємодії з ними різних відомств [298, с. 4]. Проведене нарадою анкетування для виявлення синдикатів, які діяли в країні, виявилось невдалим, оскільки, по-перше, уряд не завжди міг установити місце знаходження головних контор; по-друге, навіть ті, хто отримав анкету, часто приховували правду. Преса відзначала безрезультатність роботи наради, яку оцінювали як небажання уряду вживати якихось заходів проти синдикатів. Газета „Русские ведомости” робила висновок, що „нарада лише повторює стару пісню про престиж вітчизняної промисловості, що, як і зазвичай, звучить похоронним маршем для інтересів російського споживача” [314, с. 3].

Тільки в березні 1913 р. МТіП оприлюднило положення законопроекту про підприємницькі об'єднання. Його появу саме в цей час було зумовлено тим, що, визнаючи діяльність синдикатів корисною за часів кризи та депресії, уряд тепер вважав, що протягом піднесення зміцнілі монополії використовують їхній вплив усупереч інтересів споживачів і скарбниці. У цій ситуації держава має боротися з ними шляхом нагляду та втручання, що й зумовило розробку проекту закону „Про промислові об'єднання”.

Згідно з законопроектом під дію нових правил підпадали тимчасові угоди, тривалі союзи або повне злиття кількох торгово-промислових підприємств,

що виробляли чи продавали однакові або однорідні предмети з метою регулювання виробництва та збуту зазначених предметів і цін на них. Об'єднання мали реєструватися в МТіП, а також надавати останньому щорічний звіт. Міністерство отримувало повноваження призначати ревізії діяльності об'єднань з правом переглядати торгові книги, документи й ділове листування, пред'являти цивільні позови про закриття об'єднань і порушувати проти них карне переслідування в разі недотримання правил. У випадку шкідливої для державних інтересів діяльності об'єднань із затвердження Ради міністрів до них могли застосовувати підвищення чи зниження залізничних тарифів і мит, зокрема вивізних [200, с. 59–61].

Також було вирішено ввести до Уложення про покарання чотири нові статті. Згідно з ними встановлювали строки ув'язнення та суми штрафів за невиправдане умовами виробництва та збуту підвищення або зниження цін на масові товари, створення об'єднання без дотримання правил і неузгоджену діяльність та перешкоджання роботі ревізора міністерства [167, с. 3].

Для з'ясування суперечностей усередині уряду з приводу політики щодо синдикатів необхідно висвітлити позицію його членів щодо окремих аспектів законопроекту. С. Тімашев у дусі традиційної політики уряду вважав за необхідне зберегти за ним найширші можливості втручання в діяльність монополій. На всіх стадіях обговорення законопроекту він наполягав на принципі карного переслідування монополістів, який в остаточному проекті й було збережено. Передбачали відповідальність керівників і учасників синдикатів за „невиправдане умовами виробництва підвищення або зниження цін”. Проти карних санкцій виступило лише МФ, однак можемо погодитися з думкою В. Дякіна, що його спробу видалити з тексту законопроекту карне переслідування за підвищення цін не треба розглядати як поступку тиску монополій, оскільки замість юридичного обмеження діяльності приватного капіталу відомство віддавало перевагу заходам економічного та адміністративного впливу [463, с. 51]. Передбачали впливати шляхом установлення обов'язкових для синдикатів „граничних цін” чи граничних розмірів прибутку [458, с. 105–106]. На користь того, що законопроект

не відповідав інтересам монополій, свідчить і той факт, що він отримав підтримку навіть таких рішучих противників синдикатів, як С. Рухлов та міністр юстиції І. Щегловітов.

У травні 1914 р. остаточний проект закону подали на розгляд уряду, але він так і залишився на папері. Його подальше обговорення „було призупинено з огляду на умови воєнного часу” [383, с. 74], однак те, що проект не став законом, не применшує його значення. Розробка та проходження законів у Російській імперії завжди тривали дуже довго, подекуди розтягуючись на десятиріччя, і те, що цей проект так і не було внесено на розгляд Державної думи після початку Першої світової війни, не можна вважати незвичайним.

У контексті урядової політики стосовно синдикатів напередодні Першої світової війни треба розглянути ще одне питання, яке було серед найактуальніших у той час. Це проблема розподілу казенних замовлень через урядовий Комітет з розподілу замовлень на рейки, рухомий склад та інші залізничні приладдя. Останній сучасники й радянська історіографія розглядали як установу, що розподіляє замовлення „у вигляді подачок між тісною групою промисловців”, а також як „організоване казною бюро тресту певної групи привілейованих заводчиків” [325, с. 2].

Надавати допомогу галузі уряд став ще з 1900 р., коли до нього почали надходити численні клопотання промисловців, так, правління РПіМТ у Харкові просило „зважаючи на важке становище, яке переживають тепер російські паровозо- та вагонобудівні заводи” зобов’язати іноземні компанії, що будують і використовують вузькоколіїні залізниці, в обов’язковому порядку робити замовлення виключно в Росії та з матеріалів російського походження [103, арк. 79]. Заходи щодо підтримки металургії та транспортного машинобудування вилилися у створення для цього в червні 1902 р. спеціального тимчасового органу, що регулював розміри виробництва на окремих заводах транспортного машинобудування, подекуди здійснював технічне проектування в царині будівництва рухомого складу та діяв у тісному контакті з „Продпаровозом” і „Продвагоном”. Втім помилково вважати їхній голос у Комітеті вирішальним,

оскільки ніякого впливу на загальну кількість річних замовлень, які визначали МФ і Рада міністрів, монополії не мали. Не могли вони впливати й на ціни за залізничними замовленнями, які було встановлено ще в 1900 р., тобто за два роки до створення Комітету, та знижено по рейках на час його заснування. Ці ціни перевищували ринкові під час кризи та депресії аж до 1909–1910 рр., проте відставали від ринкових цін часів піднесення (рейки – незмінно 1 р. 11 коп., а сортове залізо в 1912–1913 рр. – 1 р. 46 коп.) [458, с. 108–109].

Вирішальну роль у транспортному машинобудуванні ці синдикати відігравали лише під час розподілу річних замовлень між окремими заводами. У металургії їхній вплив взагалі був мізерним через невелику кількість підприємств цієї галузі, що входили до Комітету. Більше того, підтримка заводів Південного району призвела до гальмування розвитку „Продамету”, оскільки Новоросійське та Російсько-Бельгійське товариства, отримуючи вигідні замовлення від Комітету, не бажали приєднуватися до синдикату. Це ж викликало нападки на Комітет з боку великих металозаводчиків, зокрема Ю. Гужона [458, с. 109].

Термін дії Комітету кілька разів подовжували. З кожним відповідним запитом це питання в Раді міністрів вирішували лише з однієї позиції: чи потрібна ще підтримка металургії та машинобудуванню чи то обставини, що сприяли виникненню Комітету, минули. В умовах падіння в роки підйому завантаження транспортного машинобудування необхідність збереження Комітету в уряді не викликала сумніву. Замовлення передавали тільки заводами, які обслуговували казенні залізниці до 1903 р., оскільки „стиснуті умови зобов’язують до всебічного обмеження кількості заводів, що отримують замовлення” [105, арк. 165–165 зв.]. Уряд наполягав на рівномірному розподілі замовлень між заводами задля того, щоб „уникнути потрясінь металічної промисловості” [112, арк. 1]. Тож вплив монополій, які, звісно, клопоталися про подовження дії Комітету, мав тут лише другорядне значення.

Напередодні війни С. Рухлов розпочав активну боротьбу проти Комітету, яка увінчалася успіхом у 1914 р. 30 липня, через 11 днів після початку війни, він

поставив питання про ліквідацію Комітету замовлень задля викоренення в державному апараті „заступництва синдикатам”. Така постановка питання забезпечила підтримку більшості Ради міністрів, де проти висловився лише С. Тімашев. Він справедливо зауважував, що руйнування під час тільки-но початої війни системи замовлень, яка існувала протягом 12 років, є дуже необережним кроком, однак це не мало ніякого впливу на міністрів, 14 жовтня 1914 р. Комітет було ліквідовано [458, с. 114]. Протест усіх трьох зацікавлених у його існуванні синдикатів, а також колективне звернення до уряду всіх петербурзьких банків із закликом зберегти Комітет в умовах війни не отримали відповіді [214, с. 490–491]. Цей захід ознаменував перемогу антисиндикатської лінії в уряді, чому передував період з „1908 та 1912 рр., коли влада в союзі зі значною частиною передового суспільства за кожної слушної нагоди обрушувалася на синдикати, що існували в Росії” [203, с. 1].

На початку Першої світової війни антимонопольна позиція зумовлювала прагнення уряду вирішувати військово-економічні завдання без прямої участі синдикатів. Унаслідок відсутності центральних органів, які б об’єднували заводи, що працювали на оборону, воєнні замовлення роздавали „наосліп”, причому перевагу надавали іноземній промисловості [319, с. 517], проте поразки на фронті, багато в чому викликані труднощами у виготовленні та транспортуванні промислової продукції, спонукали уряд провести в 1915 р. мобілізацію промисловості.

Для координації виробництва й забезпечення армії зброєю та боєприпасами у травні 1915 р. за ініціативою Ради з’їздів представників промисловості та торгівлі було створено Центральний воєнно-промисловий комітет (ЦВПК). Уже після першого з’їзду в червні його головою обрали московського підприємця О. Гучкова. Крім нього, важливу роль у комітеті відігравали виробники текстилю П. Рябушинський та О. Коновалов, цукрозаводчик М. Терещенко та ін. Значною мірою саме через це найбільші монополії – „Продамет” і „Покрівля” – залишилися осторонь від діяльності ЦВПК та віддавали перевагу зв’язкам безпосередньо з державними органами. На з’їзді створеної в 1916 р. Ради з’їздів представників

металообробної промисловості наголошували на тому, що ЦВПК не представляє інтересів промисловості, а особливо металургійної [494, с. 196].

17 серпня 1915 р. було опубліковано положення про Особливу нараду для обговорення та об'єднання заходів з оборони держави, на яку покладали нагляд за діяльністю підприємств, що виконували воєнні замовлення [45, арк. 42 зв.]. Крім того, було засновано Особливу нараду з оборони, а пізніше ще й Особливі наради при кожному з міністерств, що відповідали за воєнні поставки (з палива, транспорту та продовольства). Тож уряд був змушений піти на деякі кроки щодо реформування управління економікою шляхом залучення до нього представників промисловості. Але при цьому він, як і раніше, не пускав буржуазію до реальної влади та тримав у своїх руках командні позиції в Особливих нарадах, намагаючись якнайбільше обмежити вплив промисловців у економічній сфері.

Мобілізація промисловості відбувалася в складних умовах. Війна виявила її організаційну слабкість, яка, на думку О. Реєнта та О. Сердюка, була серйозним чинником низької продуктивності промисловості. Очевидними стали слабкі сторони в діяльності об'єднань промисловців старого типу (Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі, Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії та ін.). Вони дали поштовх до мобілізації, проте за їхньою суттю не мали торговельних і виробничих функцій. Унаслідок цього військові замовлення часто передавали заводам, які не мали поблизу палива й сировини; виникали проблеми з залізничними перевезеннями. Крім того, для отримання замовлення останнє мало пройти шість – сім інстанцій, межі компетентності яких не було чітко встановлено [261, с. 1]. Воєнне ж відомство потребувало структур, які мали б безпосередні зв'язки з виробництвом. Такими об'єднаннями були синдикати, котрі ще задовго до війни створили систему ділових зв'язків з контрагентами, були обізнані в питаннях асортименту та здатні оперативно впливати на підприємства для забезпечення виконання замовлень [408, с. 93–94].

На це звертали увагу й сучасники, посилаючись на організацію промисловості у ворожій Німеччині. Там завдяки наявності системи промислових союзів і синдикатів Військово-промислова рада мала можливість від самого

початку війни отримувати достовірну інформацію про запаси матеріалів, продуктивність, потужність заводів і фабрик тощо. Ця організованість сприяла раціональному розміщенню замовлень між заводами та швидкій доставці їм необхідних матеріалів і палива [286, с. 1].

На початку 1917 р. голова Державної думи М. Родзянко у зверненні до Миколи II зауважував: „Так, замість того щоб доцільно використовувати живий, рухомий апарат торгівлі, який прекрасно знає всі ринки країни, має широко розвинуті ділові зв'язки й відповідне матеріальне обладнання... уряд звернувся до послуг чиновників, у величезній більшості випадків не знайомих із справою... Звичайно, нічого іншого, крім повного розладу торгівлі, вийти не могло; і пережита нами продовольча розруха, і скажена спекуляція, і всілякі голоди – вони створені руками влади, неосвіченої й бездарної” [123, с. 29].

Як бачимо, у Російській імперії монополістичні об'єднання не стали поширеним явищем, а в уряді з початку війни зберігалось негативне ставлення до їхньої діяльності. Деякі зрушення в питанні використання синдикатів задля забезпечення армії відбулися лише в 1916 р., але й тоді „якщо їх і використовували, то вони посідали пасивно-підпорядковане становище” [321, с. 2].

Тривалий час в історіографії панувала думка про надзвичайне посилення синдикатів протягом Першої світової війни та підпорядкування ними органів державної влади. Це стосувалося передусім „Продамету”. Дійсно, зростання попиту на метал сприяло збільшенню прибутків контрагентів синдикату. Однак це не означало посилення його впливу, а тим паче підпорядкування ним урядових установ. Навпаки, уряд активно втручався в комерційну й виробничу діяльність „Продамету”. Так, у 1915 р., на думку директора Таганрозького металургійного товариства, „Продамет” уже був непотрібною організацією, оскільки „вся виробнича здатність існуючих заводів використана для потреб держави й приватні замовлення відійшли на другий план”, а „всі укладені товариством „Продамет” договори... не мають ані сили, ані значення” [120, с. 462].

10 червня 1916 р. було затверджено правила про видання посвідчень на право відпуску металу, відповідно до яких заводи втрачали право виконувати замовлення, що не відповідали інтересам оборони держави [45, арк. 42 зв.]. Метал зі складів без дозволу Заводської наради не відправляли [91, арк. 194]. Неприпустимість безпосередньої торгівлі навіть на доручення „Продамету” неодноразово підкреслювали як таку, що „суперечить цілям оборони” [80, арк. 195]. Виробничі плани складали „за найбільшими можливостями заводу”, тому „усувалась роль Продамету як органу, що розподіляє виробництво... Призначення твердих цін на метал, контроль випуску заводів і приватного ринку усували вплив Продамету на ціни” [403, с. 58].

Не підтверджує тезу про підкорення монополіями влади й приклад синдикату „Продвугілля”, у ліквідації якого значну роль відіграв уряд, зокрема через судовий тиск. Головний клієнт „Продвугілля” – державні залізниці – після 1914 р. укладав угоди переважно безпосередньо з постачальниками, які входили до складу синдикату, минаючи його [403, с. 65]. Синдикат замінила державна монополія, оформлена шляхом створення Особливої наради з палива в 1915 р. та зростання ревізиції з середини 1916 р. Тож, пояснення розпаду синдикату лише внаслідок зміни кон’юнктури та внутрішніх відцентрових тенденцій не є повним без урахування визначального впливу на вугільну промисловість держави.

Починаючи з 1916 р. уряд вживає заходів щодо заохочення монополізації окремих галузей промисловості, що має стати „регулятором виробництва та споживання й противагою спекулятивній вакханалії”. Зокрема в липні 1916 р. ЦВПК за підтримкою уряду об’єднав 23 заводи, що виробляли поташ, задля встановлення єдиних цін і нормування виробництва [494, с. 209], але підприємці відзначали „елемент деякої примусовості” цього процесу [258, с. 4–5].

Загалом протягом війни влада контролювала промисловість, установлюючи ціни на одні продукти, розподіляючи інші, тримаючи в руках доступ до військовополонених як джерела дешевої робочої сили [176, с. 57]. У цих умовах підприємці на сторінках їхніх часописів усе частіше відверто висловлювали невдоволення як конкретними діями уряду (введення державних монополій

та одержавлення приватної промисловості), так і економічною політикою держави загалом. Зазначали, що „те, що іменують «мобілізацією промисловості», являє собою сукупність державних втручань в організацію праці, закупівлю сировини, розподіл замовлень, напрями збуту, технічний внутрішньовиробничий порядок. Це є прагнення підвести під єдине керівництво промислове життя з його механізмом ринкового суперництва” [230, с. 1]. Уряд „прагне зберегти за собою становище якогось вершителя доль, якогось „фатуму” промисловості. Хоче – він благодіє, хоче – розоряє. На місце безстороннього ринку, на місце економічної кон’юнктури ..., стає „начальство”, перед яким треба „ламати шапку”, до якого ведуть таємничі, не для всіх доступні, ходи, яке часом охоче заступається за відсталі в економічному відношенні класи” [335, с. 271].

Як бачимо, промисловці відверто критикували політику уряду щодо підтримки аграрного поміщицького капіталу, а їхні виступи поступово набували відверто політичного звучання. Обурення підприємців викликала економічна програма призначеного наприкінці 1915 р. міністра внутрішніх справ О. Хвостова, одним із пунктів якої була боротьба з синдикатами. На думку промисловців, у цій програмі виказувалося „і властиве бюрократу прагнення опікати все і вся, і віра у всемогутність бюрократичних приписів, і недовіра, і навіть ненависть до купця та промисловця” [223, с. 451, 454]. Загалом протягом війни синдикати та трести так і не стали основою господарської діяльності країни, їхню комерційну самостійність послідовно обмежували й подекуди фактично ліквідували.

Після Лютневої революції 1917 р. політика влади щодо монополій в уособленні Тимчасового уряду набула нових рис. До його складу в різні часи входили такі представники підприємництва, як О. Коновалов, О. Гучков, М. Терещенко, С. Третьяков, С. Смирнов, П. Пальчинський. Це зумовлювало прихильне ставлення до ділових кіл, а також тісні контакти між владою та буржуазією. Розуміючи переваги монополістичних об’єднань з погляду організації управління промисловістю, Тимчасовий уряд займає позицію підтримки їх і заохочення синдикування та трестування. Монополії та інші

організації підприємців уряд починає офіційно розглядати як основу державного регулювання.

До того моменту найбільші синдикати вже були активно залучені до організації виконання урядових замовлень. Зокрема, згідно з тимчасовою інструкцією про порядок розподілу металів у березні 1917 р. фактично було встановлено обов'язковість передачі замовлень на метал заводам через „Продамет” та „Покрівлю”. Цей порядок остаточно закріплювали правила розподілу металів від 20 липня 1917 р. Подібна ситуація склалася й у транспортному машинобудуванні. Міністр шляхів сполучання Тимчасового уряду М. Некрасов призначав для рішення важливих питань засідання „Продпаровозу”, куди направляв представників міністерства [447, с. 52].

Уряд уважав посилене синдикування та трестування найкращим виходом з промислової кризи й не лише заохочував діяльність союзів, що існували, а й безпосередньо брав участь у створенні нових. На початку 1917 р. було заявлено про необхідність створення казенного синдикату з лісоекспорту на Півночі Російської імперії, управляти яким мала нарада з дев'яти членів, з яких сім були представниками уряду й лише два – підприємці [217, с. 109].

Улітку 1917 р. Тимчасовий уряд офіційно виступив за необхідність синдикування та трестування всіх галузей промисловості. Було визначено, що, оскільки захід потрібно „здійснити спішно, він буде проведений примусовим порядком, незалежно від бажань окремих підприємств або хоча б цілих галузей промисловості” [79, арк. 7–7 зв.]. Примусове синдикування мало стати однією з форм організації ринку й державного контролю над промисловістю. У цьому випадку монополія зберігала приватний підприємницький апарат, натомість ціни, регулювання видобутку та збуту підпадали під контроль держави [276, с. 3]. Тож передбачали ліквідацію не лише комерційної, а й виробничої самостійності підприємств.

Промисловці виступили різко проти примусової монополізації. Вони підкреслювали, що тільки позитивного ставлення уряду до синдикатів з відсутністю підтримки виключно позасиндикатських фірм було б цілком

достатньо для формування системи монополістичних союзів [79, арк. 8–8 зв.]. Зокрема ще в травні Рада Союзу представників металургійної та залізоробної промисловості наголошувала на необхідності активізувати процеси синдикування та трестування в металургійній промисловості [29, арк. 10]. Водночас промисловці наполягали, що цей процес мав спиратися виключно на ініціативу підприємців за умови легалізації та сприяння уряду [316, с. 48]. До трестування ж, на думку підприємців, була готовою тільки металургійна промисловість [8, арк. 159–160].

Реалізація планів щодо примусового синдикування була перервана політичною кризою й падінням Тимчасового уряду восени 1917 р. У цих обставинах підприємці не вдавалися до чогось нового, намагаючись зорієнтуватися в обставинах, що швидко змінювалися. Конференція промисловців у Харкові 20–26 вересня 1917 р. зазначала, що „анархія в країні досягла крайніх меж. Зникають останні гарантії свободи, права та законності” [82, арк. 166].

Загалом розпад Російської імперії на початку 1917 р. та формування власних урядів деякими національними окраїнами суттєво не позначився на структурі її економіки. Протягом весни – осені 1917 р. синдикати Південного району продовжували отримувати й виконувати замовлення від Тимчасового уряду [51, арк. 405; 82, арк. 166]. Ми не виявили свідчень про постійні контакти об’єднань, наприклад, з Українською Центральною Радою в Києві до осені 1917 р.

Більшовицький переворот призвів до економічних перетворень на контрольованій ними території: націоналізація землі, банків, промисловості, транспорту, установлення робітничого контролю на підприємствах, припинення випуску паперових грошей, зміна податкової системи тощо. Цих заходів ужили не одразу, тому наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. підприємці шукали можливості співпрацювати з владою, у міцність якої вони не вірили.

Зокрема концерни „Коломна-Сормово” та Стахеева вели переговори з радянською владою про створення державних капіталістичних трестів з метою зміцнення їхнього становища та боротьби з конкурентами. Більшовики ж в умовах економічної кризи та воєнних дій прагнули використати для власних потреб уже готовий обліково-контрольний і технічний апарат цих об’єднань. Спроба

О. Мещерського скористатися переговорами з Радянським урядом для розширення керованої ним групи підприємств стривожила промисловців. Рада „Продвагону” в квітні 1918 р. зверталася до ВРНГ, зауважуючи, що „згідно з постановами проекту підприємства практично не зливаються в єдине нове утворення, а власне поглинаються товариствами Коломенського й Сормовського заводів”. Однак проект так і не було реалізовано, а заводи фінансової групи „Коломна-Сормово” в червні 1918 р. націоналізували [460, с. 113].

Загалом же підприємці виступали різко „проти всіх прагнень нав’язати в явній чи прихованій формі соціалістичний лад життя та такі норми економічних відносин, що не відповідають даному ступеню економічного розвитку” [82, арк. 166 зв.]. У Південному районі так само, як і більшовики, не мала прихильності й УНР, проголошена в листопаді 1917 р. Загалом її уряд практично не контролював промислові райони. В. Ауербах так згадував наслідки візиту представників УНР у Харків наприкінці листопаду – на початку грудня 1917 р. з вимогою припинити відправку хліба до Радянської Росії: „Міністри наказали й поїхали, але сліду від їхнього приїзду не залишилося: у Харкові рішуче не визнавали влади Українського Уряду” [148, с. 54]. Разом з тим, останній також не прагнув зблизитися з промисловцями й домагався контролю над промисловістю, зокрема встановлення твердих цін на метал [93, арк. 70].

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. у ході радянсько-української війни контрагенти синдикатів, що розташовувалися в Південному районі, знаходилися переважно під контролем більшовицької влади. У січні 1918 р., як уже було сказано, націоналізували „Продамет” загалом так кілька підприємств, що туди входили [52, арк. 130]. У січні „Продпаровоз” і „Продвагон” погодилися на участь у їхній діяльності представників радянського уряду [84, арк. 348]. Загалом до весни 1918 р. регіон контролювала Радянська Росія.

З установами влади гетьмана Скоропадського ситуація змінилася. 1918 р. на українських територіях сучасники характеризували як період пожвавлення підприємницької діяльності, яку ділові кола пояснювали отриманою краєм політичною самостійністю [150, с. 29]. Гетьман проводив політику підтримки

підприємництва, промислові й торговельні кола отримали можливість суттєво впливати на економічний курс країни. Два представники „Продамету” входили до складу Особливої наради з металу при МТіП та брали активну участь у її роботі, зокрема норми відпуску по заводах розподіляв „Продамет” або самі заводи та затверджував головний інспектор торгівлі металами [31, арк. 67 зв.]. Загалом усі справи, що стосувалися заводів-контрагентів „Продамету”, мали вирішуватись через нього, тож бачимо, що стосунки влади і синдикату принципово не змінились порівняно з минулим 1917 р. [30, арк. 69 зв.]. Припускаємо, що тепер саме синдикат більшою мірою диктував свої умови уряду, наприклад, розміри надбавок до твердих цін на металеві вироби в липні 1918 р. встановлював саме „Продамет”, а тільки потім їх затверджувало МТіП [32, арк. 77 зв.]. Лише з остаточним установам радянської влади діяльність монополій, утворених за часів Російської імперії, було згорнуто.

Тож, позиція уряду Російської імперії стосовно промислових синдикатів не була незмінною, а підкорювалася конкретним інтересам держави в той чи той проміжок часу. В основному збігаючись з прагненнями монополістичного капіталу, політика влади однак не стала прямим вираженням його інтересів. Держава залишала у своїх руках усі важелі економічного впливу в імперії, застосовуючи їх, якщо синдикати загрожували виходом з-під контролю чи порушенням інтересів панівної верстви населення – великих землевласників. Однак навіть така обережна політика уряду найчастіше не знаходила підтримки останніх, як і більшості суспільства загалом, що виступало за їх повну заборону синдикатів.

4.2. Позиція суспільства щодо промислових синдикатів

Ставлення громадськості до монополій у будь-якій країні ніколи не було позитивним, що є цілком зрозумілим. У Російській імперії це питання треба розглядати в контексті ставлення суспільства до промисловості

та капіталістичного господарства загалом. Пізніше та швидке впровадження в Російській імперії капіталізму в поєднанні зі збереженням значної кількості феодальних пережитків вступило в суперечність з менталітетом широких верств населення Російської імперії, який російський історик В. Федоров називає „антивласницьким” [373, с. 374]. Для нього була характерною неповага до приватної власності, яку розглядали як „награбоване майно”. Цю особливість уявлень суспільства згадував і філософ М. Бердяєв: „...російському народові завжди були чужі римські поняття про власність. Абсолютний характер приватної власності завжди відкидали” [342, с. 49–50].

Російська релігійна філософія заперечувала буржуазну етику, протиставляючи їй моральні настанови православ'я. Відомий філософ В. Ерн у 1906 р. доводив тезу, що „приватної власності у віруючого не має бути. Хто не зрікається приватної власності, той не християнин, а язичник” [434]. Це призводило до формування негативних уявлень населення про капіталістичний прибуток загалом у будь-яких його проявах. Навіть на початку 1980-х рр. селяни, наприклад, ще не визнавали ідеї грошового займу під відсотки та прибутку на капітал, вважаючи, що цим „візьмуть гріх на душу” [394, с. 337, 334]. Тож процес прийняття населенням капіталістичної системи цінностей відбувався вкрай повільно.

Ставлення освіченої громадськості до підприємництва можна з'ясувати через вивчення художньої літератури тієї пори, оскільки саме творча інтелігенція значною мірою формувала уявлення суспільства про буржуазію та її діяльність. Основу сприйняття купецтва як представників „темного царства” було закладено в п'єсах М. Островського, написаних у 1870-х рр. Стереотипи, створені драматургом і тиражовані й розвинені письменниками наступних поколінь, зберігались у свідомості суспільства до самого початку Першої світової війни: об'єднання підприємців, як і торгівлю та промисловість загалом, сприймали „або як якийсь паразитний придатак до землеробської основи російського народного господарства, або як джерело непорядної наживи для порівняно невеликої частки неодмінно кровожерливих капіталістів” [186, с. 201].

У згаданих особливостях менталітету знайшли благодатний ґрунт поширювані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. антикапіталістичні ідеології. Загалом капіталізм як основу розвитку економіки імперії визнавали всі напрямки суспільної та економічної думки, однак оцінка його характеру та значення була різною.

Широкою популярністю користувалися ідеї представників народницького напрямку. Вважали, що капіталістичні відносини в Російській імперії штучно насаджує держава й тому вони не мають майбутнього. Народництво підтримувало тезу про самобутній історичний шлях Росії, який позбавить її жахів капіталізму. Вони були переконані, що, спираючись на селянську громаду та натуральне господарство, Російська імперія може минути капіталізм і відразу перейти до „громадського соціалізму”. Ця віра у винятковість Росії, у можливість уникнути болячок буржуазного суспільства, була популярною не лише серед інтелігенції, її поділяли останні імператори, консерватори та значна частина правлячої верхівки імперії [394, с. 337]. Так характеризував трансформації в промисловості на початку ХХ ст. великий князь Олександр Михайлович: „Залізо, вугілля, бавовна, мідь, сталь були захоплені групою петербурзьких банкірів... Господаря підприємства, який знав кожного робітника на ім'я, змінив діловий фахівець, присланий з Петербурга. Патріархальна Русь, що встояла перед атаками революціонерів 1905 р., завдяки лояльності дрібних підприємців, відступила перед системою, що була запозичена за кордоном і не підходила російському укладу” [151].

Значним був вплив і представників марксизму, які, указуючи на закономірність капіталістичних процесів у Російській імперії, підкреслювали їхню прогресивність і перебільшували ступінь їхнього розвитку задля обґрунтування тези про його вичерпаність. Ці ідеї знайшли відображення в роботах Г. Плеханова, В. Леніна, П. Струве та ін. І якщо революційні марксистки на чолі з В. Леніним бачили вихід у революційному шляху скидання капіталістичного ладу, то „легальні” (П. Струве, М. Туган-Барановський)

визнавали його здатним до подальшого розвитку виробничих сил і продуктивності праці.

Народницькі й соціал-демократичні настрої породжували думку про необхідність боротьби з упровадженням капіталізму та його проявів. Велику промисловість було проголошено штучним утворенням помилкової урядової політики, а її представників – експлуататорами народної праці, „мирськими захребетниками”, які не щадять нікого задля отримання прибутку [326, с. 605]. Усе це накладалося на той факт, що капіталістична еволюція безпосередньо зачіпала лише невелику частину населення. Значна ж його більшість „жила у світі далекому від прагматизму, раціоналізму, індивідуалізму, характерних рис капіталістичних суспільно-економічних систем” [462, с. 8]. О. Фенін, говорячи про ставлення громадськості до „Продвугілля”, зауважував, що воно „зовсім не було викликане особливостями його діяльності – це був суцільний протисиндикатський настрій, заснований на нерозумінні ролі синдикатів і їх неминучості в житті капіталістичної промисловості” [152, с. 124]. Звісно, що все це сприяло вихованню населення в антикапіталістичному, а тому й в антисиндикатському дусі.

Такі уявлення викликали роздратування промисловців, які констатували, що „публіка ... до всього ставиться з сентиментально-альтруїстичного погляду й вимагає від промисловості застосування такого самого погляду до торгово-промислових дій. А через те, що капітал за його природою не визнає альтруїзму та цілком заперечує сентиментальність, на промисловість російська публіка дивиться як на здирників населення, а на синдикат – не інакше як на заклад, призначений для грабежу”. Більше того, монополії не отримували визнання й у частки підприємців, серед яких були такі, що вважали синдикування дією, несумісною з поняттям про етику [322, с. 33].

Прослідкувати зміни в сприйнятті монополістичних об'єднань суспільством можна за допомогою преси, яка віддзеркалювала погляди представників різних суспільних угруповань. Серед видань виділяємо такі, що були прибічниками синдикування (корпоративні видання промисловців), і ті, у яких будь-які процеси

монополізації сприймали критично, а подекуди й вороже. Зазначимо, що зміст публікацій урядових і офіційних видань змінювався залежно від політики, яку проводила влада в той чи той момент.

Питання про синдикати вийшло на шпальти періодики після публікації в 1895 р. згадуваної книги професора І. Янжула, однак до початку ХХ ст. проблема монополізації промисловості не набула широкого висвітлення в пресі. Винятком були лише картель цукро заводчиків і нормування, що його замінило. Зазначимо, що об'єднання в цукровій галузі завжди отримували чи не найбільшу кількість гнівних відгуків у пресі. Уряд і виробників цукру звинувачували в прагненні до підвищення цін на цукор і його вивезення за кордон за рахунок внутрішніх споживачів. На початку 1899 р. газета „Южный край” зауважувала, що внаслідок такої політики „споживачі цукру сплачують один акциз до скарбниці, а інший на користь цукро заводчиків і навіть власне не на їхню користь, а на користь закордонних споживачів” [327, с. 2].

Створення кількох синдикатів протягом кризи 1901–1903 рр. та подальшої депресії також отримали в більшості видань незначне висвітлення. Для цього періоду характерні статті вчених і промисловців, що мали теоретичну спрямованість – суспільство намагалося з'ясувати, що являють собою синдикати та картелі, говорили про їхні позитивні й негативні риси. Зі зміцненням монополій і виходом з кризи все частіше почали лунаати голоси на користь їх максимального обмеження, а то й заборони.

Як уже було зазначено, поштовхом до антисиндикатської кампанії в суспільстві стала невдала спроба створити південний металургійний трест. Чутки про нього сколихнули суспільство й викликали палку дискусію в пресі, яка, відображаючи думку широких верств населення, зайняла переважно антитрестовську позицію. Кореспонденти не шкодували гострих висловів, щоб описати сутність і наслідки діяльності монополій. У статті з промовистою назвою „Кайдани на Росію” газета „Новое время” висловлювала думку, що трест призведе до потрапляння маси населення „в майже необмежене підпорядкування кількох осіб”. Його діяльність неодмінно призведе до повного знищення

російської металургії, – пророкував часопис [237, с. 3]. Саме в 1908 р. в пресі з'являється поняття „боротьба з синдикатами”, яке не сходитиме зі сторінок періодичних видань до кінця існування Російської імперії. Не менш можливим чинником активізації руху проти монополій була розпочата земствами того ж року боротьба проти синдикату „Покрівля”.

У цей період, коли депресія в економіці пішла на спад, що сприяло поживленню внутрішнього споживання продуктів важкої промисловості, в повній мірі з'ясувалася неготовність вітчизняних підприємств задовольнити вимоги споживача. Це було викликано тим, що більшість заводів у їхньому виробництві від самого заснування були орієнтовані на великі державні замовлення, тоді як дрібні приватні замовлення визнавали малоприбутковими. „Мріяти про зміцнення нашої металургійної промисловості на ґрунті підків, осей, кованих коліс, плугів, залізних дахів, – практичним людям зовсім не приходитьсья”, – підкреслювала Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі [428, с. 57–58]. Така політика промисловців призводила до того, що споживання металевих виробів на одного мешканця Російської імперії було приблизно в шість разів меншим, ніж у США, у п'ять разів меншим, ніж у Німеччині та Великій Британії, втричі меншим, ніж у Франції [428, с. 65]. Тож при швидкому зростанні промисловості більшість населення країни, а особливо селяни, не відчували його в галузі споживання.

Дефіцит найнеобхідніших промислових товарів і відповідно їхня вкрай висока вартість призводили до постійного зростання кількості скарг від населення. Головними винуватцями такого стану речей визнавали синдикати, які „буквально розорюють своїми вимогами національну промисловість” [313, с. 594]. Починаючи з 1908 р. оплотом боротьби сільського споживача з синдикатами стали органи місцевого самоврядування на селі – земства [469].

Земські установи вели торговельну діяльність, розповсюджуючи через спеціальні склади сільськогосподарську техніку, залізо, насіння, добриво та ін. починаючи ще з 60-х рр. XIX ст. У 1910 р. такі заклади мали 86% усіх повітів імперії [379, с. 180]. Головну роль у земській торгівлі відігравали сільськогосподарські машини (68% усього відпуску), дахове (26%) та сортове (6%)

залізо [331, с. 264]. „Земство продає залізо в такі глухі куточки, куди ніяк не може проникнути ані одноосібно заводчик, ані синдикат «Покрівля»», – констатувала урядова преса [274, с. 1].

Загалом уряд заохочував розширення земської торгівлі, прихильно до неї ставилася й буржуазія. Однак з розвитком монополістичних тенденцій у промисловості та зменшенням кількості державних замовлень на тлі посилення впливу земських торгівців співвідношення сил поступово змінювалося, що призвело до конфлікту між виробником і сільськогосподарським споживачем.

Гучного розголосу в суспільстві набула боротьба земств проти уральського синдикату „Покрівля”, контрагенти якого виготовляли дахове залізо. Покриття дахів залізом, окрім усього іншого, було також протипожежним заходом, тому з розвитком земського страхування від вогню земства ставали безпосередньо зацікавленими в скороченні кількості пожеж. З цією метою вони торгували даховим залізом за пільговою ціною, використовуючи необхідні для цього кошти зі страхового капіталу [379, с. 179], однак розповсюдження заліза на селі було вкрай повільним, оскільки більшість селян і навіть городян не мали на це грошей. До прикладу, у Брацлаві Подільської губернії в 1910 р. 592 з 1160 будівель були покриті соломною [381, с. 164].

З ініціативи московського земства 26 липня 1908 р. було вироблено основні положення загальноземського союзу, який отримав неофіційну назву „Залізного союзу земств”. Головною метою земці проголосили боротьбу з завищеними цінами „Покрівлі”, яку вели шляхом закупівлі заліза в аутсайдерів та торгівлі за пільговими цінами [231, с. 257]. Ще на початку 1908 р. об’єднане пермське земство уклало угоду з Сисертськими й Лазаревськими заводами, що не входили до синдикату, про постачання дахового заліза за пільговими цінами [267, с. 2].

Рішучий виступ цієї антисиндикатської організації викликав обурення не лише залізо заводчиків, а й усіх торгово-промислових кіл. Їхній загальний настрій характеризує вираз заступника голови Московського біржового комітету О. Коновалова: „... ми маємо справу з організованою боротьбою проти приватного капіталу” [250, с. 2]. У пресі наголошували на шкоді, яку завдасть союз, звертали

увагу на загрозу іноземних синдикатів, які вб'ють залізну промисловість, на збільшення кількості безробітних, що є неминучим у випадку закриття заводів, на збитковість казенних підприємств [331, с. 264].

Особливу ж увагу звертали на цілковиту некомпетентність земських торгівців. За словами одного з представників Московського біржового товариства, „земства продають майже за заготівельною ціною, благодіють населенню за рахунок чужої кишені” [250, с. 2]. Залізо заводчики звинувачували земства у відсутності комерційного підходу до ведення справи, оскільки у випадку торгівлі за пільговими цінами утримання складів, ведення звітності та втрати за кредитами покривали за загальноземський рахунок. Очільник „Покрівлі” С. Фармаковський зауважував, що оскільки земства не мають державних повинностей, це ставить їх у вигідніші умови порівняно з приватною торгівлею, тому держава втрачає через це значну частку торговельних податків. „Земська торгівля в її філантропічному вигляді уявляється нам не лише марною для країни, але й вельми шкідливою”, – робив він висновок [323, с. 1].

Виступи підприємців не знайшли підтримки населення, а звернення земств до аутсайдерів змусило „Покрівлю” поступитися. Уже наприкінці 1909 р. синдикат виявився нездатним диктувати свої умови земствам, а 1910 р. „Залізний союз” розглядав як рік остаточної перемоги: синдикат знизив ціни, з нього вийшли п'ять заводів [403, с. 246–247]. Тоді земський союз придбав 1,3 млн. пуд. заліза уральських заводів, з них лише третину в „Покрівлі”, решту – в аутсайдерів. Загалом кількість придбаного заліза порівняно з 1909 р. зросла майже вдвічі. Зіграли земства й на конкуренції Уральського та Південного районів, значно збільшивши (на 58%) замовлення на заводах останнього [192, с. 1]. З 1912 р. об'єднання земств діяло як товариство „Московське губернське земство і К^о”, яке вже мало можливість диктувати свої правила на ринку. Так, умовою закупки в уральських Сергінсько-Уфалейських та заводів князя Абамелек-Лазарева заліза до кінця 1914 р. була згода останніх не вступати до синдикату [251, с. 1].

Не менш запеклою була боротьба земств з об'єднанням у галузі виробництва сільськогосподарської техніки. Рівень розвитку цієї галузі в імперії залишався

вкрай незадовільним, за даними О. Реєнта та О. Сердюка вартість діючого парку сільськогосподарських машин тут становила в 1913 р. 425 млн. руб., тоді, як у США вже у перші роки ХХ ст. вона досягла 5,8 млрд. руб. [409, с. 75]. Ввезення ж техніки з-за кордону ускладнювалося через високі митні ставки.

Тож нарікання на ціни сільськогосподарської техніки з боку споживачів лунали постійно, а із заснуванням у 1906 р. З'їзду російських фабрикантів землеробських машин та знарядь останній став головним об'єктом критики. Невдовзі земства заговорили про необхідність об'єднатися з метою звільнення від „монополії російських представників закордонних заводів, які різними умовами та угодами поділили землеробську Русь на райони, що рясно живляться від сільського населення, яке все більше й більше бідніє” [97, арк. 17].

У 1910 р. З'їзд представників земств та завідувачів земських торгових складів Півдня Росії вирішив створити на півдні України товариство земств, яке займалося б торгівлею машинами для сільського господарства. У відповідь на таке об'єднання в районі, який давав більше половини всього виробництва сільгосптехніки, промисловці спробували об'єднатися задля „регулювання збуту продукції”, проте здійснити цього тоді не вдалося [500, с. 76].

У лютому 1913 р. було створено Київське товариство західних земств з продажу сільськогосподарських машин, до якого ввійшли 22 земства [285, с. 10]. Крім того, діяли подібні угоди земств Орловської, Пензенської та Рязанської губерній, було підготовлено проект Південно-Російського товариства земств Катеринославської губернії [272, с. 3–4]. Діяльність земських установ, зокрема, Товариства об'єднаних земств, у 1913 р. призводила, на думку заводчиків, „до такого знецінення машин”, яке загрожувало „існуванню заводів” [Цит. за: 77, с. 76].

Відповіддю промисловців стало укладення у вересні 1913 р. в Москві негласної угоди 12 заводів сільськогосподарського машинобудування, спрямованої проти земської торгівлі. Трохи пізніше виникає „Врожай”, багато в чому саме у відповідь на діяльність земських установ. Для протидії об'єднаній земській торгівлі промисловці закривали райони діяльності їхніх організацій,

надавали більші відсотки торговельним фірмам, затримували виконання замовлень, установлювали нижчі ціни окремим земствам тощо. Разом з тим, наприкінці 1913 р. більшість заводів на чолі з контрагентами „Врожаю” постановили підняти ціни мінімум на 5% [9, арк. 3 зв.]. Крім того, знижки земствам було зменшено з 35% до 20% [423, с. 65].

Не дивно, що об'єднання промисловців та їхня політика викликали бурхливу реакцію земств та були сприйняті ними як оголошення війни. „Готуйтеся до боротьби, землероби!”, – закликала земська преса [187, с. 15]. Головним засобом цієї боротьби було обрано повне об'єднання земств і громадських організацій, які торгували сільськогосподарськими машинами та знаряддями. У резолюції засідання Київського товариства західних земств зазначали, що „нарада визнає необхідним енергійно протидіяти угоді, що відбулася, шляхом широкого об'єднання земських, громадських союзно-кооперативних організацій, що постачали населенню сільськогосподарські машини та знаряддя” [16, арк. 12 зв.].

Першими уклали союз Орловське та Київське земські товариства й Московський народний банк [312, с. 751], проте новостворений синдикат почав діяти так енергійно, що навіть посиленого об'єднання Київського та Орловського земств виявилось недостатньо. Тож земські установи перейшли до іншого виду боротьби та апелювали до громадськості, закликаючи приєднатися до них різні споживчі та кредитні товариства, урядові заклади та ін.

У травні 1914 р. земства висунули ідею створити громадський завод сільськогосподарського машинобудування як засіб урегулювання цін і захисту від дій синдикату [15, арк. 17 зв.]. Муніципалізацію промислових підприємств задля звільнення від „ярма синдикатів” активно обговорювали в пресі [252, с. 439, 441]. Будівництво власного заводу для виробництва машин розглядали, наприклад, серед земських діячів Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії [253, с. 3]. Незважаючи на те, що здійснення такого задуму більшості земств було не під силу, деякі кроки в цьому напрямі було зроблено. До 1 січня 1915 р. закінчилося будівництво земського цементного заводу на Волзі поблизу

Симбірську [202, с. 3]. Тоді ж Київське товариство Південно-Західних земств прийняло рішення створити проект будівництва заводу, який виготовлятиме сортувальні й зерноочисні машини для потреб сільського господарства півдня Росії [264, с. 5].

Боротьба між земствами та синдикатом була в самому розпалі, коли Російська імперія вступила в Першу світову війну, що зумовило повну трансформацію економіки країни, зокрема відчутного удару зазнало сільськогосподарське машинобудування. Уже в перші три місяці війни в Таврійській губернії шість заводів цієї галузі скоротили виробництво на 50–80% через несплату боргів і закриття банківського кредиту [27, арк. 2 зв. – 4]. На 15 березня 1915 року вже 14 заводів скоротили виробництво на 40–85%, а роботу ще восьми було призупинено [25, арк. 35 зв.; 26, арк. 37 зв. – 40].

Об'єднана організація земств продовжувала діяти. З 1915 р. сільгосптехніку населенню постачало Центральне Представництвом що об'єднувало Орловське, Київське та Костромське земські закупівельні товариства й Московський народний банк. Воно зосередило всю земську та кооперативну торгівлю цими товарами [19, арк. 5]. На початку 1915 р. були невдалі спроби укласти угоди з англійськими, американськими та шведськими заводами. Більшість замовлень отримали заводи Російської імперії, які через тиск об'єднання були змушені знизити підняті раніше на 20–40% ціни, залишивши загальне підвищення цін у поодиноких випадках на рівні 10% [259, с. 3].

Водночас, підкорюючись закону пристосування основних галузей виробництва до воєнного ринку, поступово підприємці зосредили їхні капітали в галузях, які працювали на постачання армії. Більшість заводів сільськогосподарського машинобудування було мілітаризовано. За даними Міністерства продовольства, у 1914 р. внутрішнє виробництво сільськогосподарського обладнання дало 90% нормального випуску, у 1915 р. – 50%, у 1916 р. – 20%, а в 1917 р. – 15%. Це дозволяло констатувати, що „за час війни наше с.-г. машинобудування приведено майже до бездіяльності” [423, с. 116].

Земства чинили спротив монополіям і в тютюновій промисловості [205, с. 20]. У 1914 р. з цією метою створили акціонерне товариство південноросійських тютюнників і тютюнових торгівців. Цікаво, що з 200 статутів, які чекали на затвердження МТіП, цей розглянули першим, а загалом усі бюрократичні процедури вдалося пройти лише за місяць, хоча традиційно строк був у кілька разів більшим. Таку підтримку сучасники пояснювали „теперішніми настроями уряду на боротьбу з трестами” [225, с. 3]. Як один із засобів боротьби з трестом тютюнники вимагали введення тютюнової монополії [296, с. 2].

Отже, на початку Першої світової війни конфлікт між земствами та синдикатами залишався не вирішеним і поступово під впливом загальної кризи російської економіки відійшов на другий план. Це протистояння мало значно глибші причини та значення, ніж може здатися на перший погляд. Його корінь містився в загальному економічному курсі урядових кіл Російської імперії. Починаючи з 1890-х рр., коли промисловість отримала статус протекційної галузі економіки, держава відсунула сільське господарство на другий план. Аграрії розуміли, що такий стан речей призводить до руйнації сільського господарства: вимагали купувати за завищеними цінами тоді, коли село не отримувало жодної підтримки з боку держави. Основними виразниками цієї думки на селі стали земства, які розглядали синдикати як „велику силу, до того ж протисупільного характеру, створювану новітнім економічним розвитком”, а політику уряду як таку, що „ставить міста та земства в повну залежність від сваволі синдикатів” [252, с. 430, 435].

Безумовно, занепад сільського господарства був зумовлений не лише пріоритетним розвитком промисловості, однак останній покладав на сільське господарство величезний тягар, тому вороже ставлення до промислової політики держави з часом стало найбільш вираженим саме в представників аграрних інтересів. Це невдоволення, крім іншого, було викликане, на думку В. Вітчевського, „заздрісним егоїзмом” аграрних політиків, які зазнавали невдач у власних господарствах. Їхні претензії базувалися на тому, що „держави, з материнським піклуванням заохочуючи індустрію, є злою мачухою

для сільського господарства”. Тож чим різкіше виявлявся контраст між розвитком промисловості та застоєм сільського господарства, тим природнішою ставала думка, що поживлення в одному напрямку викликає занепад в іншому [351, с. 284].

Українське ставлення сільського населення до монополій яскраво ілюструє позиція в обговоренні проблеми створення металургійного тресту в 1908 р. органів місцевого самоврядування, які очолили антитрестовську кампанію. На засіданні Катеринославської міської думи 9 квітня 1908 р. відзначали, що „величезна змова підприємців загрожує населенню Імперії повним поневоленням у справі споживання заліза”, а „сама промисловість металургійна, ні більш ні менш, продається цілком без останку іноземцям...” [178, с. 10207]. На ім'я П. Столипіна відправили телеграму, де містився заклик „затримати затвердження уставу металургійного тресту, що засновується, та внести до Державної Думи закон про заборону в Росії подібних трестів” [423, с. 123]. І навіть восени 1908 р., коли питання тресту втратило актуальність, Катеринославська повітова земська управа клопоталася перед урядом з приводу „дозволу земствам входити до спілки виключно для боротьби з трестом у випадку його виникнення в Росії” [201, с. 10831].

У процесі боротьби з'ясувалося, що йдеться вже не лише про залізо чи сільськогосподарські машини, а й загалом про відсіч посиленню промислового капіталу, що загрожував дворянському та заможному селянському землеволодінню, інтереси якого захищали земства. Отже, протистояння синдикатів і земств було не лише протиріччям продавця та незадоволеного ціною покупця, а й однією з форм боротьби промислового та аграрного капіталів за вплив на економічне та політичне життя Російської імперії.

Закономірність цього протистояння визнавав і Я. Лівшин, який підкреслював, що поміщик завжди виступатиме проти монополії. Вона утискає його інтереси як споживача (сприяє перекачуванню його доходів у кишені промисловців), товаровласника (приводить до „ножиць цін” на промислові товари та сільськогосподарську сировину), землевласника (централізація в руках

монополій землі та надр) та представника політично панівної верстви (посилення економічної могутності монополій загрожує збільшенням і політичного впливу) [391, с. 255–256]. Саме тому представники великого аграрного капіталу використовували всі засоби задля ослаблення синдикатів, перетворивши всі організації, де мали вплив, на органи боротьби з ними.

Найвпливовішим з таких органів був парламент Російської імперії, а насамперед його нижня палата – Державна дума, більшість якої завжди була поміщицькою. Згідно з виборчим законом, промисловці мали можливість отримати місце в Державній думі лише як власники нерухомості, тож скільки-небудь помітною силою там вони стати не могли. Найбільшу кількість представників промисловості було обрано в Думу четвертого скликання, де вони отримали 36 мандатів при загальній кількості депутатів близько 400 осіб [510, с. 240].

Не більший вплив промисловці мали у верхній палаті парламенту – Державній раді, половину членів якого обирали, а іншу частину призначав цар. Під час її формування з 98 виборних членів 74 обирали великі землевласники та по шість православна церква, Академія наук та університети, промисловці, торгівці. Звісно, що деяку підтримку останні отримували також від призначених членів [510, с. 240].

Промисловці робили все задля посилення їхніх позицій у парламенті. Після обрання III Державної думи за ініціативою Ради З'їздів представників промисловості та торгівлі було створено торгово-промислову групу членів Думи та Державної ради. Її завдання полягало в попередньому обговоренні торгово-промислових питань, які розглядали законодавчі органи, та узгодженні тактики поведінки членів групи. Постійними членами групи були М. Авдаков, Г. Крестовніков, П. Гукасов, Г. Лерхе та інші. З початком роботи IV Думи діяльність торгово-промислової групи було подовжено, її очолив голова Ради з'їздів М. Авдаков [510, с. 247]. Наради економічної групи припинилися навесні 1915 р. „В обговоренні складних і важких питань господарського життя країни ці

наради не відіграли їхньої ролі до кінця”, – констатував часопис промисловців [229, с. 340].

Слабке представництво промисловців у парламенті набувало особливого значення, оскільки некомпетентність більшості депутатів у питаннях розвитку промисловості часто поєднувалася з недобррозичливим ставленням до промисловості та промисловців. Яскравим прикладом такого ставлення була реакція Думи на вже згадувану нами спробу утворити трест металургійних заводів. У запиті представників фракції Союзу від 17 жовтня, поданому до МТіП 4 квітня 1908 р., депутати висловлювали побоювання, що створення тресту призведе до закриття окремих підприємств, які не ввійшли до його складу. Крім того, його діяльність могла загострити робітниче питання через можливе закриття деяких заводів. Нарешті створення тресту могло спричинити подорожчання вугілля та заліза, тоді як скорочення видатків зведеться до нуля через „утримання 53 директорів тресту та винагороду в кілька мільйонів рублів ... організаторам” [189, с. 10200–10201].

Запит, поданий до Державної думи, поставили на чергу аж на кінець січня 1909 р., а потім відклали до літніх канікул. У зв'язку з цим 111 депутатів різних фракцій (за винятком соціал-демократів і кадетів) склали записку на ім'я П. Столипіна. У документі зазначено, що оскільки синдикати та подібні до них торгово-промислові союзи заборонені законодавством, то таким має бути визнано і трест, що зорганізується. Заявники підкреслювали шкоду таких союзів через відсутність сучасного законодавства та визнавали бажаним якнайскоріше проведення реформи в цій галузі. До того ж міністерства мали відкласти видачу дозволів на діяльність підприємницьких союзів і, перш за все, південного тресту, як такого, що є забороненим законодавством [210, с. 10416].

Ще у квітні 1908 р. правління РТМЗГ зауважувало, що, „судячи з тону загальної преси та настроїв у Державній думі, припущення організаторів тресту провести його затвердження законодавчим шляхом навряд чи здійсниться, а оскільки інший шлях не приведе до мети, то найімовірніше трест не здійсниться” [59, арк. 57]. Так, як відомо, і сталося.

Пізніше погляди Державної думи не змінювалися, а критику вона спрямувала не лише на власне синдикати, а й на МТіП, яке визнавала „не чим іншим, як виконавчим органом з'їзду промисловців” [113, стб. 1941]. Під час паливної кризи напередодні Першої світової війни всю відповідальність за неї Дума поклала також на промисловців і уряд: „Спекуляція та монополія звили у промисловості, що видобуває паливо, міцне гніздо... Наш Уряд дивиться на питання... крізь окуляри, що підставляють йому великі промисловці” [114, стб. 3214–3215].

З початком війни ставлення суспільства до промисловості погіршується ще більше, оскільки в ній убачають причину здороження та недостачі продуктів у містах, ускладнень у постачанні армії та ін. Протягом усієї війни на синдикати не припиняються нападки преси, яка „вельми мало турбується про істинний аналіз явищ, а найбільше прагне викликати сенсацію” [229, с. 340].

Лише в середині 1915 р. в уявленнях суспільства розпочався перелом – громадськість визнала роль промисловості в стратегічних цілях держави. „Поряд з полководцем стає у свідомості суспільства, а потім і держави, технічний директор і організатор великого заводу” [326, с. 605]. З початком мобілізації промисловість стає рідною, вітчизняною, вона перестає бути чимось стороннім державі та суспільству. Проте цей висновок виявився надто оптимістичним – синдикати до самого кінця їх існування широкий загал населення сприймав як ворогів.

Висновки до розділу

Створення та діяльність синдикатів у промисловості Російської імперії відбувалися за умов негативного, а часом і ворожого ставлення до них уряду й суспільства. Це було викликано загальним тенденціями розвитку імперії Романових, для якого було характерним прагнення встановити якнайбільший контроль за економікою з боку влади та небажання приймати нові форми господарювання з боку суспільства.

Починаючи з 1880-х рр., з появою перших синдикатів, перед урядом постала проблема визначення чіткої позиції стосовно їхньої діяльності, однак єдина лінія поведінки уряду щодо монополій протягом існування імперії так і не склалася. Політика влади в цьому питанні змінювалася залежно від тих конкретних економічних завдань, що були перед ним поставлені. Ми виділили такі етапи в ставленні уряду до промислових монополій:

1880-ті рр. – 1892 р. – сприяння створенню й діяльності перших синдикатів у промисловості, зумовлене необхідністю підтримати новостворені великі підприємства в часи поганої кон'юнктури ринку.

1892–1900 рр. – антисиндикатська політика стосовно галузей, що виконували державні замовлення (металургія та транспортне машинобудування) задля здешевлення їхньої продукції та усунення перепон для їх подальшого розширення. Разом з тим надавали підтримку монополіям, діяльність яких була вигідною або не зачіпала інтересів уряду.

1900–1908 рр. – агітація за створення синдикатів з метою подолання економічної кризи та депресії. При цьому зберігалось архаїчне антимонопольне законодавство, яке слугувало засобом контролювання об'єднань.

1908–1915 рр. – період лавірування уряду між інтересами промислового та аграрного капіталів, поступове виділення антисиндикатської лінії в уряді та її перемога напередодні війни.

1915–1918 рр. – вимушене зближення з синдикатами в межах виконання військових замовлень. Поступовий перехід виробництва під контроль держави.

Отже, уряд проводив суперечливу й непослідовну політику стосовно монополістичних об'єднань, де часто перемагало антисиндикатське спрямування. У тих випадках, коли синдикати отримували підтримку уряду, йшлося лише про збіг інтересів держави та капіталу. Загалом влада залишалася заступником поміщицько-дворянських інтересів, використовуючи розвиток промисловості як засіб для цього заступництва.

Не отримали підтримки синдикати й у широкого загалу населення, яке традиційно з недовірою ставилося до представників капіталістичного

господарства, розглядаючи їх як здирників, що оббирають споживачів. Разом з антивласницьким менталітетом більшості населення такій ситуації сприяло розповсюдження народницьких і соціалістичних ідей. Відверто ворожим було ставлення до синдикатів представників аграрного капіталу, особливо поміщицтва. Заборонні мита, підтримувані на користь промисловості, вони вважали основною причиною скрутного становища сільського господарства. Крім того, економічно сильний промисловий капітал міг скласти їм суттєву конкуренцію й у політичному впливові. Усе це зумовлювало конфлікт між різними гілками великого капіталу в Російській імперії, що разом з впливом вихованого в антисиндикатському дусі суспільства значно ускладнювало створення й діяльність промислових синдикатів.

ВИСНОВКИ

У результаті комплексного дослідження проблеми створення та розвитку синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ми дійшли таких висновків.

1. Питання монополізації промисловості Російської імперії отримало значне висвітлення в історичній літературі. У ході дослідження за хронологічно-тематичним принципом виділено три групи праць: імперського, радянського та сучасного періодів. Під час вивчення імперської історіографії визначено, що роботи цього часу мали не лише теоретичний, а й практичний характер – монополії в них досліджено з погляду економічного та правового регулювання їхньої діяльності в Російській імперії.

Протягом другого періоду панівним стає марксистсько-ленінський класовий підхід до вивчення економічної історії. У дослідженні історії промислових монополій виділяємо три етапи. Протягом 1920 – середини 1950-х рр. монополії розглядали як прояв напівколоніального характеру економіки Російської імперії. Винятком були створені в рідчизні дорадянських традицій роботи Г. Циперовича й П. Фоміна. З середини 1950-х рр. вивчення історії монополістичного капіталу набуває особливого розвитку, його розглядають у межах аналізу імперіалізму в Російській імперії як передумови встановлення соціалізму. Virізнялися з-поміж інших роботи істориків „нового напрямку” (Й. Гіндін, П. Волобуєв), які розробляли ідею про багатоукладність економіки імперії та перебільшення рівня зрілості капіталізму, але їхні висновки було засуджено, і протягом третього етапу (1970–1980-ті рр.) панівною стає теза про те, що монополізація промисловості Російської імперії не відставала від провідних країн, що стало однією з основних передумов соціалістичної революції.

На сучасному етапі як українські, так і зарубіжні історики вивчають синдикати переважно в межах досліджень різних аспектів історії пізньої Російської імперії. Серед українських дослідників проблеми варто відзначити О. Шляхова, який розглядає монополізацію промисловості українських губерній

у контексті модернізаційних процесів у Російській імперії. Тож, незважаючи на наявність широкого кола історичних робіт, синдикати як форма монополістичних об'єднань у Російській імперії не стали предметом окремого дослідження

Джерельну базу роботи становлять різні за характером опубліковані та архівні матеріали, серед яких умовно виділено кілька груп: 1) нормативно-правові документи; 2) діловодна документація; 3) періодичні видання; 4) статистичні й довідкові видання; 4) мемуари та спогади сучасників. Аналіз комплексу архівних матеріалів продемонстрував, що основний масив матеріалів діловодства синдикатів не зберігся до нашого часу, що зумовлено як особливостями їхньої діяльності, так і об'єктивними умовами історичного розвитку регіонів, де вони діяли. З огляду на це особливу джерелознавчу цінність мають відомості, що їх містять галузеві та загальні періодичні видання, а також інші групи джерел.

Теоретична та методологічна основа дисертації ґрунтується на комбінації підходів, принципів і методів усебічного системного пізнання історичних подій, фактів і явищ. Модернізаційна парадигма в поєднанні з окремими елементами інституціоналізму та теорії імперіалізму дозволила розглянути синдикування промисловості в Російській імперії в контексті світових економічних процесів. Розуміння внутрішніх процесів у країні базувалося на концепціях відсталості О. Гершенкрона та патримоніальності Р. Пайпса. Поєднання принципів науковості, історизму та об'єктивності з загальнонауковими та спеціально-історичними (історико-генетичним, історико-порівняльним, проблемно-хронологічним) методами пізнання на основі комплексного й системного підходів дозволили розкрити тему дослідження. Відсутність наприкінці XIX – на початку XX ст. усталеної термінології, що ускладнює ідентифікацію відомих монополій, зумовила необхідність уточнити основні поняття, передусім монополії та синдикату.

2. Модернізація Російської імперії в останній чверті XIX – на початку XX ст. мала поверховий характер, зумовлений намаганням влади прискорити соціально-

економічну трансформацію імперії без глибоких перетворень політичного складника. Самодержавна влада не допускала існування будь-яких проявів свободи, зокрема економічної, тому її рука була присутня в кожному аспекті діяльності промисловості.

Основою політики держави щодо промисловості з кінця XIX ст. був крайній протекціонізм, який проявлявся насамперед у встановленні заборонних мит для захисту промисловості від іноземної конкуренції, що стало однією з основних передумов створення монополій. При цьому проблеми модернізації сільського господарства залишалися переважно поза увагою уряду, що призвело до створення диспропорційної економічної системи. Не маючи адекватної аграрної бази, промисловість уже на початку XX ст. зіштовхнулася з неможливістю подальшого інтенсивного розвитку через вузькість внутрішнього ринку, що створювало додаткові умови для монополізації.

Показано нерівномірний розвиток регіонів Російської імперії, що був зумовлений як колосальними розмірами країни, так і слабкістю транспортної інфраструктури. Унаслідок цього вона фактично являла собою конгломерат економічних районів, кожен з яких мав власну спеціалізацію. У цих умовах капіталістичній модернізації був властивий локальний і фрагментарний характер. Саме тому тенденція до монополізації сильніше проявилася в Петербурзькому, Прибалтійському, Південному та Польському промислових районах.

Іншим чинником, що сприяв нерівномірному розвитку різних економічних районів і галузей, було залучення до них іноземних інвестицій, що всіляко заохочував уряд. Такі надходження йшли переважно у важку промисловість. Разом з ними зацікавлені іноземні банки (переважно французькі та бельгійські) приносили в ці галузі досвід монополізації, що сприяло її поширенню передусім у Петербурзькому, Бакинському та Південному районах.

Каталізатором процесу створення монопольних об'єднань стала світова криза 1900–1903 рр., яка вкрай загострила конкуренцію. Монополістичні тенденції переважно склалися в галузях, по яких вона вдарила найбільше – паливній і металургійній. Крім того, криза пришвидшила процеси концентрації

виробництва й капіталу. У Російській імперії цей процес посилювався існуванням у передових галузях, що створювалися в ході індустріалізації, незначної кількості великих підприємств. Тому високий рівень концентрації тут ілюстрував не черговий етап розвитку капіталізму, а особливість індустріального розвитку країни. На початку ХХ ст. процеси монополізації інтенсифікувалися також за рахунок посилення впливу банків на промисловість шляхом формування фінансового капіталу, хоча цей процес і не набув свого завершення. Загалом у Російській імперії ринкові механізми утворення монополій посилювалися самими умовами її існування, унаслідок чого монополістичні тенденції виникають тут фактично з початком капіталістичної модернізації.

3. Монополізація промисловості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалася в кілька етапів, які різнилися за інтенсивністю цього процесу та переважними формами заснованих монополій. На першому етапі (1880–1890 рр.) монополістичні угоди укладали переважно у важкій промисловості. Їх створення було викликане наявністю незначної кількості новостворених великих підприємств та концентрованим збутом у вигляді державних замовлень. Власне, ідеться не про закономірний процес переростання конкуренції в монополію, а про відсутність у цій галузі стадії капіталізму вільної конкуренції. Картельні угоди, які тут створювали, зберігали за учасниками повну самостійність, що зумовлювало їхню нестійкість і розпад з початком кризи.

Поштовхом до створення монополій на другому етапі стала криза 1900–1903 рр. та подальша депресія. У цей час поширення набувають союзи у формі синдикатів. Їх створювали передусім у галузях промисловості, які були найбільш концентрованими й мали тісні зв'язки з іноземним капіталом. Поряд з синдикатами продовжують активно створюватися картелі, особливо в галузях, що менше постраждали від кризи.

Протягом передвоєнного економічного піднесення (1908–1914) складається біль-менш стійка система синдикатських союзів при збереженні значної кількості картельних угод. У цей час у металургії, транспортному машинобудуванні та паливній промисловості синдикати посідали панівне становище, натомість

у металообробці, легкій і харчовій промисловості їхній вплив був обмеженим. Активізація процесів комбінування в промисловості створює умови для трестування, але більшість відомих його спроб виявляються невдалими.

У часи Першої світової війни майже всі синдикати, особливо в металургійній промисловості, були зайняті виключно роботою на державну оборону. Фактично з приватних промислових союзів вони перетворилися на економічні організації державного значення, виробничі функції яких контролювала влада. Чіткішою стає тенденція до створення трестів і концернів, хоча до падіння Російської імперії вони так і існували радше як винятки в галузях, які були пов'язані з іноземним капіталом і банками. На останньому етапі (1917–1918) монополії намагалися пристосуватися до нових умов діяльності. Після більшовицького перевороту більшість з них припиняє свою діяльність, однак окремі союзи продовжили працювати на територіях, не контрольованих більшовиками, зокрема в Українській Державі, але з установленням радянської влади їх було ліквідовано й тут.

Тож у Російській імперії переважали збутові монополії – картелі та синдикати. Перші були поширені в галузях з сильною конкуренцією, їх створювали без прямої підтримки або з мінімальним втручанням уряду. Високий попит не викликав необхідності в постійно діючих торговельних органах, тому об'єднання тут мали ситуативний характер. Це стосувалося текстильної, соляної, цукрової та інших галузей, що працювали на широкий ринок. Натомість у галузях, які випускали переважно уніфіковані вироби та обслуговували великих споживачів, оптимальною формою монополій ставали синдикати. Більшість з них були характерними для важкої промисловості та виявилися найбільш стійкими, ставши основою монополістичного капіталізму в Російській імперії.

4. Синдикати були посередниками між підприємствами та покупцями. Оскільки діяльність монополістичних союзів не було врегульовано законодавчо, їх намагалися легалізувати за допомогою дозволених форм об'єднань. Спроби функціонування під виглядом представницьких організацій і торгових агентств не давали продажній конторі як основі синдикату статусу юридичної особи, тому

підприємці знайшли можливість відносно законної діяльності як торговельного акціонерного товариства. Саме в такій формі діяла більшість відомих синдикатів.

Основою діяльності союзу була система контрагентських договорів, у яких прописували передачу підприємством виключного права на продаж певного товару синдикату. Оскільки угоди укладали окремо на кожен різновид продукції, а не на весь асортимент загалом, кожна фірма могла брати участь у кількох збутових союзах одночасно. Договір визначав квоту підприємства в угоді, а також інші умови діяльності союзу (санкції за порушення угоди, умови вступу до неї та виходу з неї тощо). Крім того, він міг мати доповнення, де визначали особливі умови для окремих учасників угоди.

Договір же визначав систему управління синдикатом. Вищим органом влади в союзі була рада або правління, інколи – збори контрагентів. Рада здійснювала загальне керівництво та організовувала стабільну роботу угоди. Як виконавчий орган обирали одного чи кількох управляючих або директорів. Протягом передвоєнного піднесення синдикати, що існували, реформували систему управління шляхом передачі повноважень від ради до директорів для пристосування до роботи в умовах нової кон'юнктури.

Центральним складником структури синдикату була контора з продажу. Зазвичай вона мала кілька підрозділів (секретаріат, бухгалтерія, торговий і статистичний відділи тощо), які, власне, і організовували збут та облік продукції. Великі синдикати, окрім центральної, склалися з системи регіональних контор. Деякі синдикати не створювали власну контору, а передавали право реалізації продукції вже існуючій торговельній фірмі („Мідь”, „Трубопродаж”) або банку („РОСТ”).

Організаційна структура синдикатів, що склалася в Російській імперії, дозволяла їм ефективно функціонувати в тогочасних економічних реаліях та стати найстійкішою формою монополій у країні. Їх утворення дозволило підприємцям значно скоротити витрати на торгове посередництво. Разом з тим, це призвело до конфлікту з торговими фірмами, унаслідок якого монополіям вдалося значно

послабити вплив комісіонерів і посередників, частина з яких була змушена співпрацювати з синдикатами.

Іншою характеристикою синдикатів було їх географічне розміщення. Більшість відомих нам монополій являли собою регіональні угоди, що мали вплив на незначній території. Частина з них переростала в загальнодержавні синдикати, об'єднуючи підприємства різних районів і впливаючи на ціни на внутрішньому ринку. Відомі також кілька спроб участі окремих фірм у міжнародних монополістичних союзах, які переважно виявилися невдалими, засвідчивши неконкурентоздатність Російської імперії на світовому ринку промислових товарів.

5. У середині країни синдикати мали помітний вплив, що було зумовлено їхньою політикою, спрямованою як усередину – на власних контрагентів, так і назовні – на конкурентів і покупців. Політика всередині синдикату мала на меті збереження балансу між учасниками угоди задля унеможливлення порушень угоди та виходу з неї. Для цього застосовували жорсткі методи контролю за виконанням договору з можливістю перевіряти документацію та стан виробництва контрагентів, а також накладати штрафи за виявлені порушення. Порушення угод були систематичними, особливо під час збільшення попиту на ринку.

Нерідкими були й конфлікти всередині союзів, які інколи доходили до судових розглядів (зокрема у 1911 рр. у „Продвугілля”), що їх використовували як засіб посилення впливу в угоді. Найгострішими були суперечки через розподіл квот, одним із засобів залагодження яких була сплата премій і надання особливих умов виробництва незадоволеним. Синдикатська форма монополії сама по собі закладала умови для збереження конкуренції між контрагентами, оскільки не ліквідувала особливості умов виробництва на різних підприємствах. Саме тому синдикування не зупиняло технічну модернізацію заводів, яка призводила до збільшення прибутків виключно його власника.

Оскільки синдикат передбачав збереження виробничої самостійності фірми, його вплив на виробництво був опосередкованим – за допомогою системи квот

зі штрафами через їх перебільшення, а також виплати премій за обмеження виробництва. Значно рідше йшлося про консервацію підприємств. Зауважимо, що різниця між виробничою спроможністю заводів і фактичним виробництвом, яку часто називали наслідком діяльності синдикатів, була зумовлена багатьма взаємодоповнюючими чинниками (зокрема недостатньою ємністю ринку), де політика монополій була лише одним зі складників.

Навіть у найбільш монополізованих галузях зберігалася конкуренція потужних підприємств-аутсайдерів. Політика синдикатів щодо них мала на меті створення умов для їх ослаблення та залучення до угоди. Її методи були різноманітними: від сплати компенсацій за припинення або обмеження виробництва та угод з торговцями щодо збільшення цін на продукцію конкурентів до прямого тиску, бойкоту тощо. Найпоширенішою була практика „бойових” цін, що передбачала їх зниження для районів, де діяли конкуренти.

Основним же об’єктом політики синдикатів були власне покупці. Головним її проявом було встановлення максимальних ринкових цін, яке являло собою доволі складну систему розрахунків. Зазвичай ціни поділялися на основні та приплати до них. На їхній розмір впливали різні чинники: стан ринку, розташування заводу контрагента, характер покупця, обсяги замовлення тощо. Саме здатність впливати на ціни й отримувати через це підвищений прибуток визначала наявність чи відсутність монопольного становища синдикату на ринку. З’ясовано, що напередодні Першої світової війни деякі впливові синдикати („Продвугілля”, „Покрівля”) втратили монопольне значення, інші ж (зокрема „Продамет”) позбулися його протягом війни, коли контроль за встановленням цін перейшов до державних установ.

6. Політика держави щодо промислових монополій, зокрема й синдикатів, вирізнялася значною непослідовністю, змінюючись залежно від того, які конкретні завдання стояли перед урядом у той чи той час. Так, на першому етапі (1880-ті – 1892 рр.) він убачав у монополіях засіб підтримки промисловості, тому всіляко сприяв їх створенню. Протягом 1892–1900 рр. уряд виступав проти тих угод, що зачіпали інтереси держави під час виконання урядових замовлень,

продовжуючи підтримувати ті, діяльність яких не шкодила державним інтересам. Протягом кризи та депресії (1900–1908) саме створення синдикатів влада вважала найбільш дієвим способом їх подолання, тому активно закликала до монополізації. Ця політика змінюється напередодні й на початку війни (1908–1915), коли уряд починає лавірувати між інтересами промисловців і поміщиків, поступово посилюючи тиск на монополії. Функціонування ж синдикатів в умовах воєнної економіки (1915–1918) зумовило поступовий перехід їхньої системи розподілу під контроль держави.

Загалом уряд проводив непослідовну політику – синдикати отримували підтримку тільки тоді, коли їхні інтереси збігалися з державними, однак і тоді уряд завжди мав засіб тиску на них у вигляді архаїчного антимонопольного законодавства та концентрації попиту на продукцію найбільших синдикатів („Продвугілля”, „Продвагон”) у своїх руках. Загалом влада залишалася заступником поміщицько-дворянських інтересів, розглядаючи підприємців як силу, що може підірвати їхнє монопольне становище на політичній арені.

Разом з тим, синдикати діяли за умов негативного, а часом і ворожого ставлення до них з боку суспільства, що було викликано традиційним небажанням приймати нові форми господарювання. Їх розглядали виключно як такі, що наживаються на чужій праці та оббирають споживачів. Такому ставленню сприяв антивласницький менталітет більшості населення та розповсюджені, особливо серед інтелігенції, народницькі й соціалістичні ідеї. Саме тому суспільство не бачило жодних позитивних аспектів монополій, чим ускладнювало їхній розвиток.

Відверто ворожим було ставлення до синдикатів представників аграрного капіталу, особливо поміщицтва. Напередодні Першої світової війни центрами спротиву діяльності синдикатів стали земства, які створювали власні торгові мережі на противагу синдикатським з метою максимального зниження цін. Конфлікт аграріїв і промисловості був викликаний передусім становищем останньої як галузі, що користувалася особливою охороною держави внаслідок існування заборонних мит. Сільське господарство небезпідставно саме в цьому

вбачало причину його скрутного становища, намагаючись максимально послабити вплив синдикатів, що зумовлювало гостре протистояння різних гілок великого капіталу в Російській імперії.

Узагальнення результатів дослідження щодо створення й розвитку синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчило, що, незважаючи на помітний вплив на промисловість, вони не отримали визначального впливу на економіку імперії. Їхня кількість була незначною, вони охоплювали тільки окремі галузі переважно важкої промисловості, де не завжди посідали монопольне становище. Загалом синдикати, які були змушені поєднувати передові риси тогочасного капіталізму з феодальними реаліями ділової повсякденності, слугують яскравою ілюстрацією протиріч модернізації Російської імперії.

Ураховуючи одержані результати, з метою уточнення й доповнення загальної картини монополізації промисловості Російської імперії можуть бути запропоновані такі перспективні напрями конкретно-історичних досліджень: створення й розвиток окремих малодосліджених монополістичних союзів („Врожай”, цементний, синдикати харчової промисловості та ін.), монополізація промисловості протягом Першої світової війни, взаємодія монополій і не більшовицьких урядів після жовтневого перевороту 1917 р., історія окремих картелів різних галузей промисловості, регіональні картелі й синдикати та їхній вплив на місцевих і загальноімперському ринку, вивчення впливу синдикатів на сільське господарство й торгівлю, взаємини підприємств Російської імперії з міжнародними та інтернаціональними монополіями та ін.

ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Російський державний історичний архів

1. Докладная записка Н. С. Добровольского на имя председателя Совета министров В. Н. Коковцова (февраль 1913 р.). Ф. 23. Оп. 14. Д. 254. Л. 2–9.
2. Журнал общего собрания акционеров общества „Кровля” от 28 мая 1914 г. Ф. 23. Оп. 12. Д. 130. Л. 190–198.
3. Записка управляющего Екатеринбургским отделением Государственного банка Н. К. Санникова в Управление Банка (4 июля 1909 г.). Ф. 587. Оп. 47. Д. 164. Л. 735.
4. Записка управляющего Екатеринбургским отделением Государственного банка Н. К. Санникова в Управление Банка (13 нояб. 1909 г.). Ф. 587. Оп. 47. Д. 164. Л. 745–746.
5. Особый журнал Министерства Финансов от 10 февр. 1910 г. Ф. 1276. Оп. 20. Д. 42. Л. 99–100.
6. Особый журнал Министерства Финансов от 22 сент. 1909 г. Ф. 1276. Оп. 20. Д. 38. Л. 91–92.
7. Особый журнал Министерства Финансов от 23 янв. 1914 г. Ф. 1276. Оп. 20. Д. 70. Л. 74–77.
8. Протокол совещания при Министерстве торговли и промышленности от 1 июля 1917 г. Ф. 23. Оп. 27. Д. 29. Л. 159–165.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

9. Доклад №2 Правления Киевского товарищества западных земств Второму очередному собранию уполномоченных. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 3–5.
10. Доклад № 3 Правления Киевского товарищества западных земств собранию уполномоченных. Главнейшие задачи, намеченные к осуществлению в 1914 году. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 6–10.
11. Доклад № 6 Правления Киевского товарищества западных земств собранию уполномоченных. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 24–28.

12. Донесення старшого фабричного інспектора Донської області до Відділу промисловості від 12 січня 1910 р. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 7.
13. Донесення старшого фабричного інспектора Харківської губернії до Відділу промисловості від 3 березня 1910 р. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 3.
14. Донесення старшого фабричного інспектора Херсонської губернії до Відділу промисловості від 27 січня 1910 р. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 585. Арк. 3–4.
15. Из доклада Правления Киевского товарищества западных земств Третьему общему собранию уполномоченных земств. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 17.
16. Из протокола второго чрезвычайного Собрания Уполномоченных земств-членов Киевского товарищества западных земств по продаже с/х машин. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 12–13.
17. Исследование в г. Умань и в 11-ти селах о распространении с/х машин среди крестьян. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 30–34.
18. Лист акціонерного товариства „Врожай” Київському товариству західних земств від 31 серпня 1915 р. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 1.
19. Лист Київського товариства західних земств до Міністерства продовольства (1917 р.). Ф. 573. Оп. 1. Спр. 166. Л. 5.
20. Лист Південно-російського товариства заохочення землеробства та сільської промисловості від 8 жовтня 1916 р. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 33.
21. О заготовке с/х машин на 1918 год (доклад М. Кагана). Ф. 573. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1–1 зв.
22. О свеклосахарной промышленности в Волынской и Киевской губерниях. Из отчета губернатора за 1887 год. Ф. 442. Оп. 541. Спр. 143. Арк. 6.
23. Оцуп А. А. О проволочно-гвоздильной промышленности. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 4–6.
24. Проект об организации синдиката консервных фабрик Юга России. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 585. Арк. 1–2.
25. Списки фабрик и заводов Таврической губернии, приостановивших производство до 15 марта 1915 г. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 748. Арк. 35–36.

26. Списки фабрик и заводов Таврической губернии, сокративших производство до 15 марта 1915 г. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 748. Арк. 37–40.

27. Списки фабрик и заводов Таврической губернии, сокративших производство с 1 октября по 1 ноября 1914 г. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 748. Арк. 2–5.

28. Циркуляр Міністерства торгівлі і промисловості чинам фабричної інспекції від 2 січня 1910 р. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 1291. Арк. 1.

Центральний державний архів

вищих органів влади та управління України

29. Из протокола заседания Союза представителей металлургической и железодельной промышленности от 30 мая 1917 г. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10.

30. Порядок составления распределения черных металлов отечественного производства (13.08.1918). Ф. 102. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 69.

31. Правила отпуска черных металлов и изделий из них с заводов и складов, утвержденные 1 авг. 1918 г. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 67.

32. Розпорядження про встановлення з 4 липня 1918 р. граничних цін на метали. Ф. 1118. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 77 зв.

33. Экономическо-финансовые перспективы Украинской Республики и ближайшие экономические, финансовые и политические задачи Генерального Секретариата. Краткие соображения М. Е. Кривецкого. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 28. 50 арк.

Державний архів Донецької області

34. Выпись из протокола заседания Совета „Продугля”, состоящегося 13 мая 1916 года в Харькове. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

35. Договір між „Трубопродажем” і торговими фірмами „Стукен і К^о”, „Гольдлюст і Син”, „Б. Акопов і К^о”, „Р. Кайзерн і Густав Ліст”. Ф. 171. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.

36. Доклад общему собранию Анонимного Общества „Русский Горный и Металлургический УНИОН” от 12 дек. 1913 г. Ф. 27 Оп. 1. Спр. 5. Арк. 7–12.

37. Доклад правления Российского общества водных, шоссейных и второстепенных рельсовых путей. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 14–19.

38. Дополнение к договору между Обществом для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна и Русским Донецким обществом каменноугольной и заводской промышленности. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 17–24.

39. Журнал общего совещания всех соучастников Товарищества славянских солезаводчиков от 1 июля 1914 г. Ф. 170. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 152.

40. Копія листа правління Російського товариства водних, шосейних і другорядних рейкових шляхів „Продвугілля” від 17 липня 1907 р. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12.

41. Лист „Продвугілля” Рутченково-Чулковським копальням. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7.

42. Лист „Продвугілля” кандидату в члени ради товариства І. І. Лаврентьєву від 9 листопада 1916 р. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

43. Письмо Зиверта в Правление Российского общества от 9 окт. 1906 г. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 109.

44. Посвідчення Головного уповноваженого з постачання металами від 26 березня 1917 р. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 42–42 зв.

45. Протокол заседания правления Российского общества водных, шоссейных і второстепенных рельсовых путей от 22 февр. 1906 г. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 26.

46. Протокол совещания бывших контрагентов Общества для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна 13 мая 1916 года в г. Харькове. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13–14.

47. Протокол совещания всех контрагентов Общества для продажи изделий русских металлургических заводов от 22 дек. 1911 г. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 15–19.

48. Протокол совещания всех контрагентов Общества для продажи изделий русских металлургических заводов (3–7.12.11). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2–14.

49. Рішення про встановлення цін на замовлення для заготівельної контори Міністерства торгівлі та промисловості від 27 жовт. 1917 р. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 168.

Державний архів Луганської області

50. Бланк зобов'язання щодо виконання розпоряджень контор „Продамету” в Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та Ростові-на-Дону в 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 49.

51. Ведомость распределения между заводами металла, подлежащего прокатке в сентябре 1917 г. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 405.

52. Декрет Народного секретариата Украинской республики в Харькове про национализацию завода Гартмана (январь 1918 г.). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 130.

53. Договор с Южно-Русским Днепровским металлургическим обществом по покупке металлургического кокса. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 158–162.

54. Доклад правления Российского общества машиностроительных заводов Гартмана общему собранию акционеров (20.11.1914). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 31–36.

55. Доклад правления Российского общества машиностроительных заводов Гартмана общему собранию акционеров (10.11.1901). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 165–168.

56. Завод Российского общества машиностроительных заводов Гартмана. Ф. 2. Оп. 1 Спр. 14. Арк. 231–232.

57. Замовлення Російському товариству машинобудівних заводів Гартмана на запчастини для паровозів для Управління залізниць через „Продпаровоз” від 1/2 серпня 1917 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 200.

58. Из протокола заседания Сометалла от 20 апр. 1919 г. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 150 зв.

59. Копия русского подлинного письма Правления г-ну Гартману от 17 апр. 1908 г. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 57–58.

60. Лист „Продамету” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від березня 1909 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 12.

61. Лист „Продамету” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 20 січня 1917 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 104
62. Лист „Продамету” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 3 січня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 28.
63. Лист „Продамету” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 13 вересня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 9.
64. Лист „Продвугілля” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 17 жовтня 1908 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 112.
65. Лист „Продвугілля” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 15 грудня 1910 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 18–27.
66. Лист „Продпаровозу” до Вищої ради народного господарства від 23/10 лютого 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 340–341.
67. Лист „Продпаровозу” до Ради приватних залізниць про затвердження Вищою радою народного господарства твердих цін на паровози від 5/20 березня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 344.
68. Лист „Продпаровозу” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 25 серпня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 135–137.
69. Лист від представників торгового дому „Бернацький і Йоффе” щодо замовлень продукції акціонерного товариства „Дріт”. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 132.
70. Лист від торгового дому „Трубопродаж” Ед. Каннегісерн і К^о від 1 жовтня 1914 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 34.
71. Лист від торгового дому „Трубопродаж” К. В. Демме і К^о від 1 жовтня 1914 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 35.
72. Лист Катеринославської контори „Продамету” до Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 6 листопада 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 10.
73. Лист нафтопромислового та торгового товариства „Мазут” від 20 липня 1914 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 30.

74. Лист Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та сталевих виробництва до „Продамету” від 10 серпня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 39.

75. Лист правління Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана в управління заводу від 26 серпня 1915 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 153.

76. Лист правління Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана в управління заводу від 10 квітня 1908 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 54.

77. Лист правління Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана в управління заводу від 19 листопада 1909 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 145–148.

78. Лист правління Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана в управління заводу від 23 березня 1915 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 81.

79. Лист Союзу представників металургійної та залізничної промисловості Південно-Російському Дніпровському товариству від 7 липня 1917 р. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 7–9.

80. Лист уповноваженого Особливої наради по обороні до директора Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана від 29 лютого 1916 р. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 195.

81. Постанова Вищої ради народного господарства про націоналізацію „Продамету” та „Покрівлі”. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 135.

82. Постановление конференции промышленников в Харькове 20–26 сент. 1917 г. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 165–167.

83. Протокол № 10 заседания от 25–27.09.1918 г. контрагентов „Общества для продажи изделий русских металлургических заводов”. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 19–20.

84. Протокол № 2 заседания ради „Продвагону” від 19 січня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 348.

85. Протокол № 3 заседания Представников металургійної та залізничної промисловості від 11 червня 1918 р. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 98.

86. Протокол № 5 заседания от 15.06.1918 г. контрагентов „Общества для продажи изделий русских металлургических заводов”. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 9. арк. 103–104.

87. Протокол № 6 засідання контрагентів „Продамету”. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 44–45.

88. Протокол № 7 засідання контрагентів „Продамету” від 29 серпня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 40–41.

89. Протокол № 8 засідання Тимчасової ради „Продамету” від 29 серпня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 42–43.

90. Протокол засідання представників вагоно- та паровозобудівних заводів щодо створення „Товариства для торгівлі виробами українських паровозо- та вагонобудівних заводів” від 6 серпня 1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 305.

91. Распоряжения, данные генералом Певцовым по телефону 3 сент. 1916 г. в 11 ½ часов дня. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 194.

92. Таблица приплат к основным ценам сортового и фасонного железа и различных рельсов по нормальному и дополнительному сортаменту. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 178–181.

93. Твердые основные цены на металл с 1 дек. 1917 г. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 70.

94. Телеграма від Київської контори „Продамету” від 9.11.1918 р. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 11.

95. Ходатайство Селезневского общества каменноугольной и заводской промышленности Министру путей сообщения от 6 мая 1908 г. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46–53.

96. Циркулярное письмо „Продамета” от 9 апр. 1908 г. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 55.

Державний архів Харківської області

97. Доклад Новомосковской земской управы о съезде представителей земств и заведующих с/х складами Юга России в 1910 г. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2655. Арк. 17.

98. Доклад Павлоградской земской управы о вступлении в Южно-русское земское товарищество для оптовой закупки с/х машин и орудий. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2655. Арк. 31.

99. Доклад правления Русского паровозостроительного и механического общества обыкновенному общему собранию акционеров. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 36–38.

100. Журнал правления товарищества „Гельферих и Саде” от 20 нояб. 1915 г. Ф. 668. Оп. 3. Спр. 149. Арк. 12–14.

101. Журнал правления товарищества „Гельферих и Саде” от 26 февр. 1915 г. Ф. 668. Оп. 3. Спр. 149. Арк. 1–3.

102. Інформація О. С. Львова про постачання України сільськогосподарською технікою в 1918 р., підготована для Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 1–6.

103. Клопотання Російського паровозобудівного і механічного товариства міністру фінансів від 17 січня 1900 р. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 79.

104. Лист Харківської губернської земської управы харківському губернатору, міністру торгівлі та промисловості та головноуправляючому землеврядуванням та землеробством від 2 жовтня 1910 р. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2655. Арк. 105.

105. Особый журнал Совета министров от 17 февр. 1909 г. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 165–166.

106. Проект соглашения между заводами по распределению паровозов. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 53–54.

107. Протокол № 125 заседания правления Русского паровозостроительного и механического общества от 1 апр. 1903 г. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 553–555.

108. Протокол № 127 заседания правления Русского паровозостроительного и механического общества от 8 мая 1903 г. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3–5.

109. Протокол № 188 заседания правления Русского паровозостроительного и механического общества от 6 нояб. 1906 г. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 280–283.

110. Протокол № 216 заседания правления Русского паровозостроительного и механического общества от 24 янв. 1908 г. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 389–391.

111. Протокол заседания правления Русского паровозостроительного и механического общества от 17 мая 1901 г. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 14–15.

112. Стенограма технічної наради про розподіл замовлень між паровозобудівними заводами від 22 листопада 1908 р. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 1–8.

Опубліковані документи та матеріали

113. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия четвертая. Часть 1. СПб, 1910. 3368 стб.

114. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия пятая. Часть 3. – СПб, 1910. 4828 стб.

115. Договор между акционерным обществом „Проволока” и (фирма предприятия, вступившего в синдикат). *Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности : к вопросу о концентрации производства в России.* М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. С. 249–263.

116. Договор между обществом Черноморского цементного производства и Русским товариществом торговли цементами. *Цукерник А. Л. Из истории цементного синдиката Южной России : ист. зап. Т. 78. М., 1965. С. 242–247.*

117. Договор между синдикатом „Продамет” и Новороссийским обществом угольного, железного, стального и рельсового производств от 12 января 1912 г. *Материалы по истории СССР.* М. : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России. С. 415–438.

118. Договор об учреждении Главной конторы по продаже портландцемента юга России в Санкт-Петербурге. *Цукерник А. Л. Из истории цементного синдиката Южной России : ист. зап. Т. 78. М., 1965. С. 235–239.*

119. Договор трубопрокатных и железоделательных заводов об организации совместной продажи стальных и железных труб. *Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917) : док. и материалы.* М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. С. 344–365.

120. Доклад директора правления Таганрогского металлургического завода А. А. Нев правлению общества о деятельности „Продамета” и о нецелесообразности возобновления контрагентского договора в 1916 г. (5 июня 1915 г.). *Материалы по истории СССР*. М. : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России. С. 461–477.

121. Журнал заседания Совета по жести об установлении основных цен и условий продажи жести, выработке прейскуранта приплат и скидок и по организационным вопросам от 7 авг. 1908 г. *Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917) : док. и материалы*. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. С. 244–246.

122. Записка о синдикатах, составленная по материалам ревизии сенатора Д. Б. Нейтгарта (1911 г.). *Материалы по истории СССР*. М. : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России. С. 280–349.

123. Записка председателя Государственной думы М. В. Родзянко Николаю II об экономическом положении России (февраль 1917 г.) *Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции : док. и материалы*. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1957. Ч. 2. С. 18–32.

124. Из протоколов заседаний представителей заводов, изготовлявших белую и черную жечь, по вопросу об организации синдиката для продажи жести (2–3 июля 1908 г.). *Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917) : док. и материалы*. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. С. 239–244.

125. Исторический очерк деятельности торгового дома „Вогау и К^о” с 1840 по 1916 г., составленный торговым домом для Совета министров. *Материалы по истории СССР*. М. : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России. С. 697–737.

126. Контрагентский договор синдиката меднотрубных заводов от 1/14 июля 1902 г. *Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917) : док. и материалы*. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. С. 374–379.

127. Материалы по истории СССР : в 7 т. М. : Изд-во АН СССР, 1955–1959. Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России / сост. В. А. Емец. 1959. 800 с.

128. Монополии в металлургической промышленности России, 1900–1917 : док. и материалы / сост. И. А. Бакланова и др. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. 655 с.

129. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1873–1914 : док. и материалы : в 2 т. / сост. А. Н. Гулиев, М. И. Найдель, В. А. Нардова и др. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961–1973.

130. Народное хозяйство в 1913 году : финансово-экономический ежегодник. Пг. : Тип. ред. период. изд. м-ва финансов, 1914. 680 с.

131. О временных правилах об обществах и союзах : Именной Высочайший указ 4 марта 1906 г. *Полное собрание законов Российской империи* : собр. третье. Т. 26. Отд-ние 1. С. 201–207.

132. Особые условия к договорам „Продамета” с контрагентами по сбыту листового железа (1 дек. 1912 г.). *Материалы по истории СССР*. М. : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России. С. 438–447.

133. Письмо правления синдиката „Кровля” правлению Общества Лисьвенского горного округа наследников гр. Шувалова о сосредоточении в „Кровле” сведений о запасах черных металлов и распределении заказов на них на заводах Урала. *Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции* : док. и материалы. М. – Л. : Изд-во АН, 1957. Ч. 1. С. 52.

134. Постановление собрания представителей нефтепромышленных фирм и сернокислотных заводов от 14 ноября 1908 г. об организации в Баку общей Конторы по продаже серной кислоты. *Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1873–1914* : док. и материалы. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961. Т. 1. С. 435–436.

135. Протокол совещаний контрагентов „Продамета” по вопросу о распределении квот в связи с возобновлением синдикатского соглашения от 22 дек. 1911 г. *Материалы по истории СССР*. М. : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России. С. 404–410.

136. Россия 1913 год : стат.-док. справ. / отв. ред. Корелин А. П. СПб. : Блиц, 1995. 416 с.

137. Свод законов гражданских. *Свод законов Российской Империи*. СПб., 1912. Т. 10. Ч. 1. 399 с.

138. Соглашение, заключенное между обществами по производству портландского цемента „Черное море”, „Геленджик”, „Цепь”, „Союз”, именуемыми в дальнейшем „Цементкруг”, и обществом „Донец”. *Цукерник А. Л. Из истории цементного синдиката Южной России : ист. зап.* Т. 78. М., 1965. С. 240–241.

139. Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов. СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. 734 с.

140. Статистический ежегодник на 1914 г. / под ред. В. И. Шарого. СПб. : Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1914. XXXIII, 849 с.

141. Статистический ежегодник России. 1913 год. СПб. : Изд-во Центр. стат. ком. МВД, 1914. Разд. паг.

142. Труды XXVIII Съезда горнопромышленников юга России. Харьков : Тип. В. Бенгис, 1904. Т. 1. Разд. паг.

143. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. *Свод законов Российской империи*. Пг., 1916. Т. 15. Ч. 1. 521 с.

144. Устав „Агентства русских проволочных и гвоздильных заводов для Петербурга” 1890 г. *Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности : к вопросу о концентрации производства в России*. М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. С. 246–248.

145. Устав „Общества для продажи изделий русских металлургических заводов” *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1902. Отд. 2. № 19. 3 окт. С. 1249–1260.

146. Циркуляр Управления „Продамета” конторам о необходимости противодействовать распространению железа Макеевского завода, выступающего на рынке как конкурент „Продамета” (20 марта 1909 г.). *Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917): док. и материалы*. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. С. 68.

147. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции : док. и материалы : в 2 ч. / сост. П. В. Волобуев, Р. Ш. Ганелин и др. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1957.

Мемуари та спогади

148. Ауэрбах В. А. Революционное общество по личным воспоминаниям. *Архив русской революции*. Берлин, 1921–1937. Т. 16. 1925. С. 49–99.

149. Витте С. Ю. Воспоминания : в 3 т. М. : Соцэкгиз, 1960. Т. 2. (1894–1905). Царствование Николая II. 639 с.

150. Гурко В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. *Архив русской революции*. Берлин: Слово, 1921–1937. Т. 15. 1924. С. 5–84.

151. Романов А. М. Книга воспоминаний. Париж : изд. журн. „Иллюстрированная Россия”, 1933. URL : <http://militera.lib.ru/memo/russian/am/16.html>].

152. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906). Прага : Рус. ин-т в Праге, 1938. 197 с.

153. Янжул И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. СПб. : Тип. Т-ва п. ф. Электро-Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. 195 с. URL : http://az.lib.ru/j/janzhul_i_i/text_1911_vospominania_o_perezhitom-2-oldorfo.shtml.

Періодичні видання

154. „Кровля” и „Продамета”. *Коммерсант*. 1910. № 227. 11 мая. С. 2.

155. „Продуголь”. *Коммерсант*. 1909. № 44. 17 сент. С. 2.
156. „Продуголь”. *Коммерсант*. 1914. № 1270. 13 янв. С. 2.
157. XVIII съезд горнопромышленников Юга России. *Вестн. финансов промышленности и торговли*. 1894. № 5. С. 259–267.
158. XXXIII съезд горнопромышленников Юга России. *Южный край*. 1908. № 9562. 13 дек. С. 4.
159. А. И. Грозные синдикаты. *Речь*. 1908. № 65. 16 марта. С. 5.
160. А. Из. К предстоящему совещанию по выработке мер к понижению цен на сахар. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 277. 7 дек. С. 1–2.
161. А. Н. Положение стекольной промышленности. Общество „Стекло”. *Торгово-пром. газ.* 1909. № 196. 27 июня. С. 3.
162. Американские железные синдикаты. *Торгово-пром. газ.* 1902. № 15. 18 янв. С. 3–4.
163. Ауэрбах С. Анкета о себестоимости каменного угля, добываемого на копиях Донецкого бассейна и цены, по которым Министерство путей сообщения стремится приобретать донецкий. *Горно-заводское дело*. 1912. № 27–28. С. 5415–5420.
164. Б. В. Промышленный подъем или кризис? *Горно-заводское дело*. 1912. № 2–3. С. 3468–3471.
165. Беседа с бывшим директором „Продугля”. *Южный край*. 1914. № 11997. 15 апр. С. 5.
166. Борьба рельсов с водой. *Промышленность и торговля*. 1913. № 24. С. 578–580.
167. Борьба с синдикатом. *Южный край*. 1914. № 12075. 30 мая. С. 3.
168. Борьба синдикатов. *Коммерсант*. 1909. № 93. 16 нояб. С. 1.
169. Буллок Ч. Тресты в литературе (критический обзор). *Рус. экон. обозрение*. 1901. № 5. С. 101–126.
170. В „Продугле”. *Южный край*. 1909. № 9807. 8 окт. С. 4.
171. В. Г. Распадение спичечного синдиката. *Торгово-пром. газ.* 1912. № 287. 12 дек. С. 1.

172. В. З. Война и концентрация производства. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 166. 25 июля. С. 1.
173. Вегрин. И. Наше сельскохозяйственное машиностроение и война. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 111. 30 мая. С. 2.
174. Вл. С. К предстоящему съезду спичечных фабрикантов. *Торгово-пром. газ.* 1907. № 207. 13 сент. С. 1–2.
175. Вл. С. Южно-русский рудный синдикат. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 213. 23 сент. С. 2.
176. Военный рынок и проекты казенного предпринимательства. *Промышленность и торговля.* 1917. № 3. С. 55–59.
177. Вольский А. Дань словоохотливости. *Торгово-пром. газ.* 1904. № 254. 3 нояб. С. 3.
178. Вопрос о тресте в Екатеринославской Городской думе. *Горно-заводской листок.* 1908. № 43–44. С. 10207–10208.
179. Вопросы отечественного судостроения и отчет Государственного контроля. *Промышленность и торговля.* 1915. № 3. С. 125–129.
180. Вулих Э. „Продамета” и „Кровля”. *Торгово-пром. газ.* 1912. № 30. 5 февр. С. 1.
181. Гливиц И. Международные промышленные соглашения. *Промышленность и торговля.* 1910. № 16. С. 187–190.
182. Гливиц И. Международный рельсовый синдикат. *Промышленность и торговля.* 1910. № 17. С. 237–240.
183. Гольдберг Г. Производительная способность нашей металлургии. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 43. 23 февр. С. 1.
184. Гольдберг. Г. Производитель и потребитель. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 32. 9 февр. С. 1.
185. Горнозаводская производительность в 1896 г. *Вестн. финансов, промышленности и торговли.* 1898. № 4. С. 151–157.
186. Государственная дума и промышленность. *Промышленность и торговля.* 1908. № 4. С. 201–203.

187. Готовьтесь к борьбе. *Киев. зем. газ.* 1914. № 19. 23 мая. С. 13–15.
188. Данные о ходе сахарного производства. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 262. 25 нояб. С. 2.
189. Две программные речи. *Горно-заводской листок.* 1908. № 42. С. 10197–10199.
190. Деятельность синдиката по стеклу. *Коммерсант.* 1910. № 137. 15 янв. С. 2.
191. Е. М. Б. Угроза донецкой горной промышленности. *Южный край.* 1914. № 11928. 5 марта. С. 4.
192. Е-въ. Признаки промышленного оживления. *Торгово-пром. газ.* 1907. № 261. 17 нояб. С. 1.
193. Ефрон И. Некоторые причины слабого развития русского машиностроения. *Торгово-пром. газ.* 1902. № 257 19 нояб. С. 1.
194. Еще синдикат. *Коммерсант.* 1910. № 253. 12 июня. С. 2.
195. Е-ъ. И. Ясюкович и трест. *Южный край.* 1908. № 9505. 7 окт. С. 5.
196. Железная промышленность в 1901 г. *Торгово-пром. газ.* 1902. № 3. 4 янв. С. 3.
197. Железный рынок. *Коммерсант.* 1909. № 83. 4 нояб. С. 2.
198. Железный рынок. *Промышленность и торговля.* 1908. № 3. С. 162–165.
199. Журналист. Мелочи жизни. *Южный край.* 1911. № 10200. 23 янв. С. 6.
200. Законопроект о синдикатах. *Торгово-промышленный Юг.* 1913. № 10. С. 57–62.
201. Земский контр-трест. *Горно-заводской листок.* 1908. № 122. С. 10831.
202. Земский цементный завод. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 14. 18 янв. С. 3.
203. Зив В. О принудительном синдицировании. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 151. 16 июля. С. 1.
204. Златомор П. Металлургическая промышленность и иностранные капиталы. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 117. 25 мая. С. 1.
205. Из жизни и деятельности земств. *Киев. зем. газ.* 1912. № 47. 30 нояб. С. 20.

206. Из синдикатской жизни России. *Коммерсант*. 1910. № 294. 2 авг. С. 3.

207. Из хроники Бюро рафинеров. *Вестн. сахарной промышленности*. 1915. № 18. С. 423.

208. Инженер С. К развитию нашего внутреннего железного рынка. *Торгово-пром. газ*. 1910. № 243. 28 окт. С. 1.

209. Инженер С. Роль синдикатов в борьбе с кризисом. *Торгово-пром. газ*. 1908. № 20. 24 янв. С. 1.

210. К вопросу о тресте. *Горно-заводской листок*. 1908. № 69–70. С. 10416–10417.

211. К истории соглашения спичечных фабрикантов. *Вестн. финансов, промышленности и торговли*. 1916. № 6. С. 207–208.

212. К положению сельскохозяйственного машиностроения. *Торгово-пром. газ*. 1915. № 25. 31 янв. С. 1.

213. К судьбе „Продугля”. *Южный край*. 1914. № 11865. 29 янв. С. 5.

214. Казенные заказы. *Промышленность и торговля*. 1914. № 22. С. 490–491.

215. Как получить дешевое железо? *Вестн. финансов, промышленности и торговли*. 1897. № 25. С. 802.

216. Калантаров Н. Синдикатские соглашения в нашем законодательстве и в судебной практике. *Торгово-пром. газ*. 1908. № 88. 18 апр. С. 1.

217. Калининский Б. Казенный синдикат по лесоэкспорту и лесные концессии на Севере. *Промышленность и торговля*. 1917. № 5. С. 106–110.

218. Каменноугольное дело в 1902 г. *Торгово-пром. газ*. 1903. № 11. 15 янв. С. 2.

219. Касперович Г. Объединение промышленности. *Торгово-пром. газ*. 1907. № 283. 15 дек. С. 1.

220. Касперович Г. Синдикаты и мобилизация промышленности. *Торгово-пром. газ*. 1915. № 222. 7 окт. С. 1–2.

221. Кафенгауз Л. Синдикаты в России. *Рус. ведомости*. 1910. № 166. 21 июля. С. 3.

222. Кафенгауз Л. Тревожный симптом. *Рус. ведомости*. 1913. № 92. 21 апр. С. 6
223. Кваша Г. Экономическая политика нового министра внутренних дел. *Промышленность и торговля*. 1915. № 26. С. 451–454.
224. К-й Б. К вопросу об обеспеченности нашего рынка с.-х. машинами и орудиями внутреннего производства. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 40. 19 февр. С. 1.
225. К-ий. К борьбе с трестом. *Одесские новости*. 1914. № 9239. 14 янв. С. 3.
226. Комитет по распределению железнодорожных заказов. *Биржа*. 1911. № 11. С. 10.
227. Комитет по распределению железнодорожных заказов. *Биржа*. 1911. № 14. С. 10.
228. Кризис „Продугля“. *Южный край*. 1909. № 9854. 2 дек. С. 3–4.
229. Кризис экономической политики. *Промышленность и торговля*. 1915. № 7. С. 339–341.
230. К-ъ Г. Положение нашей металлургической промышленности в текущем году. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 270. 4 дек. С. 1.
231. Кюнцель В. Земства в роли торговых организаций. *Промышленность и торговля*. 1911. № 6. С. 255–258.
232. Ланге П. В. Еще о деятельности Бюро рафинеров. *Вестн. сахарной промышленности*. 1914. № 42. С. 390–396.
233. Ланге П. В. Несколько слов о деятельности Бюро рафинеров. *Вестн. сахарной промышленности*. 1914. № 39. С. 310–315.
234. Левин И. И. Синдикат рафинеров. *Рус. ведомости*. 1910. № 296. 23 дек. С. 4.
235. Легенда о зловредном синдикате. *Южный край*. 1914. № 11988. 10 апр. С. 2.
236. Львов Л. Казна и синдикаты. *Речь*. 1909. № 233. 26 авг. С. 3.
237. Меньшиков М. Кандалы на Россию. *Новое время*. 1908. № 11521. 8 апр. С. 3.
238. Металлургический трест. *Южный край*. 1909. № 9584. 11 янв. С. 4.

239. Металлы. Харьков, 1 дек. *Торгово-пром. газ.* 1903. № 275. 2 дек. С. 5.

240. Митинский А. Производство паровозов в России. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 232. 24 окт. С. 2.

241. Монковский Ч. По поводу статьи инженера Вольского „Три года застоя и дюжина съездов”. *Горно-заводской листок.* 1903. № 10. С. 6092–6094.

242. Москва, 10 февр. *Коммерсант.* 1914. № 1294. 10 февр. С. 1.

243. Москва, 31 июля. *Рус. ведомости.* 1916. № 177. 31 июля. С. 2.

244. Н. М. Оздоровление промышленности. *Торгово-пром. газ.* 1903. № 155. 15 июля. С. 3.

245. Наблюдатель. К вопросу о деятельности „Продаметы”. *Торгово-пром. газ.* 1909. № 188. 19 июня. С. 2.

246. Накануне краха синдиката „Соль”. *Коммерсант.* 1914. № 1345. 24 апр. С. 3–4.

247. Нам пишут : с Урала. *Новое время.* 1908. № 11469. 15 февр. С. 5.

248. Настоящее и будущее русской промышленности. *Горно-заводское дело.* 1917. № 34–35. С. 16267–16271.

249. Наши железные синдикаты. *Торгово-пром. газ.* 1903. № 289. 22 дек. С. 1–2.

250. Нестеров А. Промышленники и земство. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 245. 31 окт. – С. 2.

251. Нестеров А. Земская торговля кровельным железом. *Торгово-пром. газ.* 1912. № 284. 8 дек. С. 1.

252. Никитский А. Общественное самоуправление и синдикаты. *Земское дело.* 1914. № 6. С. 428–442.

253. Новый законопроект о синдикатах и трестах. *Южный край.* 1914. № 12075. 30 мая. С. 3.

254. О нефтяном синдикате. *Горно-заводской листок.* 1893. № 3. С. 1455.

255. О русских синдикатах (по сведениям И. Гольдштейна). *Торгово-пром. газ.* 1911. № 34. 11 февр. С. 3.

256. Образование треста дрожжевых заводчиков. *Торгово-пром. газ.* 1914. № 129. 7 июня. С. 3.
257. Синдикат сельскохозяйственных машин. *Коммерсант.* 1914. № 1301. 20 февр. С. 2.
258. Объединение промышленности. *Торгово-промышленный Юг.* 1916. № 13. С. 1–8.
259. Объединенная деятельность земства по закупке с.-хоз. машин и орудий. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 11. 15 янв. С. 3.
260. Обыск в „Продугле”. *Южный край.* 1914. № 19984. 6 апр. С. 5.
261. Организация промышленного строительства. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 70. 7 апр. С. 1–2.
262. Особое совещание по вопросам, касающимся металлургической промышленности. *Торгово-пром. газ.* 1902. № 233. 20 окт. С. 2.
263. Отечественная соляная промышленность. *Торгово-пром. газ.* 1911. № 39. 17 февр. С. 1.
264. Отечественное с-хоз. машиностроение. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 22. 28 янв. С. 5.
265. Отпуск заказов синдиката „Продвагон” за 1914 г. *Горно-заводское дело.* 1915. № 4. С. 10360–10361.
266. П. А. Продление срока действия угольного синдиката Донецкого бассейна. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 151. 2 июля. С. 1–2.
267. П. Земская торговля железом. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 90. 20 апр. С. 2.
268. П-в Д. Русская солепромышленность и торговля солью. *Торгово-пром. газ.* 1911. № 134. 15 июня. С. 1.
269. Первая русская промышленная консолидация. *Торгово-пром. газ.* 1902. № 104. 9 мая. С. 3.
270. Петрищев А. Хроника внутренней жизни. *Русское богатство.* 1908. № 5. С. 72–103.

271. П-ов. Е. Неправильная тактика. *Торгово-пром. газ.* 1914. № 126. 4 июня. С. 1.
272. Пожидаев С. Земства и идея земского товарищества по закупке товаров для земских с.-х. складов. *Киев. зем. газ.* 1913. № 5. 8 февр. С. 3–5.
273. Покупка казной 13 млн. пудов каменного угля. *Коммерсант.* 1909. № 82. 3 нояб. С. 2.
274. Пономарев А. О земской торговле. *Торгово-пром. газ.* 1909. № 12. 15 янв. С. 1.
275. Посредничество синдикатов. *Промышленность и торговля.* 1908. № 1. С. 71–72.
276. Принудительное синдицирование. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 176. 15 авг. С. 3.
277. Продуголь. *Коммерсант.* 1910. № 322. 4 сент. С. 2–3.
278. Промышленные, торговые и экономические итоги 1907 г. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 1. 1 янв. С. 1–2.
279. Распадение синдиката. *Коммерсант.* 1910. № 168. 22 февр. С. 2.
280. Реорганизация синдиката „Продуголь”. *Коммерсант.* 1910. № 314. 26 авг. С. 3.
281. Регир П. Крымская соль и русский торговый флот. *Промышленность и торговля.* 1909. № 19. С. 338.
282. Рудный синдикат. *Южный край.* 1909. № 9587. 15 янв. С. 4.
283. Русская железодельная промышленность. *Вестн. финансов, промышленности и торговли.* 1897. № 21. С. 530–535.
284. С. И. Тимашев о деятельности „Продаметы”. *Южный край.* 1914. № 11832. 11 янв. С. 4.
285. С. П. Учредительное собрание уполномоченных земств Киевского товарищества западных земств по продаже с.-х. машин. *Киев. зем. газ.* 1913. № 7. 22 февр. С. 10–11.
286. Селибер Б. Роль организации в мобилизации промышленности. *Торгово-пром. газ.* 1915. № 199. 6 сент. С. 1.

287. Синдикат жести. *Новое время*. 1908. № 11693. 30 сент. С. 5.
288. Синдикат „Проволока”. *Коммерсант*. 1910. № 327. 11 сент. С. 1.
289. Синдикат „Проволока”. *Коммерсант*. 1911. № 514. 11 мая. С. 2.
290. Синдикат под судом. *Коммерсант*. 1910. № 186. 16 марта. С. 2.
291. Синдикат „Покривля”. *Коммерсант*. 1910. № 413. 29 дек. С. 4.
292. Синдикаты. *Коммерсант*. 1910. № 133. 11 янв. С. 2.
293. Синдицирование торговли цементом. *Коммерсант*. 1917. № 2113. 23 февр. С. 3.
294. Слонимский Л. Капитализм в России. *Вестн. Европы*. 1897. Т. 6. С. 756–777.
295. Слух о состоявшемся соглашении. *Горно-заводской листок*. 1893. № 4. С. 1470.
296. Табачный синдикат. *Коммерсант*. 1914. № 1280. 24 янв. С. 2.
297. Совецание о „Продугле”. *Коммерсант*. 1914. № 1283. 28 янв. С. 2.
298. Совецание о трестах. *Рус. ведомости*. 1910. № 5. 8 янв. С. 4.
299. Совецание представителей вагоностроительных заводов. *Торгово-пром. газ*. 1915. № 68. 27 марта. С. 3.
300. Соль. *Торгово-пром. газ*. 1911. № 263. 23 нояб. С. 4.
301. Соль. *Торгово-пром. газ*. 1912. № 100. 29 апр. С. 6.
302. Соль. *Торгово-пром. газ*. 1912. № 133. 9 июня. С. 5.
303. Союз бакинских керосинозаводчиков. *Вестн. финансов, промышленности и торговли*. 1897. № 11. С. 687–694.
304. Союз сахарозаводчиков. *Коммерсант*. 1910. № 321. 3 авг. С. 2.
305. Спичечный синдикат. *Коммерсант*. 1910. № 231. 15 мая. С. 3.
306. Спичечный синдикат. *Коммерсант*. 1914. № 1346. 25 апр. С. 2.
307. Стоимость производства пшеницы в России и за границей. *Вестн. финансов, промышленности и торговли*. 1888. № 49. С. 547–556.
308. Съезд стеклозаводчиков. *Торгово-пром. газ*. 1907. № 263. 20 нояб. С. 2.
309. Тариф на чугун. *Коммерсант*. 1911. № 420. 8 янв. С. 3.

310. Телеграмма промышленников И. Л. Горемыкину. *Южный край*. 1914. № 12037. 7 мая. С. 3–4.
311. Тихие дела. *Южный край*. 1909. № 9625. 1 марта. С. 4.
312. Травинов С. Земство и синдикаты. *Земское дело*. 1914. № 10. С. 749–753.
313. Травинов С. Нужно дать отпор. *Земское дело*. 1914. № 8. С. 559–561.
314. Трайнин А. Министерство и тресты. *Рус. ведомости*. 1910. № 137. 17 июня. С. 3.
315. Трест и финансы русских железных предприятий. *Промышленность и торговля*. 1908. № 8. С. 473–479.
316. Тюрберт А. Принудительные тресты или свобода предпринимательских соглашений? *Промышленность и торговля*. 1917. № 26–27. С. 45–50.
317. Угольные торги. *Южный край*. 1911. № 10367. 11 авг. С. 4.
318. Уральский синдикат. *Коммерсант*. 1911. № 448. 11 февр. С. 2.
319. Участие отечественной и иностранной промышленности в обслуживании военного спроса. *Промышленность и торговля*. 1915. № 28. С. 517–520.
320. Участники „Продугля”. *Коммерсант*. 1914. № 1297. 13 февр. С. 3.
321. Фармаковский С. Война и металлический рынок. *Торгово-пром. газ.* 1917. № 194. 7 сент. С. 2–3.
322. Фармаковский С. Вопросы синдикатской практики. *Промышленность и торговля*. 1908. №1. С. 31–33.
323. Фармаковский С. Земские торгово-промышленные тенденции. *Торгово-пром. газ.* 1908. № 286. 18 дек. С. 1.
324. Фармаковский С. П. К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов. *Торгово-пром. газ.* 1910. № 31. 6 февр. С. 1.
325. Фон-Футцен А. Как распределяются казенные заказы? *Рус. ведомости*. 1910. № 150. С. 2.
326. Фридман М. И. Русская промышленность исполняет свой долг. *Промышленность и торговля*. 1915. № 12. С. 604–607.

327. Харьков, 13 апр. *Южный край*. 1899. № 6280. 14 апр. С. 2.
328. Ходатайство баскунчакских солепромышленников. *Торгово-пром. газ*. 1910. № 142. 23 июня. С. 2.
329. Хозяин. О железном союзе земств. *Торгово-пром. газ*. 1908. № 200. 6 сент. С. 1.
330. Хр. Соль. *Торгово-пром. Юг*. 1912. № 13. С. 76–77.
331. Ш. Земская торговля железом в 1907 г. *Промышленность и торговля*. 1909. № 17. С. 264–265.
332. Шелнин Н. И. Финансовое положение угольных предприятий. *Торгово-пром. газ*. 1917. № 163. 30 июля. С. 2.
333. Шимановский В. Синдикаты и комиссионеры. *Торгово-пром. газ*. 1908. № 2. 3 янв. С. 1.
334. Ш-н. Е. К проблеме промышленного объединения. *Торгово-пром. газ*. 1915. № 280. 16 дек. С. 1.
335. Я. Государственные монополии и промышленность. *Промышленность и торговля*. 1915. № 21. С. 269–272.
336. Я. Б. Синдикат солепромышленников. *Торгово-пром. газ*. 1904. № 111. 13 мая. С. 2.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, публіцистичні та навчальні видання

337. Айрапетов О. Р. Генералы, либералы и предприниматели : работа на фронт и на революцию (1907–1917). М. : Модест Колеров, 2003. 256 с.
338. Академик П. В. Волобуев. Неопубликованные работы. Воспоминания. Статьи / Г. Н. Севостьянов (отв. ред.). М. : Наука, 2000. 510 с.
339. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1955. 672 с.
340. Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России. М. : Гостехиздат, 1953. 247 с.
341. Бартлет Б. Об истории торговли и протекционизма. URL : <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2008/1697>.

342. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репр. воспр. изд. YMCA- PRESS, 1955 г. М. : Наука, 1990. 224 с.
343. Бобилєва С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Д. : РВВ ДНУ, 2003. 528 с.
344. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. 320 с.
345. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 295 с.
346. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России. М. : Наука, 1984. 287 с.
347. Босий П. В. Роберт Пірс Ельворті. Кіровоград, 2012. 342 с.
348. Ванаг Н. Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны : опыт ист.-экон. исслед. системы финансового капитала в России. Харьков : Пролетарий, 1930. 252 с.
349. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. / упорядн. О. Реєнт. К. : ТОВ „Видавництво "КЛЮ"”, 2014. Кн. 1 : Історичні нариси. 784 с.
350. Витте С. Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист. *Фридрих Лист. Национальная система политической экономии* : сб. М. : Европа, 2005. С. 259–304.
351. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. СПб., 1909. 362 с.
352. Войтов А. Г. Экономика. Общий курс (фундаментальная теория экономики). М. : Издат.-торговая корпорация „Дашков и Ко”, 2010. 594 с.
353. Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе. М. : Издат. дом „Дело” РАНХиГС, 2015. 536 с.
354. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма. М. : Либроком, 2011. 480 с.
355. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). М. : Госфиниздат, 1960. 415 с.

356. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. М. : Госфиниздат, 1948. 454 с.
357. Гливиц И. Б. Железная промышленность в России. СПб : Тип. т-ва п./ф. „Электро-тип. Н. Я. Стойковой”, 1911. 113 с.
358. Голиков А. Г. Российские монополии в зеркале прессы : (газеты как источник по истории монополизации промышленности). М. : Изд-во МГУ, 1991. 203 с.
359. Гольдштейн И. М. Благоприятна ли русская действительность для образования синдикатов и трестов? М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1913. 66 с.
360. Гольдштейн И. М. Синдикаты и тресты и современная экономическая политика. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. Ч. 1 : Синдикаты, задачи торговой политики и будущая роль России. XX, 347 с.
361. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки. М. : РОССПЭН, 2003. 253 с.
362. Гужон Ю. Мнимый голод угля и чугуна. М., 1914. 18 с.
363. Гурьев А. Н. Промышленные синдикаты. СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1898. Вып. 1. Значение синдикатов для интересов потребителей. XX, 130 с.
364. Диканский М. Г., Шильдкрут В. А. Международные монополии: возникновение и развитие важнейших международных картелей. М. : Мысль, 1966. 272 с.
365. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.
366. Донгаров А. Г. Иностраный капитал в России и СССР. М. : Международ. отношения, 1990. 168 с.
367. Економічна історія України : іст.-екон. дослідження : в 2 т. / ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць, та ін. К. : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
368. Загорский С. О. Синдикаты и тресты (Учение о капиталистических монополиях). СПб. : Типо-Литогр. „Братья Ревины”, 1914. 280 с.

369. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Л. : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. 762 с.
370. Зив В. С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. Петроград : Тип. Ред. период. изд. М-ва фин., 1917. 132 с.
371. Зырянов П. Н. „Школа Сидорова”: Воспоминания младшего современника. *Acta Slavica Janonica*. Т. XIII. Sapporo. 1995. С. 256–271.
372. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М. : Изд-во ЦК ВКП(б) „Правда”, 1938. 353 с.
373. История России XIX – начала XX века / под ред. В. А. Федорова. М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. 864 с.
374. Каминка А. И. Основы предпринимательского права. Петроград : Петрогр. т-во печ. и изд. дела „Труд”, 1917. 345 с. URL : http://adhdportal.com/book_2546_chapter_19_13_Klassifikaija_predprinimatelskikh_s_ojuzov.html.
375. Касьянов Ю. В. Монополия как фактор современной экономики. Волгоград : Изд-во ВолгГУ, 2001. 80 с.
376. Каутский К. Империализм. Харьков : Наша мысль, б. г. 20 с.
377. Каутский К. Национальное государство, империалистское государство и союз государств. М. : Дело, 1917. 94 с.
378. Каутский К. Объединение Средней Европы. М. : Книгоизд-во писателей в Москве, б. г. 81 с.
379. Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности : к вопросу о концентрации производства в России. М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. 264 с.
380. Кризис самодержавия в России, 1895–1917 / редкол. : В. С. Дякин (отв. ред.) и др. Л. : Наука : Ленингр. отд-ние, 1984. 664 с.
381. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX века. На материалах Украины. Самара : Изд-во „Самарский университет”, 1992. 192 с.

382. Лаверычев В. Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России. М. : Наука, 1988. 335 с.
383. Лаверычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России. М. : Мысль, 1982. 200 с.
384. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. М. : Мысль, 1974. 252 с.
385. Лаверычев В. Я. Монополистический капитал в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.). М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. 423 с.
386. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. К. : Вікар, 1999. 737 с.
387. Ленин В. И. Грозная катастрофа и как с ней бороться. *Полное собрание сочинений* : в 55 т. М. : Политиздат, 1958–1965. Т. 34. 1969. С. 151–199.
388. Ленін В. І. Імперіалізм і розкол соціалізму. *Повне зібрання творів* : у 55 т. К. : Вид-во політ. л-ри України, 1969–1975. Т. 30. 1972. С. 154–171.
389. Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. *Повне зібрання творів* : у 55 т. К. : Вид-во політ. л-ри України, 1969–1975. Т. 27. С. 281–401 с.
390. Ленін В. І. Про лозунг Сполучених штатів Європи. *Повне зібрання творів* : у 55 т. К. : Вид-во політ. л-ри України, 1969–1975. Т. 26. 1972. С. 331–335.
391. Лившин Я. И. Монополии в экономике России. М. : Наука, 1961. 448 с.
392. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР : в 3 т. К. : Політвидав УРСР, 1952. Т. 2 : Капіталізм. 690 с.
393. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / отв. ред. И. Д. Ковальченко. М. : Наука, 1979. 415 с.
394. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. СПб. : Изд-во „Дмитрий Буланин”, 2000. Т. 1. 548 с.
395. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи. М. : Экономика, 2014. 560 с.
396. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. London : Xlibris, 2014. 503 с.

397. Наумова Г. Р. Российские монополии (Источниковедческие проблемы). М. : Изд-во МГУ, 1984. 122 с.
398. Опыт российских модернизаций XVIII–XX века / отв. ред. В. В. Алексеев. М. : Наука, 2000. 246 с.
399. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М. : Независимая газ., 1993. 422 с.
400. Пеетерс В. Сталь у степу. К. : Посольство Бельгії, 2010. 104 с.
401. Первушин С. А. Хозяйственная конъюнктура. Введение в изучение динамики русского народного хозяйства за полвека. М. : Экон. жизнь, 1925. 330 с.
402. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX століття. Л. : ПАІС, 2008. 400 с.
403. Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность к началу XX века. М. : Индрик, 2008. 552 с.
404. Пономарев М. В. История стран Европы и Америки в Новейшее время. М. : Проспект. 416 с.
405. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века / редкол. : В. И. Бовыкин и др. М., 1997. 344 с.
406. Рабинович Г. А. Крупная буржуазия и монополистический капитал в экономике Сибири конце XIX – начале XX в. Томск : Изд-во ТГУ, 1975. 357 с.
407. Рафалович А. Л. Промышленные синдикаты за границей и в России : их экон. и соц. значение. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. 67 с.
408. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 2004. 480 с.
409. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Україна та світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) : монографія. К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
410. Рынок и реформы в России : исторические и теоретические предпосылки / отв. ред. А. Г. Худокормов. – М. : Мосгорархив, 1995. 221 с.
411. Рязанов В. Т. Экономическое развитие России. Реформы и российское хозяйство в XIX–XX вв. СПб. : Наука, 1998. 796 с.

412. Сапоговская Л. В. Горнозаводская промышленность Урала на рубеже XIX–XX веков (к характеристике процессов монополизации). Екатеринбург : Банк культурной информации, 1993. 194 с.

413. Сметанин С. И. История предпринимательства в России. М. : Палеотип; Логос, 2004. URL : http://statehistory.ru/books/S-I--Smetanin_Istoriya-predprinimatelstva-v-Rossii/.

414. Соболев М. Н. Очерки экономической политики, промышленности и торговли. Харьков : Утро, 1916. 278 с.

415. Советская социалистическая экономика 1917–1957 гг. / под ред. : Л. М. Гатовского, И. А. Гладкова, Я. А. Кронрод и др. М. : Госполитиздат, 1957. 664 с.

416. Согрин В. В. Центральные проблемы истории США. М. : Весь Мир, 2013. 350 с.

417. Тарасевич Л. С., Гальперин В. М., Игнатъев С. М. 50 лекций по микроэкономике. СПб. : Экон. шк., 2000. 862 с.

418. Тери Э. Экономическое преобразование России. М. : РОССПЭН, 2008. 183 с.

419. Фармаковский С. П. К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов. СПб. : Типо-литогр. „Якорь”, 1910. 55 с.

420. Фомин П. И. Синдикаты и тресты. Харьков : Союз, 1919. 110 с.

421. Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках (1800–1917). М. : Гос. изд-во полит. лит., 1950. 551 с.

422. Цукерник А. Л. Синдикат „Продамет” : ист.-экон. очерк. 1902 – июль 1914 г. М. : Соцэкгиз, 1959. 303 с.

423. Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России. Петроград, 1920. 210 с.

424. Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Новая история стран Европы и Северной Америки (1815–1918) : учебник. Минск: Вышэйш. шк., 2009. 686 с. URL : https://books.google.com.ua/books?id=A_pODAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.

425. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка : теорія, практика та їх значення для України. К. : ЛОГОС, 2003. 631 с.
426. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Л. : Наука, 1987. 272 с.
427. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Л. : Наука, 1981. 275 с.
428. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с.
429. Шполянский Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. М. : Изд.-во АН СССР, 1953. 148 с.
430. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. М. : Экономика, 1995. 540 с.
431. Щербініна О. В. Іноземний капітал. Донецьк : Донбас, 2000. 256 с.
432. Экономическая история зарубежных стран / под ред. В. И. Голубовича. Минск : Интерпрессервис ; Экоперспектива, 2003. 592 с.
433. Экономическая история мира : в 6 т. / под общ. ред. М. В. Конотопова. М. : КНОРУС, 2008. Т. 3. 512 с.
434. Эрн В. Ф. Христианское отношение к собственности. М. : Тип. А. П. Поплавского, 1906. 54 с. URL : <http://chri-soc.narod.ru/ERNW61.htm>
435. Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России. М. : Госполитиздат, 1955. 404 с.
436. Янжул И. И. Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки. Спб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. 459 с.
437. Di Vittorio A. An Economic History of Europe. From expansion to development. London : Routledge, 2006. 376 p.
438. Funken K. Die Ökonomischen Voraussetzungen der Oktoberrevolution : Zur Entwicklung des Kapitalismus in Russland. Frankfurt a/M, Zürich, 1976. 372 s.

439. Kochan L. Russia in revolution 1890–1918 : reader in modern European history. New York, 1966. 368 p.

440. McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913. Chicago; London : University of Chicago Press, 1970. 456 p.

441. Milward A. S., Saul S. B. The Development of the Economics of Continental Europe. 1850–1914. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. 555 p.

442. Owen T. The corporation under Russian law, 1800–1917. A study in tsarist economic policy. Cambridge, 1991. 260 p.

443. The Cambridge Economic History of the United States : in 3 vol. / Edited by Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman. Cambridge University Press, 2008. Vol. 2: The Long Nineteenth Century. 963 p.

Наукові статті

444. Акимов А. В. Образование монополий и ценовая политика российских трубных заводов в начале XX в. *XV Апрельская международная конференция по проблемам развития экономики и общества* : сб. тез. докл., г. Москва, 1–4 апр. 2014 г. М, 2015. Т. 2. С. 91–97.

445. Аракелов А. А. Монополизация табачной промышленности России. *Вопр. истории*. 1981. № 9. С. 17–27.

446. Волобуев П. В. Из истории синдиката „Продуголь”. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 58. С. 107–144.

447. Волобуев П. В. О государственно-монополистическом капитализме в России в 1917 г. (март–октябрь). *Вопр. истории*. 1959. № 9. С. 44–63.

448. Волобуев П. В. Топливный кризис и монополии в России накануне первой мировой войны. *Вопр. истории*. 1957. № 1. С. 33–46.

449. Воробьев Ю., Коломиец А. Россия на путях выхода из кризиса экономики и финансов 1900-х годов : современный взгляд. *Экон. политика*. 2010. № 4. С. 55–67.

450. Гефтер М. Из истории монополистического капитализма в России : (Сахарный синдикат). *Ист. зап.* М., 1951. Т. 38. С. 104–153.

451. Гефтер М. Я. Борьба вокруг создания металлургического треста в России в начале XX в. *Ист. зап.* М., 1954. Т. 47. С. 124–148.

452. Гиндин И. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте. *Вопр. истории.* 2007. № 9. С. 62–96.

453. Гиндин И. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте. *Вопр. истории.* 2007. № 7. С. 64–93.

454. Гиндин И. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте. *Вопр. истории.* 2007. № 8. 65–91.

455. Гиндин И. Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране. *Свержение самодержавия : сб. ст.* М. : Наука, 1970. URL : <http://saint-juste.narod.ru/gindin.html>.

456. Гиндин И. Ф. Государственный банк и зеркальный синдикат. *Из истории империализма в России.* Труды ЛОИИ. Вып. 1. Л., 1959. С. 85–99.

457. Гиндин И. Ф. Государственный капитализм России до монополистического периода. *Вопр. истории.* 1964. № 9. С. 72–95.

458. Гиндин И. Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий. *Об особенностях империализма в России : сб. науч. ст.* М., 1963. С. 86–124.

459. Голиков А. Г. Образование монополистического объединения „Коломна-Сормово”. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8: История.* 1971. № 5. С. 74–87.

460. Голиков А. Г. Первая мировая война и российские монополии (Коломенско-Сормовский трест). *Вопр. истории.* 1981. № 6. С. 103–114.

461. Грегори П. Экономическая история России : что мы о ней знаем и чего не знаем. Оценка экономиста. *Экономическая история. Ежегодник.* 2000. М., 2001. С. 7–97.

462. Гринчак М. О. Велика промислова буржуазія південноукраїнських губерній пореформеного періоду у суспільному сприйнятті. *Гілея.* 2015. Вип. 95. С. 7–10.

463. Дякин В. С. Из истории экономической политики царизма 1907–1914 гг. *Ист. зап.* М., 1983. Т. 109. С. 25–63.
464. Живцов Ю. Б. Из истории монополизации медеобрабатывающей промышленности России (соглашения 1902 и 1903 гг.). *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8: История.* 1976. № 5. С. 68–80.
465. Жуйкова Т. Н. Особенности налоговой политики России в конце XIX – начале XX века. *Вестн. Воронеж. ин-та МВД России.* 2007. № 2. С. 109–113.
466. Забудкова О. А. Документи з історії промислових синдикатів початку XX ст. у фондах Державного архіву Луганської області. *Схід.* 2014. № 3. С. 28–33.
467. Забудкова О. А. Монополістичні тенденції в соляній промисловості Криму та Донбасу в кінці XIX – на початку XX століття. *Нар. творчість та етнологія.* 2017. № 4. С. 88–93.
468. Забудкова О. А. Об'єднання цукрозаводчиків 70–80-х рр. XIX ст. як передумова монополізації цукрової галузі. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (історичні науки).* 2013. № 1. Ч. 1. С. 91–97.
469. Забудкова О. А. Протистояння промислових синдикатів і земств у Російській імперії на початку XX століття. *Гуманіт. журн.* 2013. № 1–2. С. 157–164.
470. Забудкова О. А. Роль синдикату „Продвугілля” в кризі паливної промисловості Російської імперії напередодні Першої світової війни. *Бахмут. шлях.* 2012. № 3–4. С. 107–113.
471. Забудкова О. А. Синдикати у важкій промисловості Російської імперії напередодні та після революції 1917 рр. *Гілея.* 2018. Вип. 131. С. 153–156.
472. Забудкова О. А. Трест в металургійній промисловості Російської імперії в 1908 р.: позиція суспільства та уряду. *Культура народів Причорномор'я.* 2013. № 260. С. 54–57.
473. Измestьева Т. Ф. Интеграция европейского угольного рынка и российский импорт угля. *Экономическая история. Ежегодник.* 1999. М., 1999. С. 80–110.

474. Каменецкая И. М. Возникновение монополий в свеклосахарной промышленности. *История СССР*. 1965. № 6. С. 110–121.

475. Караваева И. Российская промышленная политика накануне и в годы Первой мировой войны. *Вестн. Ин-та экономики Рос. акад. наук*. 2007. № 3. С. 154–179.

476. Келічавий А. В. Монополія у системі конкурентних відносин. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2016. Вип. 1. С. 93–96.

477. Китанина Т. М. Синдикат „Трубопродажа” и его роль в монополизации металлообрабатывающей промышленности России. *Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX в.: к проблеме исторических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции* : сб. ст. : Л., 1987. С. 65–81.

478. Китанина Т. М. Синдикат „Трубопродаж” (1908–1914 рр.). *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)* : республік. міжвідом. наук. зб. К., 1967. С. 61–68.

479. Корелин А. П. Монополии в паровозо- и вагоностроительной промышленности России. *Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности* : сб. ст. Свердловск, 1972. С. 158-177.

480. Крузе Э. Э. Табачный и ниточный тресты (Из истории монополий в обрабатывающей промышленности России). *Из истории империализма в России*. Труды ЛОИИ. Вып. 1. М.; Л., 1959. С. 57–84.

481. Крупина Т. Д. К вопросу об особенностях монополизации промышленности в России. *Об особенностях империализма в России* : сб. науч. ст. М., 1963. С. 197–214.

482. Крупина Т. Д. К вопросу о взаимоотношениях царского правительства с монополиями. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 57. С. 144–184.

483. Кубицкая О. А. Эволюция монополистической организации : (на примере Совета представителей паровозостроительных заводов). *Монополистический капитализм в России* : сб. ст. М., 1989. С. 86–103.

484. Лаверычев В. Я. К вопросу о возникновении монопольных объединений в царской России. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8: История*. 1974. № 5. С. 45–54.

485. Лаверычев В. Я. Некоторые особенности развития монополий в России. *История СССР*. 1970. № 2. С. 80–97.

486. Маслов А. О. Деякі питання синдикування української промисловості в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. Міжвід. зб. наук. пр. К., 2010. Вип. 37–38. С. 170–179.

487. Мотылев В. Е. Об особенностях промышленного развития России в конце ХІХ – начале ХХ века. *Вопр. истории*. 1955. № 7. С. 11–28.

488. Мурадалиева Э. Б. Договор нефтепромышленных фирм – средство борьбы за монополизацию. *Развитие капиталистических отношений в Азербайджане в конце ХІХ – начале ХХ вв.* : темат. сб. науч. тр. Баку, 1981. С. 32–43.

489. Наумова Г. Р. Делопроизводственные документы российских синдикатов. *Вопр. истории*. 1976. № 10. С. 139–149.

490. Нетесин Ю. Н. Синдикаты „Гвоздь” и „Проволока” (1903–1914 гг.). *Ист. зап.* М., 1961. Т. 70. С. 113–146.

491. Петухов В. Н. История возникновения объединений предпринимателей в России : Правовые аспекты. *Бизнес. Менеджмент. Право*. 2003. № 3. URL : http://www.bmpravo.ru/show_stat.php?lang=ru&stat=209.

492. Поткина И. В. Торгово-промышленное законодательство Российской империи. *Экономическая история России ХІХ–ХХ вв.* : современный взгляд. М., 2001. С. 303–322.

493. Потолов С. І. Початок монополізації гірничої і гірничозаводської промисловості України в кінці ХІХ ст. *Укр. іст. журн.* 1958. № 2. С. 21–38.

494. Рейхардт В. В. К проблеме монополистического капитализма. *Проблемы марксизма*. 1931. № 5–6. С. 193–222.

495. Рукосуев Е. Ю. Развитие чёрной металлургии Урала в 1880–1917 гг. *Историчний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв, 2014. Вип. 12. С. 82–88.

496. Саманцов О. П. Монополізація вугільної та металургійної промисловості Катеринославської губернії поч. ХХ ст. *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 21. С. 302–308.

497. Синайский В. И. Договор предпринимательского союза (синдиката и треста). *Памяти профессора Г. Ф. Шершеневича : сб. ст. по гражданскому и торговому праву*. М. : Бр. Башмаковы, 1915. С. 1–13.

498. Сорокин А. К. К вопросу о монополизации промышленности в России в начале ХХ в. *Россия на рубеже XIX–XX веков : материалы науч. чтений памяти проф. В. И. Бovyкина*. М., 1999. С. 178–185.

499. Сорокин А. Монополизация российской угольной промышленности. *Экономическая история. Ежегодник. 1999*. М., 1999. С. 262–288.

500. Уперенко М. О. До історії створення синдикату „Врожай”. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : міжвід. зб. наук. пр. К.*, 1974. Вип. 8. С. 74–77.

501. Фельдман М. А. О противоречиях в оценке процесса монополизации в России начала ХХ в. *Вопр. истории*. 2003. № 9. С. 108–117.

502. Фельдман М. А. Проблема монополизации промышленности России в 1900–1917 годах (историографический аспект). *Вестн. Челяб. ун-та. Сер. 1. История*. 2003. № 1. С. 18–25.

503. Филюк Г. М. Методологічні передумови сучасного дослідження монополії. *Теоретичні та прикладні питання економіки : зб. наук. пр. К.*, 2009. №20. С. 67–74.

504. Фурсенко А. А. Первый нефтяной экспортный синдикат в России (1893–1897 гг.). *Монополии и иностранный капитал в России*. М.; Л., 1962. С. 4–58.

505. Цукерник А. Л. Из истории монополизации железного рынка в России. *Ист. зап.* М., 1953. Т. 42. С. 160–201.

506. Цукерник А. Л. Из истории синдиката „Кровля”. *Ист. зап.* М., 1955. Т. 52. С. 112–141.

507. Цукерник А. Л. Из истории цементного синдиката Южной России. *Ист. зап.* Т. 78. М., 1965. С. 233–248.

508. Шибаніц Д. М. Розвиток монополістичних об'єднань Донбасу на початку ХХ ст. у радянській історіографії. *Гілея.* Х., 2009. Спецвип. С. 159–167.

509. Шепелев Л. Е. Проблема промышленного развития России в финансовой политике царизма начала ХХ в. *Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX вв.* / редкол. : С. И. Потолов (отв.ред.), В. И. Бовыкин и др. Л. : Наука, 1987. С. 163–182.

510. Шепелев Л. Е. Промышленная буржуазия и Государственная дума. *Проблемы социально-экономической истории России.* СПб., 1991. С. 237–248.

511. Шляхов О. Б. Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. : Історія та археологія.* 2015. Т. 23. Вип. 23. С. 81–92.

512. Шляхов О. Б. Особливості розвитку важкої індустрії в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. : зворотний бік „великого стрибка”. *Гуманитар. журн.* 2012. № 1. С. 94–100.

513. Шущканова Е. А. Государственный капитализм в России: модель экономического роста или утопия? *Дни науки – 2012.* URL : http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Istoria/1_101214.doc.htm.

514. Kulikov V., Kragh M. Big Business in the Russian Empire: A European Perspective. *Business History.* 2017. P. 1–23.

Дисертації та автореферати

515. Добров Е. В. Розвиток вугільної промисловості Донбасу в умовах капіталістичної модернізації Росії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2008. 208 с.

516. Довжук І. В. Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2004. 427 с.

517. Жилєнкова І. М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2016. 519 с.

518. Кушнирук С. В. Синдикат „Продуголь” (1906–1914 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 1984. 229 с.

519. Сапоговская Л. В. Монополизация горнозаводской промышленности Урала (90-е гг. ХІХ в. – 1917 г.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Свердловск, 1991. 19 с.

520. Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2015. 471 с.

521. Сорокин А. К. Прибыли акционерно-паевых предприятий России в условиях монополизации промышленности (1900–1913 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история”. М., 1990. 24 с.

522. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Вінниця, 2016. 490 с.

ДОДАТОК

Контрагенти найбільших синдикатів Російської імперії [344; 345; 347; 429; 477; 464; 488; 507].

Назва синдикату	Роки діяльності	Відомі контрагенти
Агентство російських дротових і цвяхових заводів	1890 – сер. 1890-х рр.	„Ризьке дротове виробництво”, „Беккер і К ^о ”, „Товариство Петербурзьких залізопрокатних і дротових заводів”.
„Товариство з продажу виробництва російських дзеркальних заводів” (з 1902 р. – „Головне товариство з продажу виробів російських дзеркальних заводів”)	1899–1917	„Північне скляно-промислове товариство”, „Московське скло-промислове товариство”, „Російсько-Бельгійське товариство для виробництва дзеркального скла”, „Анонімне товариство дзеркальних заводів на Півдні Росії” (з 1900 р.).
Товариство торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну („Продвугілля”)	1906–1916	Голубовське, Берестово-Богодухівське, Ірмінське кам’яновугільні товариства, Донецьке кам’яновугільне товариство „Коренев і Шипілов”, Рутченківське, Єкатеринівське, Олексіївське (з 1909 р.) гірничопромислові товариства, „Товариство для розробки кам’яної солі та вугілля в Південній Росії”, товариства „Південно-Російської кам’яновугільної промисловості”, „Криворізьких залізних руд”, „Брянських кам’яновугільних копалень і рудників”, „Микитівських кам’яновугільних копалень”, „Государево-

		<p>Байракських кам'яновугільних копалень, рудників і заводів" (з 1907 р.), доменних печей та фабрик на Ольховій в Успінці (з 1907 по 1910 р.), Сулінського заводу (1908–1910), „Карпово-Обривських кам'яновугільних копалень”, „Російських кам'яновугільних копалень”, „Російсько-Донецьке товариство кам'яновугільної та заводської промисловості”, „Франко-Російське товариство Берестово-Кринських кам'яновугільних копалень”, „Російсько-Бельгійське металургійне товариство” (по 1910 р.), „Російське товариство водних, шосейних і другорядних рейкових шляхів” (з 1907 р.), „Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство” (з 1909 р.), „Бельгійське товариство орендної компанії Прохорівських кам'яновугільних копалень, „Селезнівське товариство кам'яновугільної та заводської промисловості”, „Микола-Михайлівське товариство скляної та кам'яновугільної промисловості”.</p>
<p>Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів („Продамет”)</p>	<p>1902–1918</p>	<p><u>Листове та широкосмугове залізо (з 1902 р.)</u> Південно-Російське Дніпровське, Урало-Волзьке, Таганрозьке, Донецько-Юр'ївське (з 1904 р.) металургійні товариства, „Донецьке товариство залізоробного та сталеливарного виробництва”, товариства „Російський Провіданс”, Брянського рейкопрокатного, залізоробного та механічного заводу, заводу „Гута-Банкова”, Островецьких заводів, Вискунських</p>

<p>Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів („Продамет”)</p>	<p>гірничих заводів, трубопрокатних заводів в Катеринославі (колиш. Шодуар) (з 1903 р.), заводів „Б. Гантке” (1903–1904 рр.), Сосновицьких трубопрокатних і залізобудовних заводів (з 1903 р.), „Об’єднанні заводи Королевський і Лаура” („Єкатерина”) (з 1903 р.), Сулинського заводу М. П. Пастухова (з 1907 р.), Нікополь-Маріупольське товариство, „Генеральне товариство Макіївських сталеливарних заводів”, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана, Новоросійське товариство (з 1907 р.).</p> <p style="text-align: center;"><u>Осі та бандажі (з 1903 р.)</u></p> <p>Південно-Російське Дніпровське, Таганрозьке металургійні товариства, товариства заводу „Гута-Банкова”, Островецьких заводів, Брянського рейкопрокатного, залізобудовного та механічного заводу (1904–1908 рр.), „Сормово” (1904-1906 рр.), Коломенського машинобудівного заводу (1904–1906 рр.), Путилівських заводів (1904-1906 рр.).</p> <p style="text-align: center;"><u>Балки та швелери (з 1903 р.)</u></p> <p>„Донецьке товариство залізобудовного та сталеливарного виробництва”, „Російський Провіданс”, „Генеральне товариство Макіївських сталеливарних заводів”, товариства Брянського рейкопрокатного, залізобудовного та механічного заводу, заводів „Б. Гантке”, Островецьких заводів (1904–1906 рр.), Таганрозьке, Південно-Російське Дніпровське,</p>
---	--

<p>„Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів („Продамет”)</p>	<p>Російсько-Бельгійське товариство, Донецько-Юр'ївське металургійні товариства, Новоросійське товариство (з 1907 р.), Богословське товариство (з 1907 р.)</p> <p style="text-align: center;"><u>Чавунні труби (1905–1909 рр.)</u></p> <p>Товариства Сулинського заводу М. П. Пастухова, Брянського рейкопрокатного, залізоробного та механічного заводу, „Генеральне товариство Макіївських сталеливарних заводів”, Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство.</p> <p style="text-align: center;"><u>Сортове та фасонне залізо (з 1909 р.)</u></p> <p>Південно-Російське Дніпровське, Таганрозьке, Російсько-Бельгійське, Донецько-Юр'ївське, Урало-Волзьке металургійні товариства, „Російський Провіданс”, Нікополь-Маріупольське, Камське, Новоросійське товариства, товариства Брянського рейкопрокатного, залізоробного та механічного заводу, Сулинського заводу М. П. Пастухова, залізопрокатних заводів у Костантинівці, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана.</p> <p style="text-align: center;"><u>Залізничні рейки та кріплення (1910–1914 рр.)</u></p> <p>Новоросійське, Російсько-Бельгійське, Таганрозьке, Південно-Російське Дніпровське, Донецько-Юр'ївське металургійні товариства, „Російський Провіданс”, „Товариство Брянського рейкопрокатного, залізоробного та</p>
--	---

		механічного заводу, металургійне товариство”, „Генеральне товариство Макіївських сталеливарних заводів”, „Донецьке товариство залізоробного та сталеливарного виробництва”.
Товариство „Цвях”	1903–1908	Товариства „Ризька дротова промисловість”, Ризького металічного заводу „Етна”, Брянського рейкопрокатного, залізоробного та механічного заводу, заводів „Б. Гантке”, заводу „Гута-Банкова”, Московського металічного заводу, Петербурзьких залізопрокатного і дротового заводів, Російсько-Балтійського заводу, Лібавських металічних заводів, колиш. „Старр і К ^о ”, колиш. „Беккер і К ^о ”, „Донецьке товариство залізоробного та сталеливарного виробництва”, Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство та ін. (до 40 підприємств)
Товариство „Дріт”	1908–1917	Товариства Російсько-Балтійського заводу, Петербурзьких залізопрокатного і дротового заводів, Московського металічного заводу, Лібавських металічних заводів, „Ризька дротова промисловість”, колиш. „Старр і К ^о ”, колиш. „Беккер і К ^о ”, завод „Бр. Тільманс і К ^о ”, Ландваровський завод бр. Фрумкіних, Невський завод П. Арістова.
Товариство „Покрівля”	1906–1918	Алапаївські, Верх-Ісетські, Сергіно-Уфалейські, Строгановські, Лисьвенські, Нижньо-Тагільські, Киштимські, Камські, Білорецькі та Південно-Камські, Сувалкські, Демидівські заводи.

Товариство „Жерсть”	1908–1917	Алапаївські, Лисьвенські та Пожевські заводи, товариства М. С. Растеряєва, Трайніна, „Кока і Борман”, „Д. Вальтух”, „Л. Д. Тригер”, заводи адміністрації у справах Хаймовича, інженера М. Г. Левіна, Д. Я. Люльки, П. А. Старр, „Б. І. Рисс”, „Бангерт”, „Л. Бірман”, „В. П. Коллана”, „Бр. Мендельсон”, „Е. К. Інце”.
Товариство „Мідь”	1908–1917	Товариства Сисертських заводів, Богословське (до 1916 р.), Спаських мідних руд, „Сибірська мідь”, „Вл. Алексєєв”, Кавказьке міднопрокатне, Кавказьке промислове та металічне, Верхньо-Ісетські, Ахтальські, Кедебекські, Сюпинські заводи, спадкоємці Демідова, „Бр. Кундурови”, спадкоємці Сименс.
Товариство для торгівлі виробами російських вагонобудівних заводів („Продвагон”)	1906–1918	Товариства Російсько-Балтійського заводу, Мальцевських заводів, Брянського рейкопрокатного, залізоробного та механічного заводу, „Сормово”, Коломенського машинобудівного заводу, Путилівських заводів, „Двигатель”, Лільпоп-Рау-Левенштейн, Митіщенський, Тверський, „Фенікс”, Південно-Уральський і Санкт-Петербурзький, Миколаївський заводи
Синдикат бакинських виробників сірчаної кислоти	1908–1912	Товариства „Брати Нобель”, г. Дюкен, Шифрин, „Гольдлюст и К ^о ”, „С. М. Шибасєв і К ^о ”.

<p>„Головна контора з продажу портландцементу Півдня Росії, („Цементкруг,“) з 1904 р. – „Російське товариство торгівлі цементами”</p>	<p>1904–1919</p>	<p>Товариство Чорноморського цементного виробництва, товариство Новоросійського портландцементного заводу „Цепь”, „Франко-Російська компанія портландцементного заводу в Геленджику”, завод „Союз” (з 1901 р.), товариство Донецького цементного заводу (з 1903 р.), „Товариство для виробництва цементу та випалювання вапна в Білій” (з 1904 р.), завод М. Чорного (1908–1914) в Таганрозькій окрузі</p>
<p>Товариство „Врожай”</p>	<p>1913–1919</p>	<p>Товариства „Р. і Т. Ельворті”, „А. Я. Копп”, „І. І. Ген”.</p>
<p>Товариство для продажу руди Півдня Росії („Продаруд”)</p>	<p>1908–1915</p>	<p>Копальні С. М. Колачевського, М. С. Копилова, спадкоємців Ю. Галківського, товариства „Дубова балка”, Криворізького товариства, товариства „Рудник на Жовтій річці”.</p>
<p>„Угода Російських трубопрокатних заводів” („Трубопродаж”)</p>	<p>1902–1915</p>	<p>Гірничо-промислове товариство „Граф Ренард”, товариство „Об’єднаних заводів Королівський та Лаура”, „Північне товариство трубопрокатних та механічних заводів у Петербурзі”, „Товариство Сосновицьких трубопрокатних і залізобудівних заводів”, Таганрозьке металургійне товариство, „Товариство трубопрокатних заводів в Катеринославі (колиш. Шодуар)”, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана, „Товариство Катеринославського трубо- та залізопрокатного заводів”.</p>

„Представництво російських міднотрубних заводів”	1902–1912	„Товариство міднопрокатного та трубного заводів колиш. Розенкранца”, „Товариство Франко-Російських заводів”, „Норблін, Бр. Бух та Т. Вернер”.
Товариство „Вугілля”	1908–1913	Московсько-Сибірське, Гришевське, Іваново-Матвіївське, Російсько-Азійське, товариства „А. М. Маркевича і К ^о ”, „П. К. Щелкунов”, „Г. М. Мільнер”, „В. А. Рассушин і К ^о ”.
Російське товариство сірникової торгівлі („РОСТ”)	1907–1912	Товариства фабрик „Лялюмьєр”, „Блискавка”, „Прогрес-Вулкан”, „Вікторія”, „Березина”, „Дружина”, „Двіна”, „Етна”, „Балкан”, „Вулкан”, „Закс і Піш”, „Гелих і Гух”, „Сини І. Асвадунова”, „Г. Бродського”, „І. Кузнєцова”, „Е. Шварц и К ^о ”, „Везувій”, „Бр. С. і А. Лур'є”, „В. О. Лапшин”, „І. Н. Дунаєва Н-ки”, „С. П. Камендровського Н-ки і К ^о ”, „Макс. Волков і С-я”, „А. Ф. Родіонов із С-ми”, Ольги Селецької, М. фон Мекка та ін. (у 1907 р. – 39 фірм).